

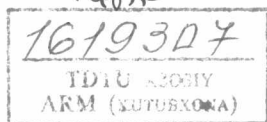
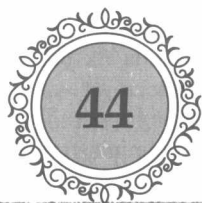
**TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI**

**UMAR SAYFIDDIN
SABOHIDDIN ALI**

44

UMAR SAYFIDDIN SABOHIDDIN ALI

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton — hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Boboxon Muhammad Sharif, Rustam Musurmon,
Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar:

Risolat Haydarova, Adhambek Alimbekov

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

TURK HIKOYANAVISLIGINING IKKI BUYUK DARG'ASI

Umar Sayfiddin Turkiyaning kichik kentlaridan biri bo'lgan Go'nenda 1884-yili 11-martda tug'ilgan. Otasi Shavqibey ming-boshi bo'lib, bu yerda harbiy xizmatda edi. Onasi Fotimaxonim istanbullik ziyoli oila, qaymaqom (hokim) Mehmedbeyning avlodlaridan bo'lgan. 1892-yilda otasi Ayanjikka xizmatga yuborilishi munosabati bilan onasi yosh Umarni Istanbulga Xo'ja Mustafoposhoda yashaydigan bobosinikiga jo'natadi. Fotimaxonim ko'p kitob o'qiydigan ayol bo'lgani uchunmi, Umar ham to'rt yoshligida yozish-chizishga qiziqadi. Boshlang'ich ma'lumotni olgach, Istanbulga kelib, Ayub Baytar Rushtiyasini tugatdi (1896), Edirna Askariy Idodiya (1900) va Istanbul harbiy bilim yurtini (1903) tamomlagach, Izmir, so'ngra Salonikida harbiy xizmatda bo'ladi. 1911-yili harbiy xizmatga iste'fo berib, Salonikida nashr qilinadigan "Gench kalemler" ("Yosh qalamlar") jurnalida asarlari bilan ko'rina boshladi. Bolqon urushi boshlangach, Umar Sayfiddin yana harbiy xizmatga chaqiriladi. Yanya mudofaasida (1913) yunonlarga asir tushadi va shu yili asirlikdan qutulib, Istanbulga keladi.

Adabiyotni nihoyatda sevgan Umar Sayfiddin umrining oxirigacha Istanbuldagi Kabatosh litseyida (1913–1920) adabiyotdan o'quvchilarga saboq berdi. Qand kasalligidan vafot etgan yozuvchining qabri Istanbuldagi Zanjirliko'y qabristonida.

Umar Sayfiddin ijodini she'r yozishdan boshlab, ilk she'rlari "Majmuayi adabiyot" jurnalida 1900-yili e'lon qilingan. Birinchi hikoyasi 1901-yili chop etilgan.

Umar Sayfiddin "Gench kalemlar" jurnalining faol mualliflaridan bo'lgan. 1911-yilning martida jurnal sahifasida e'lon qilingan "Yangi lison" maqolasi Umar Sayfiddinning turk tili rivojlanishining jonkuyarlaridan biri bo'lganligini ko'rsatadi.

Umar Sayfiddin qisqa ijodiy hayotida yuzdan ortiq hikoyalar va “Afro‘zbey” romanini adabiy meros sifatida qoldirdi. Umar Sayfiddin hikoyalarini mavzu jihatidan besh guruhga ajratish mumkin:

- 1) vatanparvarlik mavzusidagi asarlar;
- 2) folklor motivlaridan foydalanib yozilgan asarlar;
- 3) satirik ruhdagi hikoyalar;
- 4) ayollar bosh qahramon bo‘lgan asarlar;
- 5) bolalar hayotidan olib yozilgan hikoyalar.

“Boshini bermagan shahid”, “Pushti durli to‘n”, “Naqorat”, “Jarohat izi”, “Forsa”, “Tutqun”, “Gurzi”, “Chanoqqal’adan so‘ng” hikoyalari jahon adabiyotida vatansevarlik ruhida yozilgan sara asarlardandir. “Uch nasihat” hikoyasi xalq ijodi ta’sirida yozilgan yaxshi asarlaridan biridir.

Umar Sayfiddin hikoyalarida uchrab turadigan Afro‘zbey obrazi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. “Ochiq havo maktabi”, “Afro‘zbey” kabi asarlarda qahramon qilib olingan bu obraz, ma’lum ma’noda satirikdir.

Umar Sayfiddin hikoyalarida ayollar obrazini o‘zgacha bir joziba bilan chizadiki, bu qahramonlar beixtiyor sizning qadrdozingizga aylanib qoladi. “Baland poshnalar”, “Qurimish og‘ochlar” hikoyalarini bunga misol qilib keltirishimiz mumkin.

Umar Sayfiddin hikoyalari ichida bolalar bosh qahramon bo‘lgan va bolalarning ichki dunyosi tasvirlangan hikoyalar ham bor. Bolalar hayoti haqida yozish oson emas. Bola ko‘zi bilan dunyoga qarash, uning xayollaridan kelib chiqib fikrlash, xullas, dunyoni bola nigohi bilan tasvirlash har qanday yozuvchidan katta mahorat talab qiladi. Umar Sayfiddin buning uddasidan chiqa olgan. “Falaq”, “Ont”, “Qashov” hikoyalari ana shunday asarlar sirasidandir. Bolalarga bag‘ishlangan hikoyalarda yozuvchi o‘zi bilgan, bolaligida boshidan kechirgan voqealarni qiziqarli hikoya qiladi.

Umar Sayfiddin asarlari bugungi kunda ham dunyo kitobxonlari tomonidan sevib o‘qilmoqda. 125 ta hikoyasi nashr etilib, hayotligidayoq turk hikoyachiligini dunyo miqyosiga olib chiqqan Umar Sayfiddinning ijod namunalari jahonning ko‘p tillariga tarjima qilingan. 1972-yil Umar Sayfiddinning hikoyalar to‘plami Bahrom Ibrohimov va Mirvali A‘zamov tarjimalarida o‘zbek tili-

da chop etilgan edi. So‘nggi yillarda Umar Sayfiddin asarlaridan o‘zbek tiliga yangi tarjimalar ham qilinib, nashr etildi va bu jara-yon davom etayotir. (Mn: “Badal” — Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2012. “Turk hikoyalari” — Toshkent: “Kamalak PRESS” nashriyoti, 2019.) Shuningdek, yozuvchining hikoyalari maktab darsliklaridan ham keng o‘rin olgan. Yozuvchining ayrim hikoyalarining bir nechta tarjima variantlari (“Badal”, “Qashov”, “Benamoz” va h.k.) bor. Umar Sayfiddin hikoyalari o‘zbek tiliga keng miqyosda tarjima qilinib, nashr etilayotgani yozuvchining ijodiga bo‘lgan qiziqish, hurmatning naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi.

Sabohiddin Ali (1907–1948) XX asr turk hikoyachiligida va romanchiligida o‘ziga xos o‘rin tutadi. U Bulg‘oristondagi Ayvalik nomli kichik bir kentda, armiya kapitani oilasida dunyoga kelgan. Uning bolaligi markazdan uzoq, chekka viloyatlarda kechdikim, otasining xizmat vazifasi yuzasidan tez-tez bir joydan boshqa yerga ko‘chib yurishi bunga sabab bo‘lgan. S. Ali boshlang‘ich ta‘limni Edremitda olgan. So‘ng Bolikesir, Istanbuldagi litsey va o‘qituvchilar tayyorlash maktablarida o‘qigan. 1927-yildan Yozgatda o‘qituvchilik qila boshlaydi. 1928–30-yillari Olmoniyada Berlin universiteti talabasi bo‘ladi. Olmoniyadan qaytgach, Oydin va Ko‘nyo viloyatlarida olmon tili o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi. 1930–1932-yillar o‘rtasida siyosiy faoliyati va hajviy asarlar yozganligi tufayli Oydin viloyatida uch oy, Ko‘nyoda bir yilga qamaladi. 1933-yil afv etilib, ozodlikka chiqqach, Milliy maorif vazirligining nashr bo‘limida xodim, Anqara Davlat konservatoriyasida tarjimon bo‘lib ishlaydi. 1945-yili Istanbulga kelib, jurnalistlik faoliyat bilan shug‘ullanadi. Mashhur satirik yozuvchi Aziz Nesin bilan hamkorlikda “Marko Posho” nomli hajviy jurnal nashr qiladilar. 1946-yilda yana qamaladi. Qamoqdan qochib, 1948-yilda Bulg‘oriston chegarasidan o‘tish vaqtida, Qorabayir degan joyda, turmadan birga qochgan sherigi tomonidan o‘ldiriladi.

Sabohiddin Ali ijodini 1926-yilda she‘rlar yozishdan boshlagan. Uning ilk she‘rlari Bolikesirda o‘qib yurgan vaqtlarida nashr qilingandi. Birinchi hikoyasi “O‘rmon fojiasi” 1930-yili “Rasmliy oy” jurnalida chop etilgan. Bu hikoyaning nashr qilinishida o‘sha vaqtda jurnalda ishlayotgan Nozim Hikmatning xizmati bor.

Sabohiddin Ali 1934-yilda “Tog‘lar va shamollar” she‘rlar to‘plamini e‘lon qilgan bo‘lsa ham, unga adabiy mashhurlikni hikoyalari va romanlari keltirdi. Uning ijodining boshlanish davridagi asosiy qahramonlari romantik ruhda, matonatli, kela-jakdan umidi katta, erkarparvar yoshlar edi. “Tegirmon” hikoyasidagi bosh qahramon Otmaja ana shunday yuksak hissiyotli inson. U tegirmonchining nogiron qizini sevib qoladi, ammo qiz mag‘rur yigitning sevgisini achinish deb bilib rad etganida, Otmaja sevgilisi bilan teng bo‘lishi uchun bir qo‘lini tegirmon qayishiga qo‘yib uzib tashlaydi. Sevgan kishisi yoki ma‘lum bir maqsad yo‘lida o‘zini qurbon qilish hissi yozuvchining romantik asarlaridagi yorqin obrazlarda zuhur etilgan.

30-yillarda S. Ali nihoyatda samarali ijod qildi. U ketma-ket adabiy to‘plamlarini chop ettira boshlaydi. 1935-yili “Tegirmon”, 1936-yil “Arava”, 1937-yil “Ovoz” hikoyalar to‘plamini, 1937-yil birinchi romani “Kuyudjakli Yusuf” asarini e‘lon qiladi.

Sabohiddin Ali hikoyalari mavzu jihatidan keng qamrovli. Bu hikoyalarda og‘ir hayot kechirayotgan kambag‘al kishilar hayoti ham, boylikdan to‘qlikka sho‘xlik qilayotgan puldorlar ham birdek badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Yozuvchining adabiy qahramonlari — sud mahkamasi xodimi bo‘ladimi yoki shifokor, ziyolimi yoki oddiy dehqon — xullas, qaysi kasb egasi, qayerda yashashidan qat‘i nazar, ijodkor qahramonlarning ichki dunyosini juda teran ochib beradi. Bunda S. Alining shirali tili, har bir so‘zni o‘rnida qo‘llashga harakat qilgani qo‘l kelgan. Yozuvchi ijodining tadqiqotchisi professor Y.I. Mashtakova bu haqda shunday yozgandi: “Yozuvchi asarlarining tili uchun neologizmlar — yangi so‘zlarni tanlab ishlatish xarakterlidir. U asarlarida qisqa jumalardan foydalanadi, so‘zlarni joylashtirishda ma‘lum darajada erkinlikka yo‘l qo‘yadi, jumlaning ta‘sirchan va sodda chiqishiga katta e‘tibor beradi. Uning hikoyalarida maqol va matallar, folklorga xos bo‘lgan gap tuzilishi va iboralar tez-tez uchrab turadi”. (S. Ali. Hikoyalar. — T.: 1959. 14-bet).

S. Ali o‘z hikoyalari bilan turk hikoyanavisligiga katta hissa qo‘shdi. Uning bu sohadagi tajribalari keyingi avlod uchun mahorat maktabi bo‘ldi.

S. Ali romanlari ham mavzu jihatidan hikoyalaridek serqirradir. U asarlarida voqealarni hikoya qilishning turlicha uslublarini qoʻllaydi. Bu uslubiy oʻziga xoslik asar mohiyatini kitobxonga yetkazishda muhim rol oʻynagan.

S. Alining birinchi romani “Kuyudjakli Yusuf”da voqealar Gʻarbiy Anadoʻluda kechadi. Yozuvchining bolaligi ham Anadoʻluda oʻtgani uchunmi, S. Ali tasvirlanayotgan muhitning nihoyatda realistik koʻrinishini bera olgan. XX asrning birinchi choragidagi Turkiya, markazdan uzoq viloyatlardagi hayot, maʼlum bir qobiqqa oʻralib qolganlik, bu muhit har qanday insonni ham oʻz domiga tortib ketishi koʻrsatilgan. Qaymaqom Salohiddinbey oliyjanob, ilgʻor gʻoyalar bilan yashashga intiluvchi kishi. U yetim qolgan Yusufni oʻgʻil qilib oladi va yaxshi tarbiya beradi. Salohiddinning Muazzaz ismli yolgʻiz qizi bor. Salohiddinbey Yusufni kuyov qilishni moʻljallab yuradi. Ikki yoshning ham bir-biriga koʻngli bor. Ammo mahalliy amaldorlar har xil hiyla-nayranglar bilan Salohiddinbeyni oʻz yoʻrigʻiga solmoqchi boʻladi va bunga erishadilar ham. Hayotdagi turli toʻqnashuvlar, Salohiddinbeyning bevaqt oʻlimi Yusuf va Muazzaz hayotini yanada chigallashtiradi. Koʻp qiyinchiliklardan soʻng turmush qurishgach ham ikki sevishtan atrofidagi xudbin, maishatparast kimsalarning taʼqibidan qutula olmaydilar. Asar Muazzazning oʻlimi voqeasi bilan tugallansa-da, Yusuf, baribir, oʻz eʼtiqodiga sodiq qoladi. S. Alining bu romani 30-yillarda turk adabiyotida yaratilgan eng yaxshi asarlardan edi.

1939-yil nashr qilingan “Ichimizdagi shayton” romanidagi voqealar muallifning birinchi romani voqealariga qarshi oʻlaroq, shaharda, ziyolilar orasida kechadi. Bu asardagi adabiy qahramonlar ham, asosan, oʻqimishli insonlar. Universitet talabasi Umar, uzoq viloyatdan shaharga, konservatoriyaga oʻqishga kelgan Majidiya, oʻqituvchi Badri, professor Hikmat afandi asar bosh qahramonlaridir. Romanda koʻproq shahar hayoti va bundagi ijtimoiy qarama-qarshiliklar qalamga olinadi. Umar shaxsi timsolida, yomon muhitga, nomaʼqul odamlar taʼsiriga tushib qolgan shaxs fojiasi juda chiroyli chizib berilgan. Hayot yoʻlida adashgan insonning oqibatda qanchalik yuztuban ketishi asar personajlari misolida koʻrsatilgan.

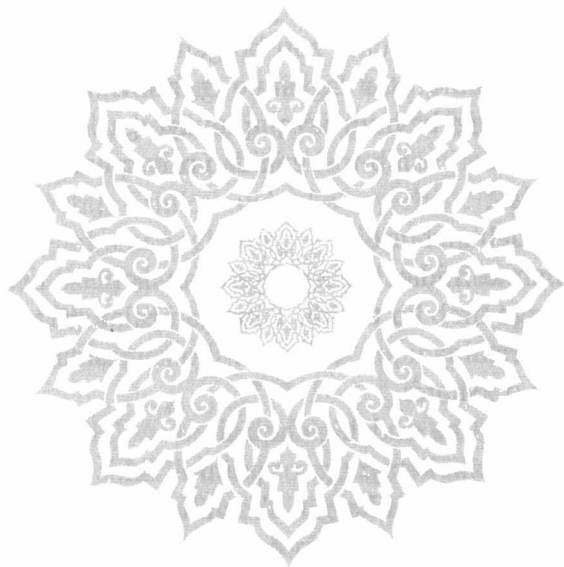
Sabohiddin Alining uchinchi romani “Mo‘yna mantoli Madonna” hajman kichikroq bo‘lib, romantik ruhdadir. Asarda Olmoniyaning o‘qishga borgan turk yigiti Rauf va uning boshidan kechirganlari voqealarning asosiy silsilasini tashkil qiladi. Rauf rassom Mariya ismli qizni sevib qoladi. Ular turmush qurishga ahd qiladilar. Biroq Raufning otasi vafot etgach, u vataniga qaytishga majbur bo‘ladi. Urush tufayli, Mariya ham Polshaga ketadi va sil kasaliga chalinib vafot etadi. Qarindoshlari tomonidan aldanib, otasidan qolgan boyliklardan ajralgan, sevgilisi taqdiridan bexabar Raufning ayanchli hayoti, ya’ni bir shaxsning fojialarga to‘la taqdiri asar markazidadir.

Romanlari va hikoyalari bilan tanilgan S. Ali zamonaviy ertaklar ham yozdi. Bu xalq ertaklariga o‘xshamagan, yozuvchi o‘z fikr-mulohazalarini ramziy obrazlar orqali ko‘rsatmoqchi bo‘lgan ertaklardir.

Mashhur yozuvchi Sabohiddin Alining hikoyalari o‘zbek o‘quvchilariga ham yaxshi tanish. Uning ikkita hikoyalar to‘plami o‘zbek tilida chop qilingan.

Adhambek Alimbekov,
filologiya fanlari nomzodi, professor

UMAR SAYFIDDIN

ZAYTUN BILAN NON

Agar bermasa ma'bud,

Ne qila olur Mahmud?

Xalq maqoli

Bu yosh, oqbadan, durkun xotin beshafqat mahbubi zulmi-ga uchragan qadim zamon joriyalarini eslatardi... O'ngib ketgan chit ko'ylagi ilma-teshik bo'lib ketgan. Quyuq qo'ng'ir sochlari marmardek oppoq, silliq yelkalariga sharshara bo'lib to'kilgan. Jallodni kutayotgan begunoh kabi g'ussaga cho'mib, chirik pan-jarali kunjakdan ko'chaga boqardi. Zaynab Komil kasalxonasiga olib boradigan bu yo'l kimsasiz edi. Qo'shni devorlar ustidan oshib o'tgan qalin shoxlarni qoplagan gullar notekis tosh yo'lga nozik to'r soyalar tashlagan. Odam zoti botgan safolatdan bexabar shodon chumchuqlar bo'g'otlardagi siniq cherepitsalar orasiga tiqilgan uyalarida navbatdagi bayram zavqini tuyayotgan kabi chirqillashar, uchishar, sevinchlari oshib-toshganidan oshyonlariga sig'masdilar. Yosh ayol birdan:

— A... — deb qichqirdi.

Shaxt bilan o'rnidan qo'zg'alganidan sonlari titroqqa keldi. Tizzalarini yerga tirab ko'tarildi. Tirsaklari bilan deraza tokchasiga tayandi. Shu turishida u jon kirib, o'z shohsupasidan tushib kelgan nafis haykalga o'xshardi.

— Sabira! Sabira! — deb qichqirdi.

Ko'chadan o'tib ketayotgan yasamol ikki ayol darhol to'xtashdi. Ularning bo'yi tikrog'i shoshilinqirab ovoz kelgan to-monga qaradi. Qora qoshlarini chimirib, panjaraga tikildi. Nozik ipak chorshafi qatlari orasidan ko'rinib turgan, tilla bezakli qo'l sumkasini silkitib turib so'radi:

— Kim u?

— Men.

— Sen kimsan, hey?

— Najiya!

Tilla bezakli sumkasini hovuchlariga olib, asabiylashib siqdi. Panjara tomonga sinchiklab tikildi. Takror so‘radi:

- Qaysi Najiya?
- Baxtiyor afandining qiziman!
- Qaysi Baxtiyor afandining?
- Kassir Baxtiyor afandining.
- Nima?
- Shunday...

Ayol bir lahza jim turib qoldi. Xaroba binoga, to‘kilgan shu-voqlariga nazar tashladi. Siniq deraza oynalari o‘rniga gazeta qog‘ozlari yopishtirilgan edi.

- Hey, bu yerda nima qilib yuribsan?
- Hech nima.
- Hech deganing nimasi?
- Uyimiz shu!
- Uyingizmi?
- Shunday.

Baland bo‘yli ayolning yonidagi hamrohi ham hayron edi. Bir-birlariga qarab, hazil gap eshitgandek jilmayishdi. Baland bo‘yli xotin panjaraga qarab dedi:

— Yolg‘onchi! Eshikni och, ko‘ray-chi... Sening bu yerda nima qilib yurganingni angladim, — dedi.

Ayol mahalla bolalari bo‘r bilan qush suratlarini chizib tashlagan churuk eshikka yaqinlashdi.

* * *

Sabira bilan Najiya bolalikdan dugona edilar. Bolqon urushi boshlangan paytda birlarining otasi qozi, ikkinchisiniki kassir edi. Qochoqlik qismati ularni bir-birlaridan ayirdi. Oradan olti yil o‘tgach, ikkovi yana bir-biriga duch keldi. Sabira Najiyaning ustiboshini ko‘rgach:

— Bu nima ahvol, qiz? Seni quturgan it taladimi? — deb so‘radi.

Najiya uning qora ipak chorshafiga, ochiq bo‘ynidagi yirik zumrad toshli qimmatbaho taqinchog‘iga, qo‘lidagi tilla bezakli sumkachaga qarab, hayron qoldi. To‘satdan yuragi siqilib:

— Faqirlik! — deb qo‘ydi.

Sabira atrofga ko‘z yugurtirdi. Shuvoqlari to‘kilgan devorlar, yalang‘och shift uyga og‘ilxona tusini bergan edi. Yonidagi ayolga o‘girilib:

— Qalay, juda go‘zal ekanmi? — dedi.

— Moshoolloh...

Sabiraning sherigi undan xiyol katta, lekin yanada yasamol, yanada tannoz bir xotin, oq-sariqdan kelgan qiyofasida cherkelarga xos mag‘rurlik bor edi. Bu qadar xarob bir uyga kirishni o‘ziga ep ko‘rmaganday eshikdan mo‘ralab qo‘ydi. Uch ayol hayratangiz sukut ichra bir-birlariga yana qayta tikildilar. Sabira ovozida g‘ayriixtiyoriy shafqat uyg‘onib, muloyim bir ohangda so‘radi:

— Esiz Najiya, esiz!.. Onang qayerda?

— O‘ldi.

— Otang-chi?

— U ham o‘lgan...

— Akang-chi?

— U ham o‘lgan...

— Bu yerda nega o‘tiribsan?

— Bu — erimning uyi.

— Eringga qarashli uymi?

— Shunday.

— Ering kim bo‘lib ishlaydi?

— G‘isht teruvchi usta edi. Lekin hozir askar...

— Qayerda?

— Shu yerda. Haydarposhshoda. Ishchi batalyonida.

Yana jim qoldilar. Boyaqish ayol, bu yasamol xonimlarni uy ichiga taklif etishga tortindi. Lekin Sabira boylarga, kiborlarga xos tavoze bilan kulib:

— Ichkari kiraylik, sen bilan gaplashaylik, — dedi. — Voy, Najiya, voy... Muncha ham tolesiz ekansan...

— Marhamat qiling.

Sabira yonidagi dugonasiga qayrildi:

— Kel, biroz o‘tiraylik. Ko‘rdingmi bu qizni... Shunchalik go‘zal ayolni uchratganmisan? Xudo haqi, juda suluv. Sochlarini

ko‘r... Bu sochlar tabiiy jingalak! Hech sun‘iylik yo‘q, buni qara-ya, Xudo haqi...

Jiddiy xotin kulimsiradi-da:

— Moshoolloh, moshoolloh... — deb qo‘ydi.

Tor, pastak, qorong‘i, zax dahlizdan o‘tdilar. Ichkari xonaga kirmasdan, qashshoqlikning xunuk qiyofasi ikkala mehmonni seskantirib yubordi. Biror yerda o‘tirolmadilar, o‘tirtug‘day joy ham yo‘q edi. Najiya ham gangib qoldi. Go‘yo bu qashshoqlik bir jinoyat edi-yu, ayol uyalar, siqilar, qizarar, ko‘zini yerga tikar edi. Burchakdagi teshik bo‘yra ustiga bir necha ko‘rpa taxlangan, bo‘yra chetida bir gazlik sandig‘i turardi. Kattagina bir ko‘za, yonida kartochka bilan beriladigan qora non, zaytun solingan yashil sopol kosa turardi. Xum turgan pardasiz deraza oldidagi taxta so‘richa ustiga eski, nafis kigiz to‘shalgan edi. Najiya:

— O‘tiring! Toza! — deb shu joyni ko‘rsatdi.

Ikki ayol taxta so‘riga o‘tirishdi. Sherigi pastak shiftga, yalang‘och devorlarga boqarkan, Sabira bolalikdagi dugonasi bilan gaplasha boshladi:

— Qani, yonimga kel, seni tuzukroq ko‘rayin.

— ...

— Kel yonimga!

Najiya ham so‘richaga o‘tirdi.

— Nima bo‘lib shu ko‘yga tushding?

— Nasiba shu ekan-da!

...Sekin-sekin hikoya qila boshladi.

Otasi Salonikda kasal bo‘lib, Istanbulga kelib, bir oy o‘tmayoq vafot etibdi. Onasi Uskudorda bir uy topibdi-yu, unga bosh suqiboq yana xastalikka yo‘liqibdi, zotiljam kasalidan o‘libdi. Najiya yolg‘iz qolibdi, uy bekasi bo‘lmish beva xotinning unga rahmi kelib, bozor boshidagi bo‘ydoqlar yotog‘idan kuyov topib beribdi.

To‘rt yildan beri shu eri bilan yashaydi. Eri boyoqish yaxshi-yu, lekin juda kambag‘al. Urushdan avval kuniga bir majidiya olib qurilishlarda ishlardi. Askarlikka ketgach, Najiya o‘ttiz qurush oylik tayinlandi. Xizmatidan ruxsat tegib, uyiga kelgan kunlari xotiniga ba‘zan askariy qozonchada sho‘rva ham keltirardi.

— Xudoga shukur, tirikchilik o'tib turibdi!

Bu gapni eshitgan Sabiraning achchig'i chiqdi:

— Shu ahvolingga shukur etib o'tiribsanmi hali?

— Alhamdulillah!

— Voy, sen esingni yebsan! Kecha-kunduz yakkash qora non...

Qattiq zaytun... Tag'in shu holinggayam shukur deb o'tirsang!..

To'satdan yonidagi oq-sariqdan kelgan xonimga o'girildi-da:

— Ko'rdingizmi, Fusun xonim, Xudoning qanday mo'min bandalari bor, — dedi.

Ikkovi ham Najiyani hayrat ichra kuzatishdi. Bu husn, bu tarovat, bu vujud ochlik, qashshoqlik ichra qay taxlit jon saqladi, so'lmadi? O'zlari esa badavlat turmush kechirib, shirin yegulik, sharobga to'yib turib ham kamqonlik kasalidan qutula olmaydilar.

Najiya biroz uyalib, tortinib so'radi:

— Sening otang qayerda?

Sabira:

— Bilmadim. Allaqayerlarda yuribdi! — dedi.

Najiya yasamol mehmon xotinning ko'zlariga tikildi:

— Onang-chi?

— U ham otam bilan birga...

— Sen-chi?

— Menmi? Aytaversam, tugamaydi. Avval bir harbiy bilan turmush qurdim. Keyin ajrashib ketdim.

— Endi kim bilan turibsan?

— Qarindoshlarim bilan.

Biroq Najiya, Sabiraning Istanbulda qarindoshlari, ayniqsa, boy qarindoshlari borligini bilmas edi. Zotan u ham o'zi kabi rume-lyalik¹ edi. Lekin ortiqcha surishtirib o'tirmadi. Jim qoldi. Ikkala ayol uning husnidan hayratlanishar, uning quyuq sochlarini sila-shardi. Sabira chidab turolmadi. Dugonasining arzon ko'ylak os-tida dirkillab turgan badanini quchib, bo'ynidan o'pdi. Najiya xi-jolat tortdi. Ikkala xotin go'zal bo'lishdek tole bu vujudga ro'para kelmaganiga kuyinishar, xunuk-badbashara boy xotinlardan bahs etishardi. Sabira dedi:

¹ Turkiyaning Yevropadagi qismi.

— Rafiqani ko‘r, Fusun! Xuddi yalmog‘iz kampirday... Ko‘shklarda yashaydi, avtomobillarda yuradi! Uning yuziga qarashga odam qo‘rqadi. Endi mana bu Najiyaga boq! Ajabo, agar Jamil bunday xotinni tushida ko‘rsa nima qilarkin?

— Ko‘zlariga ishonmas!

— Vallohi, ishonmaydi...

Sabira, boylikning ta‘rifidan tamoman gangigan, o‘z ahvolidan uyalgan Najiyadan:

— Rostini gapir, oyiga faqat o‘ttiz qurush bilan kun kechirasanmi? — deb so‘radi.

— O‘tgan yil askarlarga kiyim tikar edim. Bu yil ish topolmadim.

— Voy, bechora!

— ...

— Ishonmayman, qanday yashaysan, a?

— Shunday!

— Jonim, qanday yashaysan? O‘ttiz qurushga mitti sa‘va ham kun ko‘rolmaydi-yu.

— Erim har hafta, ketini uzmasdan yarim kilo zaytun olib keldi. Men tejab-tergab ishlataman.

Bunga Sabira bilan Fusun ishonishmadi. Hatto uylaridagi xizmatchilari ham qora non yemasligini eslab, jonni achitgudek ku-lishardi.

Fusun:

— Nima desam ekan, dunyo shunaqa! — deb bosh silkidi. — Bu non ham me‘daga urar ekan. Biz bu nonni Bobiga berdik, lekin u yemadi. Achchig‘i keldi. G‘azablanib, shu qadar vovulladiki... quturdimi deb o‘yladik...

Sabira asabiy bir harakat bilan:

— Men seni bu yerda qoldirmayman, tamom, Najiya! — deb qichqirdi, — qani, tur o‘rningdan.

— Qayoqqa?

— Biznikiga ketamiz.

— Voy, qanday bo‘larkin?

— Qanday bo‘lardi, shunday!

— Erimdan ruxsat olmasdan...

— Yuraver, tentaklik qilma, bir kecha biznikida qol. Ye, ich, keyin ko‘rasan, bu yerga qaytging keladimi, yo‘qmi?

— E... e...

— Yura qol, yur deyapman-ku.

Erining ruxsatisiz uydan chiqib, boshqa bir yerga ketishga Najiyaning aqli bovar qilmas edi. Aslida bugun eri uyga kelmas edi. Axir, qanday bo‘larkin? Ikkala xotinning unga ichi achir, to‘rt yildan beri kulbasida qozon osilmaganini eshitib, ta’sirlanib, xafalikdan nima qilishni bilmay qolishdi. Ular bugun izvoshda Kadiko‘ydan bu yerga oshpaz xotin izlab kelishgan, lekin uning uyini topolmagan edilar. Uylaridagi oshpaz bilan chiqishmas ekanlar. Shuning uchun uni bo‘shatib yuborishmoqchi ekan.

Fusun bugungi kechlik taomdan so‘z ochdi. Buyurtirgan mazali ovqatlaridan so‘zladi. Sharobdan, shampän vinosidan bahs ochdi. Najiya, bolalikdagi dugonasining har gal tamaddi vaqti qirq liralik shampän ichishini eshitarkan, quloqlariga ishonmasdi, shirinliklar, yog‘liq somsalar, qovurilgan go‘shlar ta‘rifini eshitarkan, qorni quldiradi. Ularning gap-so‘zlaridan keyin o‘z baxtsizligi, qashshoqligi ko‘z o‘ngida yanada oshar, o‘z musibatini yanada teranroq tuyardi. O‘z-o‘ziga: “Bir kechalik mehmondorchilik! Nima bo‘lardi? Borib, to‘yib ovqat yeganim qoladi!” derdi. Qochoq bo‘lib yurgan vaqtdan beri necha yil o‘tibdiki, shirinlikka, somsaga ko‘ngli sust ketadi. Hatto zaytundan, pishloqdan boshqa yeguliklarning ta‘mini unutib yuborganday edi. Yegulik qayg‘usi chidab bo‘lmas dard bo‘lib, uni esankiratib yubordi. Bu kecha Sabiralarnikiga bormoqchi bo‘ldi. Faqat usti-boshi juda xarob edi. Xijolat torta-torta uzr so‘radi, Fusun bilan Sabira bir-birlariga qarashdi. Sabira:

— Najiyani olib, Do‘g‘onchilikka, Muazziz xonim yoniga boramiz. Uni chiroyli qilib kiyintiramiz. Muazziz ancha durkun xotin. Ko‘ylaklari, chorshafi Najiyağa mos keladi! — dedi.

Fusun unga qo‘shildi.

— Rost aytasan. U telbani ham bugun olib ketamiz.

O‘rinlaridan turdilar. Najiya ertalabdan beri hech narsa yemagandi. O‘ta ochiqqanidan me‘dasi qora non bilan zaytunni ham ko‘tarmas edi. Bechora to‘rt yildan beri ochin-to‘qin yuraverib, ko‘ngli ovqatdan ham qolgan edi. Ovqat, oshpaz, shirinlik, somsa

to'g'risidagi gaplarni eshitgach, Najiyaning me'dasi yana g'alayonga keldi. U endi boshqa hech narsani o'ylamas: "Oh, bu kecha, kim bilsin, nimalar yer ekanman?" derdi. Kutilmaganda uyiga kelgan bu badavlat dugonasining qay yo'l bilan boylik orttirganini o'ylamas, mazali taom xayoli oltin dasturxon misoli miyasini to'ldirib, og'irlashtirib borardi. G'ayriixtiyoriy tarzda ko'z oldiga oq dasturxon yozilgan stol keldi, bu xayoliy dasturxon ustida qovurilgan go'shtlar, sharbatlar, palovlar, muzqaymoqlar ko'ringanday bo'ldi. Yegulik xulyosi orziqtirib, boshini tamomila aylantirib yubordi. Xotinlar o'rnidan turgach, u ham majhul bir sevinch bilan qomatini tikladi, ko'rpa orasidan eski, seryamoq, keng qora jun chorshafni tortib oldi. Uyalib boshiga tashladi. Sabira unga tikilib:

— Xudo haqi, Fusun, bir qara! — derdi. — Shu juldur ichida ham xuddi malikadek ko'rinmayaptimi?

Eshikdan chiqqandan so'ng ko'p yurishmadi, kichik ko'cha boshida ularni izvosh kutib turardi. Izvoshga chiqqach, Sabira izvoshchiga:

— Do'g'onchilikka hayda! — deb buyurdi.

Najiya ularning ro'parasiga o'tirdi. Yo'lda o'yin-kulgidan, kiyim-kechakdan, so'nggi urflardan gaplashishdi. Lekin Najiya ularning gaplariga ko'p-da quloq solmadi, u mazali taomlar yeyishini o'ylab borardi, xotinlar esa hamon uning husniga mahliyo bo'lishar, qo'llaridan ushlab qo'yishardi.

Fusun:

— Najiya xonimning qo'llari dag'allashmagan, — dedi. — Xuddi kunda sut bilan yuvganday...

Haqiqatan, Najiyaning bilaklari, qo'llari nihoyatda go'zal edi. Har oqshom mahalla bulog'idan oqqan sovuq suv bilan yuvinardi. Sovun juda qimmat bo'lgani uchun kir bo'lib qolishdan qo'rqrar, qahraton qishda ham tahoratiga sovuq suv ishlatardi. Izvosh suvoqlari oppoq, kattagina uy qarshisida to'xtadi. Bu uy mahallaning bo'yalmagan eski yog'och kulbalari orasida xuddi mehmonga kelgan begona qo'noqqa o'xshardi. Eshikni qordek oppoq peshband tutgan qiz ochdi.

— Xonim uydami, Elep? — deya so'radi Sabira.

— Uydalar.

— Yugur, kelganimizni xabar qil!

— Marhamat qilsinlar...

Yeriga marmar to'shalgan hovliga kirishdi. Xizmatkor qiz chopqillab yuqori qavatga ko'tarildi. Ayollar zinapoyadan chiqayotganda ularni ko'rinishidan aqldan ozganga o'xshagan xotin qarshi oldi:

— Oh, xonimlar! Ne shamollar uchirdi?..

U avval Fusunni, keyin Sabirani quchoqladi. O'pishdilar.

— Qanday shamol uchirganini o'zing bil, ko'raylik-chi!

— Bilmadim... Shu yerda tunab qolasizmi?

— Yo'q...

U pardozi haddan ortiq, yoshi o'tgan, ammo o'ta go'zal, horg'in ayol edi. Katta-katta ko'zlariga quyuq qilib surma surgandi. Ayol Najiyaga boqdi. Keyin ko'zlarini qisib, mehmonlardan so'radi:

— Bu yashirinib kelgan xonim kim?

— U yashiringan emas, bu uning ust-boshi...

— Hazillashmasang-chi!

Sabira ont ichishga majbur bo'ldi:

— Xudo haqi, u yashirincha kelgani yo'q! Sendan ko'ylak, chorshaf, poyabzal olgani keldik. Bu kecha u bizning mehmonimiz bo'ladi!

— Yolg'on, yolg'on!..

— Xudo haqi dedim-a...

Ayol qizarib turgan Najiyaga boqar, aytilgan gaplarga ishonmasdi. Erkaklarga taqlidan:

— Qanday go'zal, voh-voh! — deb qichqirdi.

Hammalari Najiyani qayta-qayta tomosha qildilar.

Fusun:

— Avval kiyinsin, ana undan keyin uni bir tomosha qiling! — dedi.

* * *

Uchala xotin keng bir yotoqxonada, katta ko'zguli javon qarshisida Najiyani yechintirishdi. Uni kiyimsiz holda ko'rib, esdan og'ayozishdi. Uy bekasi Muazziz, qo'llari bilan bo'ksasiga urib:

— Yo Xudo, erkak bo'lganimdaydi! — deb qichqirardi.

Najiyaga oppoq, nozik ipakdan tikilgan qimmatbaho ko‘ylak kiygazishdi. Paypoq kiydirisharkan, oyoqlarining, tizzalarining chiroyliligi ularni havaslantirib yubordi... Sochlarini tarashdi. Sharshara misol ko‘pirgan qo‘ng‘ir sochlar shu qadar ko‘rkam ediki, ulama sochga hojat ham yo‘q edi. Keyin hammalari uni qurshab olib, o‘z asaridan hayratga kelgan san’atkor singari o‘zlari bezan-tirgan vujudni tomosha qilishdi. Najiya hech narsa demas, kulimsiragan ko‘yi husni sharafiga aytilgan maqtovlarni mubolag‘a bilib: “Rostmi shu?” deganday ko‘z qiri bilan ko‘zguga, o‘z aksiga qarardi.

Xizmatkor qiz kumush patnisda choy keltirdi. Moviy shoyi qoplangan kursilarni kichik manqal yoniga tortib, o‘tirishdi. Najiyani ham qarshilariga o‘tqizishdi. Ingichka zarhal sigaretlarini yondirishdi. Faqat erkaklar haqida gapirishdi. Najiya ularning gaplarini eshitarkan, sofdil ayollarga xos mantiq bilan o‘zicha: “Bular buzuq xotinlar, shekilli...” derdi. Lekin bular munchalik boy! Kiyganlari ipak, o‘tirganlari ipak! Oyoq tagidagi, yumshoqligi sezilib turgan guldor qizil gilam ham, shubhasiz, ipak qo‘shib to‘qilgan edi. Kim biladi, taomlari qanday ekan... Kumush patnis ustidagi tilla naqshli qanddonga tikilarkan, ertalabdan beri hech narsa totimagani uchun, ro‘zador odamdek ko‘ziga kaboblar, palovlar, shirinliklar, somsalar ko‘rinar edi. Uni hiqichoq tuta boshladi. Yaxshiyamki, bugun shu issiq, yog‘liq taomlarni yeydi. U hiqichoq tutganidan bezovtalanar, go‘yo bu g‘ayriixtiyoriy hol ulug‘ bir aybdek ko‘rinib, xijolat tortardi. Hiqichog‘ini to‘xtatishga urinarkan, quloqlari ostida Sabira va dugonalarining so‘zlari yangradi. Ulardan biri:

— Riza bu xotin uchun bir kechaga ming lira beradi! — deydi.

Muazziz uning gapini kesdi:

— Bermaydi! U iflos faqat kekkayadi, ammo pulga kelganda qaltiraydi.

— Milovichga o‘n ming lira beribdi!

— U boshqacha-da...

— Nimasi boshqacha?

— Balki, o‘chakishgandir...

— Ehhe, Hoji Ibrohim ko‘rsa nima qilarkin?

— Undan qo‘rqaman. Pul bermaydi-yu, ammo darrov uy olish harakatiga tushadi.

Najiya gap o‘zi haqida ketayotganini tushungach, yuragi o‘ynay boshladi. Bu kecha uni kimgadir tortiq qilishmoqchi, shekilli.

Beixtiyor o‘rnidan turib, yechinish, o‘zining juldurlarini kiyish, uyiga qochish xayoliga keldi. Qimirladi. Yonidagilar unga ham sigaret tutqizmoqchi bo‘lishdi.

— Chekmayman, tamom! — dedi u.

Majbur etishmadi. U ipak kiyimlar quchog‘ida shu qadar rohat olgan, yengidagi pushti to‘r ta‘rif etib bo‘lmas bir mayinlik bilan badaniga tegardiki... “Bir kecha qolsam nima bo‘pti? Darrov birovning qo‘yniga tashlashmas... Kechqurun biroz issiq ovqat yeyman! Ertaga ertalab qochaman!” deb o‘yladi. Me‘dasi xuddi yurakdek gupullab urardi. Ularning so‘zlari yana qulog‘iga kirmay qoldi, to‘rt yildan beri orzu qilgan go‘shtlarni, shirinliklarni, nisholdalarni esladi. Qorni juda och edi. Agar bu yerdan turib qochsa, uyida nima ham yerd. Uyidagi sandiq ustida turgan yashil sopol kosa ko‘z oldiga keldi. Kosa ichidagi qora zaytunlar go‘yo jallodning mahkumga azob beradigan quroli edi. Arpa non chaynayotganday bir on tishlarini g‘ijirlatdi. Yutindi. Tavakkal, bu tun shular yonida qolmoqchi bo‘ldi. O‘zicha: “Ovqat uchun... yeyish uchun..” der, xavf ostida qoladigan nomusini xayoliga keltirishni istamasdi. Sabira, Fusun, Muazziz maqsadlarini undan yashirishmas, uni bir necha beklarga ko‘rsatib, barini esdan og‘diramiz, deyishardi. Muazziz:

— Hoziroq izvoshga o‘tiring. Soat to‘rtidagi kemaga yetib oling! Moda qushcha bo‘lib pirillang! Albatta, birortasiga duch kela-siz, — dedi.

O‘rinlaridan turdilar. Chorshaflarini yopindilar. Najiya ham qora ipak chorshaf yopintirishdi. Qo‘liga zar hoshiyali baxmal sumkacha berishdi. So‘ngra uzoq o‘pisha ketishdi. Muazziz Najiyaning ham o‘pdi. Hammalarini eshikkacha kuzatib chiqdi. Sabira bilan Fusun bu safar Najiyaning ro‘paralariga o‘tqazishmadi. Biroz qisilishib, o‘rtalariga olishdi. Baquvvat otlar izvoshni bo‘m-bo‘sh

yo'ldan uchirib olib ketdi. Najiya yana ovqat haqida o'ylay boshladi. Sabira bilan Fusunning gaplarini eshitmadi.

Haydarposhshoda dengiz qirg'og'idan o'tayotgan paytlari atrofga parishon nazar tashladi. U Kadikuyunni ko'rmagan edi. Uskudorga, o'z mahallasidagi xarob uylarga o'rgangan ko'zlari bu tosh yotqizilgan ozoda ko'chalarga, g'ishtin imoratlarga hayrat bilan boqar, o'zini begona yurtda yurgandek sezardi. Yo'lda uchragan bashang erkaklar ularga ta'zim qilishardi. Nihoyat, izvosh bir maydonda to'xtadi.

Bu yer balandlik edi. Sayilgoh singari gavjum edi. Atrofdagi baland daraxtlar qad ko'targan edi. Daraxtlar orasidan cheksiz dengiz sathi ko'rinib turardi. To'xtab turgan izvoshlar ham ko'p edi. Xotinlar, erkaklar aralash kezar, gaplashishar, kulishar edi. Najiya atrofni kuzatarkan, Sabiraning kim bilandir so'zlashayotganini eshitdi. Boshini o'girdi. U oq-sariqdan kelgan, mo'ylovli ozg'in yigit edi. Oq shim va lojuvard pidjak kiygandi. U:

— Xudo haqi, bu kim? — deb so'radi.

Sabira kuldi:

— Bilmayman! Ko'kdan tushib keldi.

Najiya quloq soldi. Ko'zi yigitning ko'zlariga to'qnash keldi-yu, qo'rqib, yuzini Fusun turgan tomonga burdi. Bu xotin o'zini juda jiddiy tutar, go'yo yigitni ko'rmayotgan edi.

— Xudo haqi, ayt, bu kim?

— Bir odam-da, axir...

— Farishta-ku...

— Nima deb o'ylovding?

— Azizim, Sabira, men bilan tanishtir.

— Erkaklar bilan gaplashmaydi u, jonim. U bizga maxsus...

— Xudo haqi, o'tinaman.

— Bu kecha biznikiga kela qol.

— Uyingiz olag'ovur. Bilsangiz, men endi ichmayman. Siz hali rohat qilasiz. Oxirgi kema bilan keldim. Qornim ham to'q. Men oralaringizda tomoshabin bo'laman.

— Xo'p, mayli, tomoshabin bo'laqol.

— O'lja tushadimi?

— Hali sen o'lja tusharmi deb, bu farishtani olib ketmoqchimisani?

— Sabira, o'jarlik qilma. Biznikilar bir haftadan beri Buyukotada... Uyda hech kim yo'q. Bunday qulay fursatni boshqa topib bo'lmaydi. Shu ayolni menga hadya qil, soyayi davlatingda bir-ikki kun jon saqlay...

Ular past ovozdagi gaplashishardi. Lekin Najiya yurak urishi bilan baravar ikkovining so'zlarini ham aniq eshitardi:

— Mening davlatim ko'lankasida kayf qilarkansan-u, menga hech nima bermaysanmi?

— Sen ayt! Nima istasang beray!

— Yo'q, aytmayman!

— Senga yuz lira beraman.

— Yana qo'sh! Yana qo'sh!

— Yuz yigirma.

— Eski bozordamisan, deyman! Qurushma-qurush oshib o'tirishning nima hojati bor?

— Yuz ellik, Sabira!

— Qo'shaver, qo'sh! Ko'z oldingga anavi kampir Milovichni keltirgin-da, keyin istayotganing mana bu qizga diqqat bilan qara. Biroz qo'sh, azizim.

— Ikki yuz.

— Unga nima berasan?

— Sen aralashma.

— Ayt, ayt.

— Voh, Sabira, men umrimda munaqa go'zalni ko'rmaganman. Balki o'ynash qilarman, balki xotin qilarman.

— Yo'qol ko'zimdan, uch yildan beri kimni ko'rsang, o'ynash qilmoqchi bo'lasan. Esingda bormi, meni ham olti oygacha laqillatib yurgansan.

— Ammo bu ketvorgan ekan!

Najiya o'z ustida savdo ketayotganini tushundi. Dili og'ridi, izvoshdan tushib qochmoqchi bo'ldi. Lekin qayerga ketadi? Ochlikdan madori qurigan edi. Uyini esladi. Tishlarini qisdi. Yana taom islarini sezayotganday bo'ldi. Sabira bilan gaplashgan yigit ularni

birga sayr qilishga taklif etdi. Fusun rozi bo'ldi. Izvoshdan tushishdi. Sabira hayron qolarli shoshilish bilan ortiga o'girilib:

— Bolalikdagi maktab o'rtog'im, Najiya xonim! — dedi, Najiyaga esa: — Poshsho otasining pullarini sovurib yurgan Fasihbey, — deya istehzo qildi.

Najiya hayron bo'ldi, keyin kulimsiradi. Sayr etib yurgan odamlarga qo'shilib, ular ham kezina boshladilar. Nozik ipak ko'ylakli ayollar, yoshlar hadeb ularga qarayverishardi.

Sayr uzoq davom etdi.

Najiya shu qadar ochiqib ketdiki... qorni g'ijimlab og'riy boshladi. Ko'zlari oldida qop-qora ko'lankalar uchdi. Quyosh daraxtlar ortiga berkindi, dengiz va ufq tutashgan joy pushti va qizil bulutlarga to'ldi. Odamlar orasidan ba'zida velosiped mingan bolalar ham o'tib qolardi. Sabira:

— Yuring endi, bolalar, ketaylik, — dedi. — Charchadim. Bu kecha ziyofatimiz bor. Bizni kutishadi.

Fusun so'radi:

— Fasihbey ham boradimi?

— O'zidan so'ra. Bormaydi.

Fasih javob berdi:

— Meni kechirasiz, xonim.

— Fasih! — dedi Sabira. — Bu kecha uyimizda g'ovur-g'uvur ko'p bo'ladi. Najiya shovqinga o'rganmagan. Bu tun sening mehmoning bo'la qolsin!

— Bosh ustiga, marhamat qilsinlar!

Najiya javob bermadi. Charchaganidan darmoni qurib qimirlashga ham holi yo'q. Hush-behush turardi. Faqat kulimsirardi. Sabira bilan ketsa, ehtimol, cholg'u, o'yin-kulgi, ichkilik, to'polon orasida tamaddi vaqti cho'zilib ketardi, balki, yarim kechagacha dasturxon tepasiga kelishmas. Bu yigitning uyi esa tinch. Vaqt ham allamahol bo'lib qoldi. Bularning qo'lidan qochish, qutulish ehtimoli ham qolmadi. Yigit bilan birga ketsa yaxshiroq emas-mikin? O'z-o'ziga: "Hozir borib ovqat yegani o'tiramiz. Qornimni to'ydiraman! So'ngra biror bahona topilar, balki tonggacha taslim bo'lmasman. Keyin qochib ketarman!" deb o'yladi.

Fasihning izvoshi maydon chetida turardi. Sabira va Fusun bilan xayrlashdilar. Yigit darrov uni qo'ltiq lab oldi. Izvoshga chiqdilar. Chiroqlari yoniq do'konlar oldidan o'ta boshladilar. Yigit uning favqulodda go'zalligidan gap ochdi:

— Xudoyo tavba! Qayerda tug'ilgansiz? Qayerda katta bo'lgansiz? Qanday latofat! — deb kulgili savollar berdi. Dugonasini bir kechaga qo'shib yuborgani uchun Sabiraga ikki yuz lira bergan bu yigitning boyligi qanchaligini tasavvur qilishga uringan Najiya endi qanday dasturxon yonida o'tirishini ko'z oldiga keltirishga urinardi. Ular Oltiyo'log'zi, Bag'dod ko'chalari bo'ylab ot chop-tirib o'tdilar. Fasihbey ayolning o'ychanligini ham nafosatli deb topib, so'radi:

— Nimalarni o'ylayapsiz, Xudo haqi... Biror g'amingiz bormi?

— Yo'q, afandim.

— Nega bu qadar xayol surasiz?

— Hech narsaga, afandim!

Yigitga qayrilib: "Avval dasturxonga o'tiramiz! Maylimi?" degisi kelardi. O'ng tomonda botgan quyoshning qizil shu'las hamon o'chmagan edi. Arg'uvonzordan o'tdilar. Izvosh to'xtaganda og'ir bir uyqudan uyg'onganday seskandi. Fasihbey yerga sakrab tushib, unga qo'lini uzatdi.

— Marhamat qiling...

Pastga tushib, temir panjarali bir darvoza oldiga kelishdi. Ichkarida, daraxtzor, qorong'i bir yo'lning oxirida bir bino ko'lankasi ko'rinardi. Darvozadan kirgach, Fasih:

— Islom, Islom! — deb chaqirdi.

Uzoqdan bir arnavut¹ tovush berdi:

— Afandim?

— Yugur, mehmonxonaning chiroqlarini yoq!

Bularni qarshi olgan kishi uzun bo'yli, bog'bon kiyimidagi odam edi.

— Bosh ustiga, afandim!

Fasih Najiya o'girilib dedi:

— Uyda bog'bondan boshqa hech kim yo'q. Xotirjam bo'l, tortinma, azizam!

¹ **Arnavut** — albaniyalik.

— ...

— O‘zingni erkin tut endi...

— Xo‘p...

Keng tosh zinapoyalardan chiqishdi. Dahlizning, mehmon kutadigan katta xonaning chiroqlari yoqilgan edi. Najiya umrida ko‘rmagan bu hashamatga, bu bezaklarga hushi og‘ib qaradi. Mehmonxonadagi ajoyib narsalarni ko‘rgach, qorni ochligini ham unutib qo‘yayozdi. Gilamlar, devorlardagi suratlar, vazalar, qimmatbaho pardalar, o‘rtadagi chiroyli stol... Hammasiga alohida-alohida qarab chiqdi. Xonani tomosha qilib bo‘lgach, yana qorni ochligini sezdi. Tabiiy, yemakxona ham shunday bezatilgan bo‘lsa kerak. Kim bilsin, qanday yeguliklar bor ekan? Go‘sht va somsalarining isi dimog‘iga urilganday tuyuldi. Fasih hamon bulbulday sayrardi. Najiya tushunmaydigan bir dunyo gaplarni aytdi, unga abadiy ishqdan, hatto uylanishdan, tug‘ilajak bolalardan, cheksiz baxt-saodatdan bahs etdi.

* * *

Qancha vaqt o‘tdi, Najiya bilmay qoldi. Fasih:

— Yuring endi, azizam, yuqoriga chiqaylik! — dedi.

Xayolida ovqatdan boshqa narsa bo‘lmagan Najiya, beixtiyor so‘radi:

— Qayerga?

— Yotoq bo‘lmamizga, azizam!

— Faqat...

— Nima deysiz, jonginam?

Najiya zo‘r xijolat ichida:

— Biron nima yesak... — deya oldi.

Fasih:

— Voh, — deb qichqirdi. — Muncha eshak bo‘lmasam? Go‘zalligingiz meni shoshirib qo‘ydi. Qorningiz ochmi-to‘qligini so‘ramadim. Xudo haqi, afv etasiz. Men Istanbuldan to‘yib kelgan edim. To‘xtang, hozir bir narsa topamiz.

O‘rnidan turib, ochiq derazadan boshini chiqardi-da:

— Islom, Islom! — deb chaqirdi.

— Labbay!

— Kel bu yoqqa, hoy, tez deyaпman.

— Afandim!

— Yugur, yeydigan biror narsa top!

Najiya yegulik haqida bo'layotgan bu gap-so'zlarga diqqat bilan quloq soldi.

— Nima qilayin, afandim?

— Nima qilsang, qil.

— Yarim kecha bo'ldi, afandim, hozir hamma joy berkildi.

— Hey, boshimni og'ritma deyaпman, bor, nimaiki topsang, darrov yemakxonaga keltir.

— Afandim, hozir hamma joy yopiq...

— Gapni cho'zma deyaпman-ku!.. Nima topsang top!

Arnavut ketgach, Fasih yana Najiyaга o'girildi. Uning chiroyli qo'lini ushlab, o'pib, silay boshladi.

— Bu xatoni kechiring, azizam. Ertalab restorandan keltiramiz. Mening esimга kelmabdi. Afv eting.

— Astag'furulloh...

— Haqiqatan, eshaklik qildim.

— Astrag'furulloh...

— Axir, ovqatni hech o'ylamadim-da. Sizni ko'rgandan keyin esimni yo'qotdim, o'lay agar...

Ichkariga kirayotgan arnavutning qadam tovushi eshitildi. Najiya Fasihning so'zlarini eshitmadi, u hozir hamisha faqat oyoq to'vushini eshitib kelganday edi. Arnavut eshik tashqarisidan dedi:

— Yemak tayyor, bey afandim, marhamat eting!

O'rinlaridan turdilar. Dahlizdagi stol yonidan aylanib o'tdilar. Fasih bir eshik oldida to'xtadi.

— Marhamat eting, xonim! — dedi.

Najiya darrov ichkari kirdi. Kirganlari keng, muhtasham yemakxona edi. Javonlarga terilgan billur idishlarda chiroq shu'lalari aks etardi. Katta to'rtburchak stol chekkasiga qarama-qarshi ikki kursi qo'yilgan. Faqat bir kursi oldida bitta likopcha turardi.

— Marhamat eting, xonim!

Fasih Najiyanı kursiga o'tqizdi. Najiya likopchaga nazar tashladi-yu, achchiq yig'lab yubordi.

Likopcha qop-qora zaytun donalariga to'la edi. Likopcha yonida, to'rt yildan beri yeyaverib ko'ngliga urgan qora non burdalari turardi. Ayol qo'llari bilan stolga tayandi. Boshini qo'llari ustiga qo'ydi. Yig'lay boshladi. Ovozi boricha ho'ngrab-ho'ngrab yig'ladi. Fasih, bir lahza ichida ro'y bergan bu o'zgarishdan hayron edi. U "Nima bo'ldi?" deya olmas, Najiyaning surilib tushgan ro'moli ostidan ko'ringan oppoq yelkalariga tikilar, likopcha ichidagi zaytun bilan qora nonni ko'rmas edi.

Arnavut uydagi itga beriladigan qora nondan boshqa hech narsa topolmagan edi. Kechqurun uydagi loviyalarni ham yeb tamomlagan, hech narsa qolmagan edi.

Najiyaning ruhi tamoman tushib, ko'z yoshlari qo'llarini ho'l qilib yubordi. Fasih to'xtovsiz:

— Nima bo'ldi, jonim? Nima bo'ldi? — deyaverardi.

Yosh ayol:

— Hech narsa! — deb o'rnidan turdi. To'g'ri eshikka qarab yurdi. Fasih uning yo'lini to'sishga urindi.

— Xudo xayr bersin, meni chiqarib yuboring. Bo'lmasa chatoq bo'ladi! — deya qichqirdi ayol. Uning chiroyli qo'y ko'zlari kosasidan chiqquday edi. Yigit chekindi. Ayolning eshikdan chiqib ketishiga qarab qoldi. Bog'ning qum sepilgan yo'lkasiga bosilgan qadam tovushini eshitarkan:

— Muncha asabiy xotin ekan! Qiziq bir jumboq... — dedi.

* * *

Najiya qorong'ilik ichra ketib borardi. Birgina ovqat uchun nomusini qurbon qilayozdi. Uni faqat bir kechaga deb topshirganlari uchun ikki yuz lira olishdi. Keyin esa jannatmisol muhtasham saroy kabi bezatilgan uyning tilla, kumush, billurga to'la yemakxonasida uning qarshisidan tag'in zaytun bilan arpa non chiqdi. Yurdi, yuraverdi. Ortiq yig'lamadi. Yuragi toshga aylangan, ko'ksida uning zalvorini his qilayotgan edi.

Katta ko'chadan tor ko'chaga qayrildi. Bu — qiyalik edi. Yanada jadalroq yurdi. U qayerga ketayotganini bilmas edi. So'ngra yana katta ko'chaga chiqdi. Uzoqdan to'lqinlar ovozini eshitdi. Qorong'ilik ichida yana ham qoraroq ko'ringan daraxtlar shamolda

shovullashardi. U dengiz to'liqlarining tovushi kelgan tomonga yurdi.

Sohildan dengiz o'rtasiga qarab uzun ko'lanka cho'zilgan edi. Shu ko'lanka ustidan yurdi, yuraverdi. Bir bino oldidan o'tdi, yana yurdi. Yuziga salqin shabada urdi. Boyagi ko'lankali yo'l tamom bo'lgan edi, to'xtadi. Qop-qorong'i dengizga qaradi, qaradi, qaray-verdi.

O'zini dengizga tashlashdan boshqa chora yo'q edi. Nazarida, jannatga tushsa ham qashshoqlikdan qutula olmasdi. Lekin o'zini dengizga otishga yetarli kuch topolmadi. Turgan yeriga yiqildi. Qarshisida katta bir yulduz kabi porlagan fanorga tikildi. U tikilgan sari bu yorug'lik ko'zlari ichida kattalashaverdi, oltin barkashdek qizardi, ko'zlariga ingan yoqimli, mayin nur go'yo toshga aylangan, muzlagan qalbini asta-asta isitib, erita boshladi.

ILK JINOYAT

Men g'urbat, alam ichida yashagan odamman. Bu qiyinchiliklar o'zimni tanigan paytimdayoq boshlangan. O'shanda to'rt yoshga ham to'lmagandim. Qilgan yomonligim tufayli vijdonim azobda — yona boshlagan so'ngsiz jahannam otashi ichida hamon qovurilaman. Meni tashvishga solgan bu hodisani hanuz unutmadim. U xotiramda abadiy qayg'u-alam bo'lib muhrlanib qolgan.

* * *

Ha, o'shanda to'rt yoshga ham yetmagandim. Undan avvalgi voqealarni eslolmayman. Esimni tanibmanki, xuddi chaqmoqdek boshimga balolar kela boshlagandi. Tolstoy to'qqiz oylik chaqaloqlik paytida uni hammomga olib kirishganini xotirlaydi. Uning ilk eslagani qandayin yoqimli! Meniki esa mudhish qayg'u bilan boshlandi. Mening ilk xotirlagan narsam shirkat qayig'i edi. Hamon ko'z oldimda: go'yo endi tug'ildim, onamning quchog'idaman... Onam yonidagi sariq sochli yosh xonim bilan kulishib gaplashar, sigaret chekishardi. Onam sigarasini ingichka kumush idishga solib olgandi. Men bu qutini olishni istadim.

— Ol, ammo og'zingga solma, — dedi.

Menga bu qutini berib, sigarasini dengizga otdi. Yoz payti edi. Nurli, quyoshli havo... Onam gaplasharkan, uzun yungli moviy yelpig'ichini tez-tez aylantirardi. Kumush qutining halqasiga barmog'imni tiqib, onam ko'rmagan payti uchini og'zimga solar, tishlar edim. Onam gaplashayotgan xonimning yopinchig'i moviy edi... Mening kiyimim oppoq edi. Boshim ochiq. Sochim qalin. To'zib ketgan edi. Onam sochimni tartiblarkan, boshimni yuqoriga ko'tardim. Quyosh nuri tushib turgan chodirning chekkasida qo'l kattaligidagi soya qimirlardi.

— Qara, qara, — dedim.

Onam ham boshini ko'tarib:

— Qush qo'nibdi, — dedi.

Qushni tutib berishini istadim.

— Tutib bo'lmaydi, — dedi.

Men yana so'zimda turib oldim. Onam shamsiyasi bilan bu soyaning ostiga urdi. Ammo soya qimirlamasdi. Onam yonidagi xonimga o'girilib:

— Qochmadi.

— Qiziq, nega qochmadi?

— Uch olmaydigan palapon bo'lsa kerak.

— ...

— Qushni olib bering, — deya onamga yopishib olgan edim.

Onam yelpig'ichini tashlab, o'rnidan turdi-da, meni qo'ltig'imdandan tutib ko'tararkan, dedi:

— Hurkitib yubormasdan tut, xo'pmi!

Boshim soyabonning matosiga yaqinlasharkan, ko'zlarim qamashardi. Qo'limni uzatdim. Tutib oldim. Bu oppoq bir qush... Onam qushni qo'limdan olib o'pdi, sariq sochli xonim ham o'pdi. Men ham o'payapman.

— Oh, bechora palapon.

— Baliqchiqush palaponi.

— Hali ucha olmasa kerak.

— Dengizga tushib ketsa o'lib qolardi.

— ...

Boshqa xotinlar ham suhbatga aralashib: "Yashab ketolmasa kerak", — derdilar. Onam esa bu oppoq qushni "oh, bechora, oh, bechora" deb siypalagandan so'ng menga berdi.

— Uyga olib borsak, balki yashab ketar, — derdi onam. — Ammo bo'g'ib qo'yma uni.

— Bo'g'mayman.

— Bo'lmasa avaylab ushla.

Kumush qutisidan yana sigara chiqardi. Yonidagi xotinlar yana suhbatga tushib ketishdi. Qushchamning patlari shunaqangi oppoq ediki... Patlarini silay boshladim. Qanotlarining qattiq joyi ham yaqqol sezilib turar, oyoqlari qirmizi edi. Qochish uchun hech ha-

rakat qilmas, mendan ajralmas edi. Ko‘zlari yum-yumaloq. Qizil tumshug‘ining chetida xuddi sariq meva po‘chog‘i kabi bir iz bor edi. Bo‘ynini burib orqa tomoniga qaradi. Men u paytda onamga qarayotgan edim. Onam yonidagi xonim bilan gaplashayotgan edi. Men bilan ishi yo‘q edi.

Men qushning nozik bo‘ynini asta qo‘lim bilan cho‘za boshladim. Butun kuchim bilan uni bo‘g‘dim. Qanotlarini ochdim. Boshqa qo‘lim bilan ularni ham tortdim. Qip-qizil oyoqlari tiz-zamga botar edi. Qattiq siqardim. Qushning tumshug‘i titrab, ochilib-yopilardi. Tili osilib, tashqariga chiqar edi. Yumaloq ko‘zlari esa kattarib-kichiklashar, so‘ng so‘nib borardi... Birdan qo‘llarimni ochdim. Oppoq qushchamning o‘ligi paq etib yerga tushdi.

Onam o‘girilib, yerdan hali sovimagani ma’sum qushchani oldi. “Oh... O‘libdi!..” degandan so‘ng menga tik qarab:

— Nima qilding? — dedi.

— ...

— Bo‘g‘dingmi?

— ...

— Qani gapir.

— ...

Javob bermasdan ovozimni chiqarib yig‘lashga tushdim. Onamning qo‘lidagi oq qushni sariq sochli xonim olib:

— Oh, nima gunohi bor edi! — dedi.

— ...

— Bechora...

— ...

Boshqa xotinlar ham suhbatga aralashdilar. Qarshimizda o‘tirgan yoshi katta, semiz ayol jinoyatimni oshkor qildi:

— Bo‘g‘di. Vallohi, ko‘rdim, qandayin yovuz bola...

— ...

Onam sarg‘ayib ketgan, ovozi titrab chiqardi.

“Oh, insofsiz!” deya menga achchiq nigohini tashladi. Yana battar yig‘lay boshladim. Shu qadar yig‘ladimki... Meni yig‘idan to‘xtata olmadilar. Qachon, qayerda, qanday tinganimni

hozir xotirlay olmayman. Xuddi umr bo'yi yig'lab o'tadigan-day edim.

Aqlimni tanib-tanimay bu jinoyatni qilganimga, mana, o'ttiz yildan oshdi. Hozir shirkat qayiqlari sathida o'tirarkanman, qachon baliqchiquish ko'rsam, birdan quvonchimni yo'qotaman. Chaqaloqqa o'xshab yig'lagim keladi. Yuragimda og'riq paydo bo'lib, ko'ksimni tilaveradi.

“Oh, insofsiz!” deya meni urishgan onajonimning tanbehini eshitgandek bo'laman.

KAROMAT

Yong'in yarim soatdan beri davom etardi. Mahalla aholisi yong'inning ikkita uydan nariga o'tmay so'nishiga ishonishardi. Chunki o'rtada bir ulug' zotning maqbarasi bor edi. Bu yerning yonishi aslo mumkin emasdi! Shiddatli janub shamoli esar, olov va uchqunlarini sochgan taxta parchalari maqbaraning ustiga, pastdagi uylarning tomlariga uchib tushardi. Yong'in o'chiruvchilar bor g'ayratlarini sarf qilardi. Politsiyachilar atrofni qurshab olishgan, buyumlarning o'g'irlanishining oldini olishardi. Ahmad tirriq atrofga nazar tashladi. Bu kishi mahallaning tajribali bezorisi edi. Uning fikricha, yong'in — mollarni osongina qo'lga kiritish degani edi. Ammo mahalla xalqi faqir edi. Shu onda yongan kulbalar ichida ko'rpa-to'shakdan boshqa narsa yo'qligini u yaxshi bilardi. Holbuki, yong'inda uning odati "yuki yengil, bahosi qimmat" ashyolarni topish edi.

— Alloh balosini bersin! Foydasiz yong'in! — deb boshini chayqadi.

Aholi maqbaraning oldiga to'plangan edi. Bu yerga kelguncha olov so'nadi, deyishardi. Ahmad tirriq yashil rangdagi maqbaraning derazasidan mo'raladi.

Xira yongan sham yengilgina yoritayotgan mozor sag'anasiga qaradi. Bosh tarafida ikkita katta shamdon turardi. Sag'ananing ikki tarafiga ikkita joynamoz solingan edi. Ochiq lavhlarda buyuk Quroni Karimlar "yonboshlab yotardi". Ozg'in Ahmad arzon molni ko'rganda porlaydigan yahudiy ko'zi bilan bularga qaradi. O'zi cha ashyolarning eng arzon narxini hisobladi. Ichidan:

— Shamdonlar o'n liradan yigirma... Joynamozlar o'n besh liradan o'ttiz...Kitoblar aniq qo'l yozma bo'lsa kerak. Yigirma lira ularga ...Jami yetmish"... dedi.

Yashil rangga bo'yalgan eshikning yoniga bordi. Ozg'in suyakli yelkasi bilan eshikning qanchalik mustahkamligini tekshirib

ko'rdi. So'ngra qulfiga qaradi. Sekin-sekin eshikni itara boshladi. Xalq yong'in bilan ovora edi.

Ahmad tirriq juda baquvvat edi. Bu mahalladagi urushqoq odamlargagina xos bo'lgan, kuchli mushagi bo'lmasa ham, sport bilan shug'ullanmasa ham, o'zidan o'zi yuzaga keladigan telba kuch edi. U eshikni butun kuchi bilan itargani uchun eshik qir-sillab, nihoyat, "qars" etib ochildi. Tirriqning ichkariga kirgandan keyingi ilk ishi xira shamni puflab o'chirish bo'ldi. Faqat oladigan narsalari har qancha qiyimatli bo'lsa ham, yuki unchalik yengil emas edi. O'g'rilik rejasi uning zehnidagi tartiblana boshladi. Bezorining rejasi tayyor bo'lguncha, "natija"ni kutmasdan, harakatni boshladi. Shamdonlarning mumlarini chiqarib yerga tashladi. Lavhlardagi kitoblarni olib belidan yechgan Trablus belbog'iga o'radi. So'ngra biroz tin olib, burnini qashidi. Asta-sekin joynamozlarni yig'ishtirib, bularni otning ustiga jul yopganday qilib sag'ananing ustini o'radi. Endi eshikdan chiqishi lozim edi. Ammo tashqari odam bilan to'la edi. Sag'anaga suyandi. Biroz o'yladi. Salla ham tashlab ketiladigan narsa emasdi, ustida kumush ip bilan tikilgan naqsh bor edi. Birdan sag'ana siljiy boshladi. Ahmad tirriq yiqilmaslik uchun o'zini zo'rg'a ushlab qoldi. "Ajabo, avliyo tirilyaptimikan?" — deb o'zicha o'yladi. Joyida turib qoldi. U yerga qaradi va kulimsiradi. "Uh seni, yerga mixlanmagan ekan-ku", — dedi. Egildi, ostiga qarash uchun sag'ana qopqasini ko'tardi. Qopqa ancha yengil edi. Ingichka yog'ochdan yasali, ustiga yashil mato qoplangan edi. Zehnidagi "chiqish rejasi" tamomlandi. Kitoblar bilan shamdonlarni quchoqlab sag'ana qopqasining ostiga kirdi. Sekin-asta yura boshladi. To'xtadi. Qopqa ostidan qo'lini chiqarib asta-sekin eshikni ochdi. Chap taraf ko'chaga chiqqani uchun ushlanib qolish ehtimoli bor edi. O'ng tarafdagi ko'chada hech kim yo'q, tanho edi. Ko'chada vayronalar ko'p edi. Ammo yong'in ham shu tarafda edi. Barcha o'sha tarafga yig'ilgandi. Ahmad tirriq qopqaning ostida ko'p o'ylab o'tirmadi. Patir-putur qilib eshikdan chiqdi.

Shovqinni eshitib qayrilib qaragan xalq hayron edi. Hamma joyida dong qotib qolgandi. Ana... Avliyo o'rnidan turib yura bosh-

lagan edi. Nasoslar to'xtadi. Shiddatli shamol ham birdaniga tindi. O't o'chiruvchilar qo'rquvlaridan qo'llaridagi bolta, changak, shlanglarni tashlab yubordilar. Sag'ana qopqasi yong'inga qarab yura boshladi. Ikki yonga ochilib yo'l bergan aholi qo'rquvdan titrardi. Sag'ana qo'rquv to'la, ma'naviy haybat bilan silkina-silkina oralaridan o'tib, qorong'ilikda ko'zdan yo'qoldi.

Maqbaradan oldingi ikki uy ham olovdan omonda qoldi.

Yonmasdan avliyosiz qolgan maqbara yana mahallaning aziz maskani bo'lib qolaverdi. Faqat duo qilganlar yuzlarini oldingiday bo'shab qolgan binoga emas, qiblaga qarab: "Ko'zimning nuri, yong'in kechasi bu tarafga qarab ketdi" — deyishardi.

QURBAQA DUOSI

Rashot Nuri Guntekinga

Shahar tashqarisi... Istanbulning tashqarisida o'tgan hayot qanchalar xush! Buni faqat boshidan o'tgan kishi biladi. Bir tarafda nomdor kishilar, ziyolilar! Narigi tarafda esa davlat xizmatchilari, zobitlar, muallimlar... So'ngra qasabaning yer-mulk egasi, shu yerlik insonlar... Har tabaqaning, har toifaning ayri-ayri qahvaxonasi, farqli ko'ngilxushligi, bir-biridan farqli zavqlanishlari bor. "Hamma bilan bir xil tabaqada" deya olishimiz mumkin bo'lgan yagona kishi, nohiyaning davlatda ishlaydigan doktori edi. U har doim hamma bilan suhbat qurar, ularning har turli ishlari-ga qatnashardi. Muallimlarning, ishchilarning, zobitlarning o'tirgan qahvaxonasiga kirardi. Dorixona esa "nomdor kishilarning klubidir". Yuksak unvonli davlat xizmatchilari ham u yerni ziyorat qilardilar. Advokatlarning idoralari ham bir navi dorixonalar-ga o'xshardi.

Xullas, shahar tashqarisi o'ziga yarasha g'oyat yoqimli olam sanaladi. Yetti, sakkiz, balki, to'qqiz sana bo'lgandir, men ham Istanbulga unchalik uzoq bo'lmagan bir qasabada tayyorlov maktabida muallim edim. O'ziga yarasha ayri dunyo bo'lgan shaharchaning maktabi ham ayri olam sanalardi. Go'yo olam ichidagi olamday edi! Dasturlari, g'oyalari bir-biriga zid, to'rt-besh maktabda yetishgan keksa-yosh, aqlli-ahmoq, safsataboz-kamgap — hammasi bo'lib yigirma xildan ortiq odam: mudir, uning muovini, muallimlar, yordamchi o'qituvchilar... Idora xizmatchilari... Eski zamonlarga xos tarzda hayot kechiradigan, bir tarafidan quyosh botar ekan, narigi tarafidan quyosh chiqadigan turmush tarzini odatiy deb biladigan, qadimgi buyuk sulolamizning eng uzoq go'shalarni makon tutgan vakillari yashaydigan hududlardan kelgan yotoqxonada qolib o'qiydigan talabalar... Har irqdan, har jinsdan. Tillaridan boshqa hech narsasi turklashmagan bir to'da bola... Faqat,

bunchalik ochiq-oydin qarama-qarshiliklar orasida bu qanchalar samimiy ohang edi! Dinga aloqador kishilar, yangiliklarga qarshi bo'lgan kishilar, liberallar, qolaversa, hech bir aniq maslak sohibi bo'lmagan kishilar aka-ukaday yashar edilar. Bir riyoziyot muallimi juda ochiq fikrli edi. Tabiat muallimi hammamizga o'qimagan johil nazari bilan qarasa ham, ichidan bizga juda achinadigan, jiddiy, yoshgina yigit edi. Men adabiyot muallimi edim. Fransuz tili muallimi esa yahudiy millatidan edi. Maktabda kecha navbatchisi bo'lgan vaqtlarida, kechqurun bolalar bilan qilgan suhbatlarida talabalarning undan so'ragan so'zlarini lotin harflari bilan yon daf-tariga yozar, ertasi kuni ma'nolarini mendan so'rar edi. Bir kuni "Jezbeyi Rahmonning¹" nimaligini bechoradan so'rashibdi. Domla yaxshi tushunmabdi, daftariga "Jezveyi Rahman"² deb qayd qilibdi. O'qituvchilar xonasida meni to'xtatib:

— "Jezveyi Rahmon" nima degani? — deb so'radi.

— Unaqa narsa yo'q, deb kuldim. U esa bor, deb oyoq tirab oldi. O'zidan bu so'zni so'ragan bolani topib keltirdi. Kitobni ochdik. Noto'g'ri tushungani ma'lum bo'lgandan keyin esa bu mavzu oramizda masxaraga sabab bo'ldi. Bechoraning laqabi "Jezveyi Rahmon" bo'ldi-qoldi.

Eng qiziq kishilardan biri mudir edi... Bu dunyoda uning qadar intizomparvar, qonunparvar, usulparvar bir odam ko'rmadim. Birinchidan, qo'l ostida ishlagan kishilarning hech biri bilan shaxsiy munosabatda bo'lmas; maktab hay'atining tashqarisida xuddi afsonalardagi ma'bud kabi yashardi. Oramizda laqabi "shu sababdan" edi. O'ta ahamiyat bergan narsasi — majlis kunlari, xonasida to'plangan vaqtimiz hech birimizni gapirtirmas, hammamizga "shu sababdan, shu sababdan" deb ayri-ayri rasmiy yozuvlar yozdirardi. Har qanaqangi masala bo'lsa, ayni so'zlar bilan ayni jumalarning oxiriga yuqoridagi "shu sababdan"ni qo'shib yozdrirgandan keyin, masalani hal qildim deb o'ylardi.

O'rtoqlarimning orasida eng yaxshi ko'rganim din ilmlari fani domlasi Bahir Afandi edi. Madrasadan keyin dorulfununni ham ta-

¹ **Jezbeyi Rahmon** — Allohning ishqidan hushdan ketish.

² **Jezveyi Rahman** — Qahva qaynatadigan idish.

momlagan edi. Yoshi ellikka yaqinlashayotgandi. O‘z fikrida qat’iy turadigan, kirishimli, biroz makkor, g‘alatiroq va xushchaqchaq odam edi. Men bilan do‘st bo‘lishining sababi tarbiya haqidagi fikrlarimizning bir joydan chiqishi edi. Chunki men har qancha millatparvar bir liberal bo‘lsam-da, “tarbiya”ning doimo “muho-fazakorona” bo‘lishi lozimligiga” ishongan kishi edim. Ijtimoiy inqilobning joyi maktab emas, hayotdir. Muallimlarning vazifasi bolalarga eski hayotning tarbiyasini majburan o‘rgatishdir. U ham menday o‘ylagani uchun majlislarda ikkalamizning tarafdorlari-mizdan jamoadoshlar to‘plar, liberallarga, yangi asrning tarbiya tarafdorlariga kun bermasdik. Bahir domlaning eng maftun etadigan taraflari kirishuvchanligi bilan “mebni aleyh, mebni bih, mebni leh¹” kabi ta’birlari edi. Xuddi urishayotganday gapirar, so‘zlariga xuddi musht shakli qiyofasini bermoqchi bo‘lganday o‘ng qo‘lini bir Qorako‘z² qulayligi bilan chayqardi. Kamchiligi faqat nargilasi³ edi. Unga shunchalar muhtalo ediki, qahvaxonada, maktabda kunda o‘nta chekmasdan turolmasdi. Nargila bu... sigaret kabi narsa emas. Shishaning yonida qo‘shimcha shlangi bo‘lgani uchun mudirdan, taftishchidan panada saqlamoq lozim... Bir kuni qahvaxonada o‘tirib, sayyor va qulay nargila shakli haqida o‘ylay boshladik. Masalan, nargilani chekib bo‘lgandan keyin ust qismi chiqarilsin, keyin grafinga o‘xshab qolsin, ust qismini esa cho‘ntakka yashira olsin.

Bahir Domla:

- Shlangni nima qilaman, — dedi.
- To‘n ostiga, belingga o‘rab olasan.
- Qayrilib sinadi.
- Bo‘lmasa, o‘rab shapkangning ichiga sol.
- Sig‘maydi...

Biz bularni gaplashar ekanmiz, shahar hokimligi doktori ichka-riga kirib keldi. Doktor yonimizga keldi, biz bilan salomlashib yoni-

¹ **Mebni aleyh, mebni bih, mebni leh** — Unga qarshi qilingan, O‘ziga qarshi qilingan, Uning foydasi uchun, foydasiga.

² **Qorako‘z** — turk folklorida qo‘g‘irchoq o‘ynatishning nomi.

³ **Nargila** — asl vatani Osiyo bo‘lib, “to‘mbeki” nomli tamaki turining suvda suzib chekilishida ishlatiladigan, shishadan qilingan idish, chilim.

mizga o'tirdi. Juma kuni Bektoshiy¹ takyasiga ketar emishlar. Qo'zi go'shti, soz, biroz may bor emish. Bizni ham da'vat etdi. Men:

— Borolmaymiz! — dedim.

Biz muallim edik. Unaqa sozli, ashulali, ichkilik bazmlariga borolmasdik. Doktor majbur qildi:

— Sizlar ichmaysizlar. Quloqlaringga paxta tiqib, ko'zlarinigizni yumasizlar, — dedi. Zotan, o'rtoqlardan ba'zilari rozi bo'libdi... Bahir domla:

— Agar nargilamni ham olsak boraman, — dedi. Doktor:

— Olamiz. Hamda rostanam men o'zim olib boraman, domla! — deb qasam ichdi.

Juda nash'ali, sodda odam edi. Go'yo qasabaning jonli nash'asiydi. Kasallari dorisidan ko'ra ko'proq uning so'zlaridan shifo topishardi.

Juma kuni ko'pchilik bo'lib Bektoshiy takyasiga qarab yo'l oldik. Bu yer eski zamonlardan top-toza qolgan bir jannatning xayoliga o'xshardi. Tarix deb atalmish bo'ron bu asrlilik chinorlarning orasidan, oppoq yakka binoning sokin tomi ustidan hech esmagandaydi go'yo. Atrofida devorlari bo'lmasa tabiiy bir ko'l deb hisoblanarlik darajada ulkan hovuz, zumrad rangli ko'lankalar ichida nilufar gullar qiyg'os ochilgan holda uxlar edi. Darveshlarning yoygan, qamishdan qilingan to'shaklariga cho'zildik. Telegrammachi udini, ko'chmas mulk birjasi xodimi qonunini qo'liga oldi. Bazmga skripka ustasi Aleko ham kelgandi. Musiqa boshladi. Doktor:

— Soqiy menman, — deb hammaga ichki ikrom etar, Bahir domlaning yoniga kelganda esa to'xtab qolardi.

— Mana, mening nargilam bor...

— Bir qultum bersam?...

— Umrimda bir tomchi ham og'zimga olmaganman.

— Bir qultum og'zingga ol, g'arg'ara qilib keyin tupurib tashla.

— Nima foydasi bor?

— Xudo haqqi, muzadd-i taaffun, ya'ni yomon hidlarni bartaraf etadi.

¹ Bektoshiy — Hoji Bektoshi Valiy tariqati.

Bahir Domla bu kabi mavzularda o'jar ko'rinishni xohlamasdi. Og'ziga bir qadah aroq oldi. Faqat doktor domlani qitiqlab bir necha tomchi yuttirdi. Domla yutganini inkor etsa-da, bu bir necha tomchi unga bir nechta ko'zaning nash'asini berdi. Kula boshladik. Bazmimiz davom etardi. Lekin kallamiz qozon kabi edi! Bu yashil jannatda oxiri yo'q bir jahannam shovqini bor edi: ulkan hovuzning ichida, balki, bir millionta qurbaqa ovozlarining boricha hayqirardilar. Shu darajada ediki, hatto bir-birimizning nima deganimizni ham eshitmasdik. Doktor:

— Obbo!.. — dedi, — bularning ovozini qanday qilib o'chiramiz? Qulog'imiz yirtilib ketadi-ku endi.

Darveshlar:

— Nima qilsalaring qilinglar, lekin ovozini o'chirolmaysizlar, — deyishardi.

Bahir domladan boshqa hammamiz stoldan turdik. Chunki ortiq chidab bo'lmaydigan shovqin boshlangandi. Tosh, kesak — nima topsak hovuzga ota boshladik. Qurbaqalar bizning bu hujumlari-mizdan g'azablanganday yana ham battar qurullay boshladilar. Doktor gazetalarni yoqib, qo'rqib qochishsin, deb ularning ustiga ota boshladi. Yo'q, yo'q... Nima qilsak ham, ovozlarini tinmas, yana ziyoda qurullay boshladilar. Musiqani eshitish aslo mumkin emasdi. Ichimizdagilardan bittasi:

— Bu yerdan qochishdan boshqa choramiz yo'q! — dedi.

— Qayerga ketaylik?

— Hovuzdan uzoq bir yerga...

Biz ko'chish muzokarasini qilar ekanmiz, nargilasining yonida esimizdan chiqqan Bahir domlaning:

— Xohlasam, ularni bir onda jim qilaman, deganini eshittik.

— Qanday qilib?..

— Suflayman.

— E qanday qilib?..

— Darrov jim bo'lishadi. Shovqindan nash'amiz qochgandi, birdaniga yana kula boshladik. Doktor:

— Bu qurbaqalar yarim bosh og'rig'i emaski, bir nafasda to'xtata, — derdi, — bular bosh balosi.

Faqat Bahir domla yana g‘azablangan Qorako‘z kabi shijoatlandi. Mushtini cho‘zib, hammamizni e‘tiqodsizligimiz uchun so‘kardi. Uning baqirishi bir tarafdin, bir million qurbaqaning chiqargan shovqini bir tarafdin...Valhosil, qorishiq bir ur-to‘polon davom etardi. O‘tirishimizning nash‘asi qolmagandi. Bahir domla:

— Hamma joyiga o‘tirsin, — dedi, — men hovuzning bo‘yiga borib dam uray. Jim bo‘lishmasa yuzimga tupuringlar...

— Ha, mayli, mayli bo‘lmasa domla...

Ishonmayotgandik, lekin bir masxara bo‘lar, deb joyimizga o‘tirdik. Domla o‘rnidan turdi. Nargilasini qo‘liga oldi. Bizga orqasini o‘girib olgandi. Suvga qarab suflaganini ko‘rdik. Oradan bir daqiqa o‘tmadi. Qurbaqalar birdaniga jim bo‘lishdi. Kattakon hovuzdan tiq degan ovoz chiqmasdi. Hayron bo‘lib qoldik. U esa mushtini ko‘tarib zafar qozongan kishiday qaytib keldi.

— Nima qilding, Xudo haqqi! — deb so‘raganlarga esa:

— Ko‘rmadilaringmi? Ko‘zlaringga ham ishonchlaring yo‘qmi, dam urdim, — deb javob berdi.

Yarim soatdan keyin qurbaqalar yana sayray boshladilar. Ortiq qo‘rqmasdik. Bahir domla o‘rnidan turib hovuzning bo‘yiga borar, bir nafasda qurbaqalarni tinch qilardi. Hovuz tarafga ketarkan, sevimli nargilasini “mastsizlar, sindirib qo‘yasizlar”, deb yonimizda qoldirmasdi. Oqshomgacha ko‘ngilxushlik qildik. Bahir domlaning dam urishiga Aleko ham ishon-di. Doktor bunga ishonmas, lekin ko‘zi bilan ko‘rgan natijani ham inkor qilishga jasorat etolmasdi. Shu yerlik xizmatchilar hayratga tushib qolishganidan boshqa aroq ichishga jur‘at etolmadilar. Bektoshiy darvishlari nafas egasiga o‘ychan-o‘ychan qarashar, kim biladi ichlaridan nimalar deyishardi.

Ertasi kuni qahvaxonada Bahir domla bilan yonma-yon o‘tirib Istanbuldan kelgan gazetalarini o‘qirdik. Men o‘qiganlarimni tushunmas, uning Bektoshiy takyasidagi qurbaqalarni buyruq berganday jim qilganini o‘ylardim. To‘g‘ridan to‘g‘ri so‘rasam, aminmanki, yana “Ko‘zlaringga ishonmaysanmi, dam urdim, ko‘rmi-ding?” deb meni ham qurbaqalarday jim qilishi aniq edi. Faqat men ovsar emasdim. Unga zehniy, ilmiy bir tuzoq qurdim. Avvalambor,

gazetalarni stolga qo'ydirdim. Ruhlar haqidagi g'oyat shirin suhbatni boshladim. Bunaqa mavzularga juda qiziqardi. Hayvonlarda ruh bo'lmaganligini, maxluqotlarning ma'naviyat tashqarisida xud-di o'simliklar kabi yashashlarini anglatardim.

— Men ham shu fikrdaman, — dedi.

— Yo'q, yolg'on aytyapsan, — dedim.

— Xudo haqqi...

— Yo'q yolg'on...

— Qayerdan bilasan?

— Chunki sen qurbaqalarga dam urding. Demakki, hayvonlarning ma'naviyat tashqarisida yashashlarini bilmaysan.

Qo'llarini stolning ustidan tortdi. Orqasiga suyandi, o'ylandi. Ko'zlarimga tikka qaradi. Pastga tupursa soqoli, yuqori tupursa mo'yloviga tegar edi. Shunaqangi vaziyatga solgan edimki...

Qalin qoshlarini chimirdi:

— Men qurbaqalarga dam urmadim! — dedi.

— E, bo'lmasa, qanday qilib jim qilding ularni?

Bahir domla og'zini ocholmasdi, chunki tuzoqqa tushgandi. O'z aqliga qarab, yo johilligini qabul qilishi, yoki haqiqatni so'ylashi kerak edi.

— Ayt bo'lmasa, nima qilganing uchun qurbaqalar jim bo'lib qolishdi?

— Hm, haligi azizim... Ovsarmisan? Dam degan narsa bo'ladi-mi?.. Haligi nima qilgandim-a...

— Nima qilding?

— Nargilaning shlangini ko'lga tashladim...

— Haa?

— Qurbaqalar uni ilon deb o'ylashdi. Tezda ko'l tubiga qochdilar.

...Faqat qasaba hayotining bir xususiyatlaridan biri ham sir saqlamoqdir.

Bahir domla: "Sof kishilarning e'tiqodlarini buzmaslik kerak. Ularga ilmiy haqiqatlarning keragi yo'q. Zinhor, shlangni qurbaqalarga ko'rsatganimni hech kimga aytma. Mayli, qo'yaver, dam urdi, deb o'ylasinlar.

Men bu sirni hech fosh etmadim. Butun qasaba xalqi domlaning nafas karomatini eshitdi. Hatto Bektoshiylar ham bunga shohid edilar. Doktorning ham shubhalari sekin-sekin yumshadi, yo‘qoldi. Bahir domlaning bir suflash bilan qurbaqalarni jim qilganligidan gap ketgani zamon bechora bo‘ynini bukib:

— Dunyoda qanchalar majhul narsalar bor. Ilmimiz esa bu majhullarning yuz millionda biri ham emas!.. — der va u har paytdagi sho‘x qahqahasini otolmasdi...

BALAND POSHNALAR

Xadichaxonim juda vaqtli tul qolgan boy bir xonimafandi edi. O'n uch yoshdaligida oltmish olti yoshli qariyaga tekkani uchun "Erga tegish" degan narsadan nafratlangan edi. O'n yilga yaqindirki, erkak desa uning xayoliga romatizm, balg'am, paxta, banka, yod yig'imlaridan iborat chirkin, siquvchi, la'nati o'ylar kelar edi.

— Yoshlar boshqachadir! — deganlarga esa:

— Voy, voy! Xudo saqlasin-ey, ular ham bir kun qarimaydimi? Keyin ularning dardini kim chekadi, — deb hayqirar edi.

Eng asosiy mashg'uloti tozalik bilan nomuslilik edi. Go'ztepadagi ko'shkini har kuni ertalab xizmatkori Eleni, boqindisi Gultar bilan birga tozalar, oshpazi Mehmedning har kuni soch-soqolini oldirar, bechora bolulik bolani boshdan oyoq oppoq kiyishga majbur qilardi. Eleni ham, Gultar ham juda nomusli edilar. Omborni qulflamas, pullari ham ochiq yerda turar edi. Ayniqsa, Mehmedning nomusi haqida shubha bo'lishi mumkin emas edi. Birov bilan gaplashayotganda hech ko'ziga tik qaramas edi. Xadichaxonim uydan tashqariga chiqmagani uchun butun ishi xizmatkorlarini taftish qilishdan iborat edi. To'xtamay xonalarni aylanar, chordoqqa chiqar, oshxonaga tushardi. Derdiki:

— Menga o'xshanglar. Men hech birov bilan ko'rishyapmanmi? Siz ham aslo qo'shnilarning xizmatkorlari, yugurdaklari bilan gaplashmanglar. Begona kishilar insonni yo'ldan chiqaradi!

Hattoki Mehmed ham bu nasihatni qulog'iga quyib olgan edi. Orqa hovlidagi oshxonasiga mehmon, hamshahari tugul, hatto bir mushuk ham kira olmas edi. Xadichaxonim, balki, kunda oshxonaga o'n marta tushar, uning qozonining yonida yolg'iz turganini ko'rar edi. Xadichaxonimning tozalikka moyilligi bilan birga, baland poshnalarga ishqibozligi ham bor edi. Go'zal, do'mboqqina va nash'ali bir ayol edi. Bo'yi pastroq bo'lgani uchun uy ichida

ham bir qarichga yaqin baland poshnali tufli kiyar edi. Ko‘rinishdan xuddi dorbozga o‘xshar edi.

Bu baland poshnalari bilan zinalardan taqir-tuqir qilib bir hamlada tushar, oyog‘ini qayirmasdan bir pastga, bir tepaga yugurar edi. Nihoyat, bir kuni boshi aylana boshladi. Chaqirgan doktori unga dori bermadi.

— Xonim afandi, butun rohatsizliklaringizning sababi — bu baland poshnalar, — dedi, — ularni yeching. Jundan to‘qilgan, qulay, yumshoq bir shippak kiying. Ko‘rmaganday bo‘lib ketasiz.

Xadichaxonim doktorning tavsiyasi bilan junli shippak oldirdi. Rostdanam, juda qulay edi. Ikki kun ichida boshining aylanishi to‘xtadi. Tizzalarida, boldirida zirqirash qolmadi. Faqat vujudi huzurga qovushgan paytda ruhi chuqur bir azobni his etdi. To‘qqiz yil unga xizmat qilgan odamlarining ikki kun ichida birdaniga axloqlari buzilgan edi. Elenini Xadichaxonimning tish cho‘tkasi bilan tishini yuvayotganda, Gulterni omborda murabboni oshalayotganida ko‘rib qoldi. Mehmedni go‘sht yeyiladigan kun bo‘lmasligiga qaramay, bir tovoq qovurmani paqqos tushirayotgan paytida ushlab oldi.

— Bularga nima bo‘ldi, yo Rabbim! Nima bo‘ldi, bularga? — derdi.

Bir hafta ichida odamlarining o‘n beshdan ortiq xiyonatini, qing‘irliklarini ushladi. Ayniqsa, Mehmedning qo‘shni generalning uyini qo‘riqlayotgan askarlar bilan kattakon laganda palovni paqqos tushirayotganini ko‘rganida jahli chiqqanidan nima qilishini bilmay qoldi. Shu kuni hamma tarafga qulf soldi.

— Mana endi ko‘ramiz, nimani o‘g‘irlashar ekan? — dedi.

Rostdan ham, o‘g‘irlanadigan hech narsa qolmagan edi. Ertasi kuni uyqudan biroz kech turdi. Pastga tushdi. Eleni bilan Gulter atrofda ko‘rinmas edi. To‘ppa-to‘g‘ri oshxonaga qarab yo‘l oldi. Ochiq eshikka ko‘zi tushishi bilan nafasi ichiga tushdi. Mehmed o‘choqning boshidagi kichkina kursida yoyilib o‘tirar, bir tizzasiga Elenini, bir tizzasiga Gulterni o‘tirg‘izib olgan edi. Baquvvat qo‘llari bilan ikkalasining bellarini arqondan qilingan kamar-day chirmab olgan edi. Xadichaxonim bu manzaraning razolati-ni ko‘rmaslik uchun darrov ko‘zlarini yumdi. Faqat quloqlari-

ning qopqog'i bo'lmagani uchun ularning gaplarini eshitmay qolmasdi.

Mehmed: "Hey Gultur, sen ko'pdan beri shirinlik olib kelmayapsan-ku?" — dedi.

Gultur esa: "Hamma joy qulf, nima qilay?", — dedi.

Mehmed g'arib bir shapillagan ovozi bilan Eleniga:

— Hey sen, kechasi nimaga kelmayapsan? Senga holva qilib saqlayapman! — deb so'rar, Eleni esa:

— Voy, qo'lga tushamiz. Keyin xonim bizni quvadi, — deb uning quchog'ida to'lg'onar edi. Oralarida noz-karashmali dardlashuv boshlandi.

Xadichaxonim ko'zlarini ochmas, yuragi hapqirib, diqqat bilan tinglardi. Gultur:

— Voh bu shippaklar! — dedi. — Hamma ishimizni buzdi. Xonimning kelgani hech eshitilmaydi. Nima qilsak qo'lga tushyapmiz. Oldin qanday yaxshi edi. Baland poshnalarining taqir-tuqiridan uyning eng tepa qavatdagi ovozni ham eshitardik.

Suhbat uzaygan sayin ko'zi bilan ko'rolmagan boshqa razolatlarning mufassal hikoyalarini eshita boshladi. Chidayolmadi. Ko'zlarini ochdi.

— Hay senlarnimi olchoq, o'g'ri, nomussizlar. Qani uyimdan daf bo'linglar, — deb hayqirdi. Shu ondayoq to'qqiz yillik sodiq xizmatchilarining kavushini to'g'rilab qo'ydi.

Shundan so'ng qancha oshpaz, xizmatchi olgan bo'lsa, hammasi orsiz, o'g'ri, yuzsiz, nomussiz chiqardi. Ikki yil vijdonli bir xizmatchiga yolchimadi. Mol-mulki ziyoda, hech bir dardi bo'lmasligiga qaramay, bu xizmatchi dardidan ozib, sarg'ayib so'lar edi. Qaradi, bo'lmaydiganga o'xshaydi! Yana baland poshnali tufllilarini kiya boshladi. Xizmatchilarining o'g'riliklarini, nomussizliklarini ko'rolmaydigan bo'ldi.

Yuziga qon yugurdi. Voqea yana boshdan takrorlanib, boshi aylana boshladi. Endi ovozi eshitilmaydigan poshnasiz shippak kiydirishini o'ylab doktorga murojaat qilmas, "hech bo'lmasa yuragim huzurli-ku", der edi.

JAROHAT IZI

— Bu nima? Roman yozyapsanmi?

— Yo‘q.

— Unda nima?

— Bir necha doston.

— Harb haqidami?

— Eski qahramonlarning hayotiga doir.

Juda tez shuhrat qozonib ketgan qarindoshim betakalluflik bilan yonimga o‘tirib oldi. U urushning boshida o‘rta maktabni endigina bitirgan tajribasiz bir doktor edi. Ammo uzoq-uzoq hududlarga borib, tinmasdan ishlab, terlatmaga, vaboga qarshi emlashlar topib, bir yil ichida “favqulodda” ko‘tarilish qilgan, mingboshi lavozimiga tayinlangandi.

— Qayerga ketyapsan? — deya so‘radim.

— Haydarposhoga.

— Fakultetgami?

— Ha.

Kuldim:

— Bu deymen, yana yangi kashfiyot bormi?

— Yo‘q. Shunchaki, bor-yo‘g‘i bir mushohada, shunchaki bir faraz...

— Nima ustida?

— Bezgakning davosiga oid. Nazarimda, kalavanning uchi topilgandek tuyulyapti. Bir hafta avval xulosalarimni yuborgandim. Bugun meni chaqirishdi. Tafsilotlarini so‘rashsa kerak, deb o‘ylayapman, — deya so‘zini tugatmay turib ortiga burildi. Qo‘limda yopiq turgan daftarimni oldi.

— Qani, yozgan dostonlaringni o‘qiylik-chi? — deya ohista ochdi. — Voy-bo‘-o‘! Bu qanday yozuv? Xuddi chumolining iziga o‘xshaydi-kul!

— Menga ber. O‘zim o‘qiyman, yaxshisi sen tingla!

— Qani, bo‘lmasa boshla-chi.

Daftarimni oldim. O‘zim eng yoqtiradigan nazmiy rivoyatlardan birini ochdim. Sekin o‘qiy boshladim. Bu zirhli ikki dushman suvoriysiga asir tushgan holda hujum qilib, ularning boshlarini olishga muvaffaq bo‘lgan keksa bir askar haqidagi hikoya edi. Yosh doktorga bu qahramonning shijoatini yaxshilab yetkazish uchun ovozinga ohang berib, bir parda ko‘targancha o‘qir, ularning olishuvlari hayajoni tasvirlangan joylarda to‘xtab, bir nafas tin olar, bu bilan hikoyamning ta‘sir kuchini kengaytirmoqchi bo‘lardim. Shamol biroz kuchli bo‘lgani uchun kema sahnida hech kim yo‘q edi. Ro‘paramizdagi divanda o‘tirgan oriqlik bir shapkali kimsa umuman bizga quloq solmas, xuddi birinchi marta ko‘rayotgandek ko‘z uzmasdan kema portining gavjum burchaklariga tikilardi. Uch sahifadan iborat dostonimni o‘qib bitirgach:

— Qanday? — deya so‘radim.

— Yaxshi...

— Xo‘sh, seningcha, hozir ham mana shunday qahramonlar bormi?

Doktor kuldi. Boshini chayqab:

— Mana, — dedi, — stolda o‘tirib olib, to‘rt devordan iborat berk xona ichida o‘zini “Hayotni tadqiq qilyapman!” deya hisoblaydigan bechora romannavis yozuvchining xom xayoli!

— Bu nima deganing?

— Seningcha, shu siniqlik qalqonli keksa askaring, bugungi hayotga ko‘ra milliy qahramon bo‘la oladimi?

— Albatta.

— Unday bo‘lsa, men senga shuni aytib qo‘yayki, judayam qattiq adashyapsan, aniqrog‘i, aldanyapsan!

— Nega?

— Bugungi askarlar, zobitlar, qo‘mondonlar emas, hatto doktorlar, salomatlik xodimlari, tez tibbiy yordam avtoullovida bemorlarni; ot, tuya, xachir singari hayvonlarda yarador askarlarni tashiydiganlar ham sen ta‘rif-tavsifini keltirgan askaringdan ming karra ortiqroq qahramondirlar!

— Ja-a, unchalikmasdir. Bo‘rttirib yubormayapsanmi?

— Rost gapiryapman, qanaqa bo‘rttirish? — dedi.

Odamzod judayam g'alati-da! Fikriga, orzu-umidiga teskari biror holatga duch kelsa, darrov o'zgaradi. Doktorning men uchun ideal bo'lgan qahramonni yoqtirmagani deyarli nafsoniyatimga tegdi. Bir muddat jim qoldim. Yozgan asari taqdirlanmagan bir ijodkor alamini tuydim. Bu alam biroz motamga, ya'ni suyuqli farzandining qiymatsizligini, tahqirlanganini, o'ldirilganini ko'rgan bir bechora otaning motamiga o'xshar edi... Ha, doktorning san'atdan, ruhning nozik ehtiyojidan mutlaqo xabari yo'q edi. Bilmas ediki, san'atkor hol ichida mafkurasini keragicha holat-hayajoni bilan his qilolmagach, xayolan moziyga qaytadi. U yerda azaliy afsonalarda yashayotgan minglab xayolot va ruhlar bordir. Bu xayolotlarga, tarixning timsolida ranglar, shakllar beradi. Ularga maftun bo'ladi. Shunga ko'ra dostonlarini tarannum etadi.

— Hayhot, azizim! Sen ilm odamisan, — dedim. — Shundan moziyning zavqlarini his qilolmaysan!

— Sen esa xayolparastsan. Holning haqiqatini ko'rolmaysan.

— Holda nima go'zal narsa bor?

— Moziyda nima bor?

— Moziyda bugungi madaniyat va moddiylik so'ndirgan nurlar bor! Ulviyat — ulug'lik bor! Ruh quvvati bor. Fikr ustida fidokorlik bor. To'g'rilik, sadoqat, vafo, fazilat, karam, shafqat, muhabbat, ishq bor. Hayotning haqiqiy ma'nosi bo'lgan mafkura bor. Shuningdek, noziklik, nafasat bor... Eh, hozir-chi?..

— Hozir bular yo'qmi?

— Yo'q! Yo'q, — deya ingradim. Doktor kuldi. Menga achingandek qaradi:

— Naqadar xato, naqadar yanglish e'tiqod!..

— ...

— Kema ochiq dengizda suzib borar, shimol shamoli chap yonimizdan urar, qo'limda turgan daftarning varaqlarini ochib, qahramonimni tan olmagan yosh doktorga xuddi munosib bir javob berishni istayotgandek bo'lardi. Takror so'radim:

— Menga ayt-chi, holda moziyning harorati bormi?

— Holda harorat emas, o't bor, o't!.. — dedi.

— Men ko'rmayapman.

— Chunki xayolparastsan. Haqiqatni ko'zing ko'rmaydi. O'tmishdagi arava bugun qanday avtomobil shaklida bo'lsa, sen so'ragan harorating ham otash shaklidir. Moziydagi o'q bugungi pulemyotdir. O'tmishdagi kulba bugun muhtasham bir saroy, obidadir. Moziydagi sol hozirda motorli qayiq. Moziydagi masalchining bir qutiga minib, bir yurtidan boshqa bir yurtga uchish orzusi bugungi kunda haqiqatdir. Ya'ni samolyotlar yoxud havo sharlari...

— Ammo ma'naviy fazilatlar... — deya gapini bo'lmoqchi bo'ldim.

— Ular ham, — dedi, — ular ham asrlar osha rivojlanish yo'lidan o'tib, sizning tor xayolingizga sig'maydigan darajada kengaygan.

Qirq ikkinchi kolibr miltig'ining oldida to'pponchani ko'z oldingga keltirib ko'r. Moziyning ulug'ligi va fazilati, holning quvvati qarshisida tabiiyki, xuddi bolaning o'yinchoq miltig'idek bo'lib qoladi. Moziydagi nihol bugun ulkan bir chinorga aylangan. Shoshma, masalan, eng nozik tuyg'uga ega bo'lgan fazilat... Ishq emasmi? Moziyda ana shu ishq bir kishiga, bir oilaga, nihoyat, bir qabilaga nisbatan his qilinardi. Endilikda bu ishq shu qadar kengaygan, shu qadar ulkanlashganki, ichida inson, oila, qavm-qarindosh ummonga tushgan yomg'ir tomchilari yanglig' yo'q bo'lib ketgan. Bugungi millat, Vatan, insoniyat muhabbatini o'ylab ko'r. Bugun mafkura uchun nima fido qilinmaydi? Suyuklimi? Oilami? Hayotmi? Nima? Nima? Moziydagi shaxs asrlar mobaynida aqliy, hissiy jihatlardan ancha kamol topgan, hayvoniy sifatlardan uzoqlashgan, o'zgargan. Endi uning ruhi, uning vijdoni ulkan bir koinotni qamragan butun boshli bir olamga aylangan...

Ko'rib turardimki, bu yosh doktor, bir qancha hamkasblari kabi, yaxshigina notiq ham edi. Uch yillik tinimsiz izlanish uning asablarini po'latdek mustahkamlagan, ko'p yillar muntazam ravishda ustidan bomba yog'dirgan harbiy samolyotlar to'xtovsiz vizillab uchib turgan shifoxona chodirlarida mutlaqo beparvo va xotirjamlik bilan murakkab operatsiyalarni olib borish; dahshatli jarohatlar, uzilib ketgan qo'llar, yorilib ketgan qorinlar, majaqlangan boshlar, qo'rqinchli o'limlarni ko'rish, uni tamomila boshqa bir insonga aylantirib qo'ygandi.

U yangi harbnining axloqiy qiymatini, naqadar buyukligini, yuksak fidokorligini butunicha his qilgan, boshidan kechirgan, ichida yashagan bir holatda hayajon bilan hikoya qilardi. Tasvirlari fan odamlariga xos mavhum ta'birlar bilan qorishiq edi. Jang maydonlarida ko'rganlarini aynan emas, go'yo o'zi shohid bo'lgan narsalardan chiqargan tarkibiy xulosani menga yetkazishni istardi; uning fikricha, insonlarda ma'naviy fazilatlarining quvvati zehning hajmi bilan mutanosib edi. Eski insonlarning ijtimoiy muhitlari cheklangan edi. Oila, qabila, ko'chmanchi elat va nihoyat qavm... Zehnlarning hajmi ham, ijtimoiy muhitlarning sohasi darajasida edi. Ya'ni tor edi. Bu tor zehnlarda, ufqi kengaymagan dunyoqarashlarda, tabiiyki, fazilatlar ham tor bo'ladi. Shaxs o'zi mansub bo'lgan jamiyatning, hatto butun insoniyatning shuuri bilan his qilishni, o'ylashni boshlagan edi. Endi fazilatlar ham zehnlarning hajmiga moslashgan, ishonib bo'lmas darajada kengaygandi.

Jim o'tirar, daftarimni o'ynagancha kulimsirab uning so'zlarini tinglardim. Salimiyaga yetib kelgandik. Pishqirgan ko'pikli dengizning ustida daydi chaykalar charx urishar, yonimizdan yelkanli bir kema o'tib borardi. Doktor o'ng tarafdagi o'rinlardan birida yotgan askar bilan salomlashdi. So'ngra to'satdan so'zlaridagi ohang va mavzuni o'zgartirib so'radi:

— Sening dostonlaringdagi eski qahramonlar ichida harb maydonida yaralanganlar bormi?

— Albatta, bor! — dedim.

— Necha yerlaridan jarohat olishgan?

— Jangning qanday shiddatda o'tganiga qarab... Uch, besh, hatto ba'zida...

— Xo'sh-xo'sh?

— Hatto o'n yeridan!

— Bu ko'pmi?

— Ozmi?

— ...

Kuldi:

— Mana bu yoqqa qara, — dedi. Menga chap tarafidagi karavotlar ichidan eng chekkadagisini ko'rsatardi.

— O‘sha yerda yotgan zobitni ko‘ryapsanmi?

Diqqat bilan u ko‘rsatgan zobitga qaradim.

Katta qalpoqli, judayam kelishgan, judayam yosh, benihoyat ozg‘in, baland bo‘yli, xushbichim, sariqroqdan kelgan bir askar edi...

— Ko‘rdim. Sal avval salom berganing shu zobit emasmidi?

— Ha... Ajib bir tasodif, to‘g‘rirog‘i, taqdir, Chanoqqal‘ada, Kavkaz jabhasida, Bag‘dodda, Suriyada, Makedoniyada meni u bilan uchrashtirdi. Har gal shifoxonada, operatsiya stolining ustida.

— Demak, judayam ko‘p yaralangan ekan-da.

— Necha yeridan deb so‘rasang-chi! Taxmin etib ko‘r-chi? Harb jabhalarini ko‘z oldimga keltirishga urindim.

— Besh joyidan... — dedim.

U yana kuldi:

— Yo‘q.

Jang maydonlari sonini yana ikki karra oshirdim:

— O‘n yeridan...

— Yo‘q...

— O‘n besh...

— Yo‘q.

— O‘n sakkiz...

— Yo‘q.

— Yigirma...

— Yo‘q.

— Yigirma besh yeridan...

— Yo‘q. Yana qo‘sh.

Taraddudlanib turib:

— O‘ttiz... — dedim.

— Yo‘q. Yana qo‘sh.

— O‘ttiz besh...

— Yo‘q.

“Qirq...” deyolmadim. Bunday bo‘lishi mumkin emasdi!

— Latifa aytyapsan, doktor... — deya kuldim.

— Yo‘q, yo‘q, mutlaqo latifa emas. Necha yeridan ekanini aytayinmi?

— Ayt.

— Naq qirq to‘qqiz joyidan!..

Hayrat ichra qotib qoldim. Yosh zobitga qaradim. Qo‘lidagi hassasini yaltiroq rezina etiklariga urar, ko‘zlarini bir nuqtaga tik-kancha Istanbulning benihoyat yorqin bir tuman ichra uyqusirayot-gan karaxt ufqlarini tomosha qilardi.

— Yolg‘on.

— Xudo haqqi, rost so‘zlayapman!

Takror yosh zobitga qaradim. Undan nigohimni uzolmasdan so‘radim:

— Bu jarohatlarning barchasini alohida-alohida olganmi?

— Yo‘q, har bir jangdan besh-o‘ntadan yarani bir vaqtda ol-gan... Bir martasida Bag‘dodda o‘n sakkizta jarohat bilan menga keltirishdi. Oyoqlaridan pulemyot yomg‘iri teshib o‘tgan, yerga yi-qilishi bilan ustida bir snaryad portlagan...

Quloqlarimga ishongim kelmasdi:

— Qanday qilib o‘lmasdan tirik qoldi?

— U o‘lmaydi. Sababi unda kuchli bir imon bor! Uning o‘zi esa boshidan oyoqlarining orasiga qadar to‘rt barmoq uzunligi-da, yelkalarining orasida to‘rt barmoq enililigida o‘zaro kesishgan bir hudud chizib: “Mana shu yerlarga o‘q tegmasa, o‘lim yo‘q”, deydi. Suriyada bel suyagiga o‘q tekkandi. Oyoqlari ishlamasdi. O‘qni chiqarib oldim. Yana asab tolalari ishlab, oyoqlari harakat-lana boshladi. Bir haftada sog‘lig‘ini tiklab oldi. Yana o‘tli jang-gohga o‘zini urdi. Shunday bir kuchga, shiddatga, shunday buyuk jasoratga egaki... Senga buni ta’riflab berolmayman... Operatsiya paytida narkozdan bosh tortadi, o‘zini behush qilishimizga mutlaqo yo‘l qo‘ymaydi.

Ming hayrat ichra yana yosh zobitga boqdim. Hozirgina u haq-da eshitganlarimga aslo ishongim kelmasdi. Shu qadar kelishgan, shu qadar xushbichim va chiroyli, shu qadar jikkakkina vujudga shu darajada kuchli, quvvatli ruh qanday qilib sig‘ishi mumkin?!

— Bu yigit qayerlik?

— Istanbullik... Senga qisqacha uning kim ekanini aytib be-raman. Bag‘oyat boy, obro‘li oilaning yakka-yu yolg‘iz o‘g‘li...

Urushdan avval Olmoniyada o'qirkan. Men bilmagandim, ammo Eranko'yda yashaydigan qo'shnilaridan eshitdim. Favqulodda iste'dodli san'atkor ekan. Urush e'lon qilinishi bilan harbiy tayyorgarlikka yugurgan. Kamon yoyini tashlab, qo'liga qilich ushlagan... Butun qo'shinda uning shuhratini eshitmagan odam topilmaydi. Ishonmasang, xohlagan kishingdan so'rashing mumkin.

— Ismi nima?

— Farhod Alibek.

Paroxod Haydarposho portiga kirib borardi.

— Men bu ismni shu paytgacha hech qayerda eshitmadim, uning rasmini ham birorta gazetada ko'rganim yo'q, — dedim. Doktor:

— Qanchalar zukkosan! Mana, sening — mashhur yozuvchining dunyoqarashi! — deya takror kuldi. — Sen yangi qahramonlarni, madaniy, ya'ni milliy qahramonlarni mutlaqo tushunolmayсан. Ular shov-shuvli maqtoov-olqishlarga, ko'tar-ko'tarlarga, dab-daba va hashamga uchmaydilar, hatto bunday reklamalardan jirkanadilar! Qahramonliklarining o'zlariga emas, millatga, xalqqa, qo'shinga oid ekanini aytishadi. Qahramonlik da'vosida ko'kraklariga urishmaydi. Masalan, mana shu Farhod Alibek, suratini chiqarishga mutlaqo izn bermaydi. Kavkaz jabhasida bir tunda o'tkazgan maxfiy tekshiruvlari chog'ida o'zlari bosqin qilgan kazaklarning qilichlari bilan yaralanib, mening shifoxonamga keltirilgandi. Jang maydoniga yuborish uchun suratga olmoqchi ekanimni aytdim. Rad qildi. "Xalqning, qo'shinning sharafini o'z nafsimga xos xislat o'laroq ko'rsatish o'g'irlikdir!" — dedi. Men ham xuddi senga o'xshab, boshida uning gaplariga umuman tushunmadim. Ko'rsatgan qahramonliklarini sanab o'tdim. Shunda u: "Bu — mening burchim... Vatanim oldidagi, millatim oldidagi vazifam... Bir men emas, millionlab askarlar o'z vazifalarini bajarmoqda. Agar siz aytganingizdek qilish lozim bo'lsa, u holda ularning suratlari-niyam gazetalarga bosish kerak!.." — dedi.

— O'zini tamomila unutish, odamlar nazariga tushmaslikka, kamtarinlikka intilish... Bu judayam g'alati istak! — dedim.

— Yo‘q, sen aytganchalik emas. Shifoxonada u bilan uzoq-uzoq suhbatlashdim. Ruhiyatini his qilishga urindim. Va oz-moz anglagandek bo‘ldim. “O‘liklarga mukofot, tiriklarning xotirasidir”, deydi. Uning fikriga ko‘ra, qahramonlar o‘lganidan, abadiy hayotga ko‘chganidan so‘ng eslanishi, maqtalishi lozim. Tirikligida, sog‘ligida maqtash hamda mukofotlash qahramonlikning, fido-korlikning xolisligini yo‘qotadi. Fazilat asli shuursiz xislat, hech qanday manfaatni ko‘zlamasagina u shuurli holga ko‘chadi. Aksi bo‘lsa, sohibini obro‘sizlantiradi, tubanlashtiradi...

Paroxod to‘xtash joyiga yaqin qolgan, yo‘lovchilar o‘rinlaridan tura boshlagandi. Doktor:

— Qani, Haydarposhoga tush... Senga uni tanishtirib qo‘yaman, — dedi.

— Yaxshi!

Yuragim potirlardi...

Qo‘zg‘aldik. U ham oyoqda hassasiga tayanib turardi. Doktor uning oldiga bordi. Qo‘lini siqdi:

— Qandaysan, Farhodbek?

— Juda yaxshiman, taqsir.

— Sizni ko‘rdim, ammo yoningizga kelolmadim. Sababi, xolavachchamni tashlab ketolmadim. Uni siz bilan tanishtirmoqchiman...

— Minnatdorman. Zaxiradagi zobit Farhod Alibek!

— Tanishganimdan xursandman, — deya asabdan titrayotgan qo‘lini siqdim.

Doktor bu nomsiz qahramon bilan suhbatlasha boshladi. Men muqaddas bir borliq qarshisida zavq tuyayotgan gunohkor bir mo‘min bandadek sukut saqlab turar, uning yirik moviy ko‘zlariga, keng peshanasiga, hech kimga o‘xshamagan go‘zal chehrasiga boqib, ich-ichimda kuchli bir titroqni his qilardim.

— Hozir shu yerdamisiz, doktorbek?

— Ha, siz-chi?

— Men ham bir muddat shu yerda bo‘laman, shekilli...

Yura boshladik. Yosh zobit sal-pal oqsardi. Doktor so‘radi:

— Oyog‘ingiz uyushdimi? Odamlar chiqib ketgunicha biroz kutib tura qolaylik, unda.

— Yo‘q-yo‘q, yuraveramiz, uyushmadi. Bu safar Galichyada bomba olib ketdi.

— Oyog‘ingiznimi?

— Ha, o‘ng oyog‘imni.

Doktor ikkimiz turgan yerimizda tosh qotib qoldik. U esa kulimsirardi:

— Ammo Allohga shukrki, qo‘rqan narsamga uchramadim, — dedi. — Ha, bu jang-jadal zamonida endi aniq iste‘foga chiqarilib, bir chekkaga otilaman, so‘ngra biror unvonga ega bo‘lib o‘tiraveraman, deb yuragim yorilgandi.

Sarg‘aygan, birdaniga yuz-ko‘zidagi zavqni yo‘qotgan doktor motamsaro bir ohangda so‘radi:

— Biroq endi qanday qilib urushga borasiz?..

— Judayam qulay... Na avtomobil bilan, na ot bilan, na-da yavov...

— U holda qanday?

— Samolyot bilan.

— ...

— Kecha nazoratdagi hay‘at a‘zolari arizamni ma‘qullashdi. Meni uchuvchilar sinfiga yozishibdi. Samolyot boshqarishda oyoq ishlatilmaydi. Kishi o‘tirgan joyidan jang qilaveradi... Ham minglab metr yuqorida, bulutlarning orasida.

— ...

— ...

Doktorning ham, mening ham ovozimiz chiqmadi. Pristandan tushib kelardik. Yasama oyog‘ini hanuz yaxshi ishlatolmayotgan bu yangi, milliy, olamshumul qahramonga qarab, qo‘limdagi eski qahramonlar haqidagi dostonlarni dengizga uloqtirib yuborishni istardim.

Go‘yo uyatli bir ish qilib qo‘ygan kishidek, g‘ayriixtiyoriy tarzda bu haqir daftarni g‘ijimlab, cho‘ntagimga tiqdim. Chipta yig‘iladigan yog‘och panjaradan o‘tdik. Shohbekatning keng marmar zinapoyalari oldida u qo‘llarimizni siqdi. Ketarkan, doktorga:

— Shuningdek, azizim, hadeb jarohat olaverishdan to‘yib ketdim. Samolyotda esa bunday bo‘lmaydi... Hammasidan ko‘ra mana shunga quvonyapman, — dedi.

Vokzal hovlisining yonidan ketarkanmiz, doktor mendan soʻradi:

— Yangi qahramonlar haqida fikring qanday?

— ...

Javob berolmadim. Yuksak samoning azaliy moviyliklari ichra fan qanotlarida uchgan bu qahramonlarning aslo yarador boʻlmashliklarini, bulutlarning ostida berkingancha kutayotgan muhaqqaq oʻlimning, ularga uzoq davom etajak hech bir ogʻriq, hech bir jismoniy azob tuydirolmasligini oʻylardim.

YAKKAMA-YAKKA

“...Turklar oz so‘zlab, ko‘p ish qiladilar.”

Maqtul Ibrahim Poshsho¹

Bosniya begi bilan Semendire² begining askarlari mana necha haftadir “Yaycha”ni³ o‘rab olgan, qo‘mondonlarining kelishini kutdilar. Tinmas yomg‘irlar, bo‘ronlar ura-ura yo‘sin bosgan kulrang devor buyuk qal’a quvvatiga ishonardi. Na eshigida, na ustida birov ko‘rinardi. Burchaklarida hilpiragan bayroqlar bo‘lmasa, bo‘m-bo‘sh bir qoya deb sanalishi mumkin edi.

Ikki odim narida qurilgan oq chodirlarning oldidagi yerga to‘shalgan qora teri yopinchiqlarda o‘tirgan yosh voyvodalar, kek-sa bir askarning gapirib berayotlarini tinglashardi. Havo xuddi yoz tongiday go‘zal edi. Atrofda navbatchi guruhlar uzun nayzalari bilan chavgon o‘ynayotganday yugurishar, yorug‘likdan asabiylashgan otlar ko‘kka sapchib to‘rt oyoqlab oldinga chopishardi. Go‘yo butun harbiy lagerda to‘rt kundir quyoshni ko‘rsatmagan ho‘l tutunning hibsga olgan nash’asi birikib, jonlanganday edi. Moshguruh qalin mo‘ylovlarini burnining uchiga qarab, ikki qo‘li bilan bukkan kek-sa zobit:

— Mening katta otam bu yerda shahid bo‘ldi, — dedi.

— O‘tgan safar o‘rab olingani mahalmi?

— Qanaqasiga o‘tgan safar bo‘lsin?

— Yosh bolamisizlar-ey? Men oltmishga kirdim. Katta otam necha yoshda bo‘lishi kerak?

Suhbatni tinglaganlar kulishdi:

— Harholda, sendan katta bo‘lishi kerak, — dedilar.

— Tabiiyki, ancha katta. Hammaga ma’lumki, askar kech uylanadi. Ehtimol, menga o‘xshab qirqidan keyin uylangandir. Men yuzini ko‘rmadim. Faqat hikoyasini eshitdim. Shu qal’aning qo‘mondoni bo‘lgan ekan...

¹ **Maqtul Ibrahim Pasha** — Mashhur turk generali.

² **Semendire** — Serbiyadagi shahar.

³ **Yaycha** — Bosniyadagi mashhur qal’a.

— “Yaycha”ningmi? — deb hayron bo‘ldilar.

— Ha, albatta?

O‘ng tarafida o‘tirgan yirik, qoramag‘iz yigit so‘radi:

— Bo‘lmasa nimaga shahid bo‘ldi, deyapsan?

— Boshqa nima deyay?

— “Otildi, o‘ldi”, — de.

— Nima uchun?..

Qoramag‘iz yigit tilining uchiga kelgan so‘zni aytmedi. Yutindi. Quroldoshlarining yonida sovuq bir gap aytgisi kelmadi. Nasroniy bo‘lib o‘lgan kishiga “Shahid bo‘ldi” deyiladimi? Keksa zobitning atrofida oyoqlarini qovushtirib o‘tirgan yo‘ldoshlari, narigi voyvodalar, “nima uchun, nima uchun?” deb yuziga boqar edilar. Jim tursa bu sukunat yanada og‘irlashar, o‘zi yana ham mushkul vaziyatda qolishi mumkin edi. Qizardi. O‘ylamasdan og‘zidan chiqarib yuborgan e‘tiroziga pushaymon bo‘ldi. Ammo ortiq hech bir qochish yo‘li yo‘q edi.

Siqilgan holda:

— Otangning oti nima edi, — dedi.

— Sungur...

— Voy... Turkmiydi?

— Ha, butun sulolasi bilan...

— Nasroniylarning qo‘shinida askarmidi?

— Yo‘q, bizning qo‘shinimizda.

— U holda qanday qilib “Yaycha”da qo‘mondon bo‘libdi?

— “Yaycha” bizning qal‘amiz edi, axir.

Yosh, jasur, qahramon voyvodalar hayron bo‘lib qoldilar. Bular tom ma‘noda harb odamlari edi. Faqat olgan buyruqlari bilan qiladigan ishlarini bilar edilar. San‘atlari ichida shunchalar g‘arq bo‘lgan edilarki, sodir bo‘layotgan voqealarga hech ahamiyat bermasdilar. Uzoq-yaqin tarixni emas, hatto o‘zlarining qilgan ishlarini bilmas, vayron etgan qasabalarining, yag‘mo qilgan shaharlarning ismlarini ham unutardilar. Unutmagan narsalari istiqbolga oid bo‘lib: “Qizil olmaga”¹ borilajak edi. Bu hujumlar, bu muhosaralarning hammasi u yerga yo‘l olish uchun edi. U yer dunyodagi jannat edi! Butun

¹ “Qizil olma” — Usmonlilar tarafidan Rim va Avstriyaga berilgan nom.

dunyoning zafari, shoni, saodati, g‘animati u yerda edi. Keksa zobit qalin mo‘ylovlariga qaradi. Biroz o‘ylanib turib keyin boshini chayqadi. Qalin tomirlari ko‘ringan qilli, bug‘doyrang qo‘lini qal‘aga qarab uzatdi:

— Bu yer ikki yil bizda qoldi.

— Qachon? — deb so‘radilar.

-- Fotih G‘oziy¹ zamonida...

Keksa zobit yosh jangchilarga bu ikki sanalik hokimiyat haqida gapira boshladi. Bobosi bilan kelgan turkmanlar qal‘a ichidagi insonlarning jonlarini bag‘ishlagan edilar. Na jonlariga, na mollariga tegilgan edi. Hatto ular asir olinmagan edilar. Mahalliy kishining hokimlardan farqi yo‘q edi. Shu darajadaki, bir yortu kuni² bozor maydonida to‘polon qilgan sarxush nasroniyni urganlari uchun ikki sarsari kishining kallasi kesilgan edi. Dalalarida, tijoratlarida ishlagan yaychaliklarni xuddi “adolat” quturtirgandek edi. Xalqidan amin bo‘lgan Usmonlilarning hammasi juma kuni jomega to‘planib namoz o‘qir edilar. Ko‘rgan yaxshiliklarining “intiqom”ini olmoqchi bo‘lgan mahalliyilar to‘planib jomeni bosishadi. Sungur Alp bilan odamlarini bir onda o‘ldiradilar. Burchaklarda qolganlarni esa asir etadilar. Ana shunaqa...

— Mana, yetmish yil bo‘libdiki “Yaycha” yana ularda... — deb hikoyasini bitirgan qariya qaddini tikladi. Qo‘llarini tizzasiga tirab birdan hayqirdi: — Ammo, bu safar qal‘ani mutlaqo olamiz.

— Mutlaqo...

— Avvalo, beklar kelishsin bir.

— Fursat kelib qolsa, beklarni ham kutmaymiz.

— ...

— Bir hujum.

— Ammo hali askar keladi...

— ...

Qariya bundan oldingi qurshovda ham qatnashgan edi. U sa-fargisi qanchalar qo‘rqinchli falokat edi. Farhodbeyni tuzoqqa tushirib, qirq bayroq bilan birga boshini olgan jangchi popni topish

¹ **Fotih G‘oziy** — Fotih Sulton Muhammad VII. Usmonli podishohi.

² **Yortu kuni** — nasroniylarning Iso (a.s.) bilan bog‘liq bayramlari.

uchun Vuryuzen¹, Manastir², Semendire beklari maydonga otilgan edilar. Xusravbey, Sinanbey, Balibey-Fran Triyban kontu mashhur jangchi Kristof o'n olti ming kishi bilan yordamga kelguncha "Yaycha"ni qurshovga olgan edilar. Qariya birdan jim bo'lib qoldi. Yuzini burishtirdi:

— Oh bechora Jem... — dedi. Ko'zlari yoshga to'ldi.

— ...

— Dunyoda bu Jemning tushgan ahvoli qadar yuragimni parchalagan boshqa bir alam yo'q. Qanchalar jasur, qanchalar quvvatli, qanchalar bahodir yigit edi! Zobit yig'lardi. O'tirganlar so'rashdi:

— Hozir qayerda?

— ...

— O'ldimi?

— Koshki o'lsa edi...

— Nima bo'ldi bo'lmasa?

— Yarim o'lik bo'lib qoldi.

— ?

— Ha, yarim o'lik. Bir askar uchun tirik bo'la turib urisholmaslik "yarim o'lik" deganidir. Jem urush uchun yaratilgan edi. O'tgan safargi qurshovda bir kuni yana xuddi shu yerda o'rtoqlarimiz bilan suhbatlashib o'tirgandik. Jem dediki: "Mening yuragim siqilyapdi. Urishmoqchiman". So'ngra: "Qani kelinglar, dushmanning bosh jangchisini yakkama-yakka urushga chaqiray. Qabul qilsa, ko'ngilxushlik qilamiz" — dedi. Men, maqsadimiz o'z kuchimizni, quvvatimizni ko'rsatish emasligini aytdim. Maqsadimiz hammamiz birga bo'lib qal'ani olish edi. Fikridan qaytarishga harakat qildim. Gapimga quloq solmadi. O'rnimizdan turib, orqasidan bordik. Qal'aga yaqinlashganda Jem otini o'ynatib: "Ichlaringdan o'ziga ishongan bor bo'lsa, mana maydon... Yakkama-yakka urishamiz", — deb hayqirdi. Qal'adan "bor, bor" deb baqirdilar. Birozdan keyin qal'aning eshigi ochilib, bir otliq chiqdi. Bu mudofaachilarning boshlig'i "Blas Sheri" edi. Boshdan oyoq zirh kiygan edi. Oti ham zirhli edi. Jem qilichini chiqar-

¹ **Vuruzen** — Serbiyadagi tarixiy yer.

² **Manastir** — Makedoniyadagi shahar.

magan, qo'lida nayzasini tebratardi. Bir-birlariga hujum qila boshladilar.

— Blas Sheri nima bilan hujum qilardi?

— Qilich...

— Nayzaga qarshi qilich bo'ladimi?

— U payt biz ham bunga hayron bo'ldik. Bu odam g'oyat yirik, g'oyat quvvatli bir jangchi edi. Ammo Jem undan ham yirik, yanada yosh va chaqqon edi.

— Jemning zirhi yo'qmidi?

— Bor edi, ammo faqat ko'krak qismida. Ikki soatgacha bir-birlarini yaralay olmadilar. Otlari charchadi. Qal'aning to'siqlari tomoshabinlar bilan to'lgan edi. Bizning askarlar ham tizilib, uzoqdan bu hayajonli kurashni tomosha qilardilar. Barobarga qolishadigandi. Su payt qanday sodir bo'ldi, ko'rolmay qoldik. "Qars" degan ovoz eshitildi va Jemning nayzasi sindi. Qilichini qinidan sug'urishga fursat topolmadi. Blas Sheri tizzasiga qilichini shunday aylantirib soldiki...

Oh, qanday so'zlayin. Shu onda chap oyog'i etigi bilan birga yerga tushdi. Biz unga qarab yugurdik. Otining boshini ushlab, uni pastga tushirdik. Blas Sheri "Urta, urta" deb uni olqishlagan qal'aga kirdi. Jem bechoraning yuzi sap-sariq edi. Yerdagi uzilgan oyog'iga qarar: "Xudo haqqi, meni o'ldiringlar!" — derdi. Quchoq'imizda chodirga olib keldik... Jarroh shovullab oqqan qonni to'xtatdi.

Qariya yig'lab Jemning eski qahramonliklarini aytib berdi. Bunaqa mard zobitni hali qo'shin ko'rmagan edi. Endi esa bechora kim biladi Onado'lining¹ qaysi shahrida, qo'ltiqtayoqlari bilan kezib, chegaraning xayoli bilan oh chekayotgandir. Bir jangchi uchun jangdan uzoq yashash qadar achchiq alam yo'q. O'lmoq, yosh chog'ida nogiron qolishidan yaxshi edi. O'lgan jangchi shonsharaf ichida abadiy istirohatga o'tar, qo'lsiz, oyoqsiz qolgan qahramon esa harb hasrati ichida hayoti bo'yicha bir jahannam azobi bilan to'lg'onardi. Keksa zobit jasur Jemning nogiron qolganidan keyingi umidsizligini, hirsini, ololmagan intiqomining ruhida och-

¹ **Onado'li** — Turkiyaning Osiyo qit'asida joylashgan qismi.

gan yarani achchiq-achchiq anglatdi. Tinglaganlarning ichidan biri tezda o'rnidan turdi. Chodirning orqasida turgan askarlarga:

— Mening otim bilan nayzamni olib kelinglar... — deb hayqirdi.

Bu Qosim Voyvoda edi!...

O'tirganlar: "Nima qilasan?" — deb so'rashdi.

"Hech narsa" deganday yelkasini uchirdi. Qo'llari orqasida, oldinga qarab yura boshladi. Har jangda, har hujumda qo'shinning boshlarida bo'lgan bu qisqa bo'yli, ozg'in yosh yigit juda kam gapirar, faqat eshitardi. Kiyimidan quvvati unchalik bilinmasdi. Zaif bo'lgani uchun zirhi vujudiga katta kelar, baland dubulg'asidan ingichka mo'ylovli nozik yuzi kichkinagina ko'rinardi. Oti kelishi bilan ustiga sakrab, nayzasini qo'lga oldi. Jiyakli qora yopinchiqlarda o'tirganlar ham o'rinlaridan turdilar. Qariya yo'ldoshlariga:

— Yakkama-yakka urishishga ketyapdi, — dedi. — Zirhini kiysaydi koshki...

O'rtoqlari: "Qosim, zirhingni kiy!" — dedilar. U hech javob bermay yana yelkasini siltadi. Maydonga qarab otini choptirdi. Qal'aning eshigiga borganda yakkama-yakka kurashish uchun bir jangchi istadi.

Qal'adan hech kim javob bermadi.

Voyvodalar, zobitlar, yayov holda tomosha uchun orqasidan yugurgan edilar. Qosim belidan qilichini chiqarib uzoqqa otdi. Otidan sakrab tushdi, otining soniga nayzasi bilan urdi. Ot qarorgohga qarab chopdi.

— Hay, o'sha sizni qo'rqqolar! — deb hayqirdi. Mana otimdan tushdim. Qilichimni otdim. Orqamda zirhim, qo'limda qalqonim yo'q. Ichingizda men bilan yakkama-yakka kurashadigan erkak yo'qmi?

Qal'aning to'siqlaridan qarab turganlar:

— Kimni xohlaysan? — dedilar.

— Blas Sherini...

— U bu yerda yo'q...

— Undan ham ustun birontasini xohlayman!...

— Unday bo‘lsa kut!

— ...

Qal’aning oldida Qosim Voyvoda og‘ir temir nayzasini yerga qadadi. Yumaloq soyasini ezib kutar, sabrsizlanardi. Yo‘ldoshlari uzoqdan unga boqardilar. Qilgan ishi ham ahmoqlik edi. Chunki qilichsiz, qalqonsiz, otsiz, zirhsiz hech jang qilib bo‘ladimi? Ammo unga gap uqtirishning imkoni yo‘q, chunki juda qaysar edi. Qaror bergan narsasidan qarshisida o‘lim ko‘rsa ham qaytmasdi. Qal’a eshigining g‘ijirlashi eshitildi. Qora zirhli ot ustida qora zirhli bir dev ko‘rindi. Yonida og‘ir bir qilich osilgan, qo‘lida qalin bir nayza tutardi. Bu dev, Jan Hobordanskiy edi. Dushman qo‘shinida uning qadar quvvatli, uning qadar haybatli, uning qadar yirik jangchi hali yo‘q edi. Yakkama-yakka kurashlarda hech kimsa uning qarshisiga chiqa olmasdi. Otini jilovladi va uni Qosim Voyvodaning ustiga qarab soldi. Bu otsiz, qilichsiz, zirhsiz turkni otiga ezdirmoqchi bo‘ldi. Qosim birdan nayzasini sug‘urib orqasiga tisarildi. Hobordanskiyning oti ustiga kelar ekan, egildi. Ot esa uning ustidan sakradi. Hobordanskiy otini orqaga qaytarib ustiga qarab takror haydar ekan, Qosim Voyvoda o‘rnidan sakrab turdi va nayzasi bilan uning ko‘kragiga shunday sanchdiki... bir onda bu harb devi zirhlarini shaqqillab yerga dumaladi. Qalqoni bir tarafga, nayzasi bir tarafga uchdi. Bu yiqilishning dahshatidan hurkkan ot shataloq otib qochdi. Qosim Voyvoda yerda yotgan qo‘tosga tashlangan chaqqon qoplon bolasiday raqibining ustiga tashlandi. Dubulg‘asini tepasidan ushladi. Uzoqdan: “Yasha, yasha!” deya baqirgan yo‘ldoshlari:

— Kallasini kes, kallasini kes!.. — deyishardi.

Qosim javob bermadi, yana yelkasini siltadi. Hobordanskiyning temir zirhli keng yelkasini o‘ng tizzasi bilan bostirib, qalin qo‘llarini orqaga bukdi... Jigarini mo‘ljallab bir nechta musht tushirdi. Har musht tushishida nayza zarbasi bilan ko‘krak suyaklari ezilgan behush Hobordanskiy “Ah, ah” deb ingrardi. Og‘zidan tarnovdan kelganday quyuq qon otilardi. Ingrashi kesilishi bilan Qosim Voyvoda hech narsa qilmaganday sovuqqonlik bilan o‘rnidan turdi. Yerdan qilichini, nayzasini oldi. O‘rtoqlariga qarab yura boshladi.

Qal'adan chiqqanlar Hobordanskiyning jasadiga qarab yugurdilar. Keksa zobit:

— Hay Qosim! Nimaga bu odamning kallasini kesmading? — deb yelkasini siladi.

Narigi voyvodalar ham atrofini o'radilar:

— Nimaga kesmading-a, nimaga kesmading? — der edilar.

Qosim kulimsiradi. Qariyaga qaradi. Tambal lablarini zo'rg'a qimirlatib:

— Yigit maydonida o'lishga u loyiqmiki... — dedi.

So'ngra o'rtoqlariga burilib ilova qildi:

— Ortiq yashagan muddaticha qo'li qurol tutolmaydi. Uni yotoqqa ko'mdim. Dunyoda yotoqdan yanada azobli bir mozar bormi?

Haqiqatan, Jan Hobordanskiy boshqa jang qilolmadi. Yillab yotoqda to'lg'andi... O'rnidan turgan zamon u eski mudhish, quvvatli jangchi emas, xasta, mag'rur bir siyosatchi edi. Istanbulga dushman tarafidan ilk marotaba u elchi bo'lib keldi. Vazirlarning anchagina yuragini siqdi. Nihoyat... yigit maydonida ham o'lma-di. Sulton Sulaymonning Vengriyaga qirol tayin qilgan Yanosh-ni o'ldirmoq uchun bir kun yashirincha Budapeshtga kirmoqchi bo'lganida ushlendi va qopga solinib Tuna daryosiga uloqtirildi...

MA'QUL BIR QAYTISH

Jabi afandining aqli-hushi birdan joyiga kelib qoldi! Ketadigan kun, to'rt yildan beri bu kichkinagina uychada qamalib yotganiga ishongisi kelmas, jinnixon xizmatchisidan qayta-qayta: "Doktorning aytgani rostmi?" — deb so'rar edi. Tushunchasida, haqiqatan, to'rt yillik bir uzilish bor edi. Dastlabki kun, ertalab uyg'ongandan so'ng, oqshomdan qolgan, choyshab singari keng "Saboh" gazetasida bosilgan "Bundan so'ng Yevropada qat'iyan urush ehtimoli yo'qligiga doir" deb yozilgan g'oyat olimona maqolani diqqat bilan o'qiganini "tun kabi" xotirlar edi. So'ng yuzini yuvgani ketayotganda sadafli shashka qutisining dahlizga tushib yotganini ko'rdi, shu onda boshiga qon quyildi, ovozi boricha baqirib, so'kinib qichqira boshladi.

Shundan keyin nima qildi, nima bo'ldi, qanday qilib bu yerga kelib qoldi? — bilmas edi... umrida birinchi marta ko'rgani sariq devorli, pastak qubbali, tosh to'shalgan yo'lakda temir panjarali eshikning ochilishini kutarkan, faqat shularnigina o'ylar, bog'chadan oshib kirib havoni titratgan go'zal bir ashulani tinglar, egniga yangi kiygan g'ijimlangan kiyimlaridan og'ir bir rutubat hidi anqib turganini sezardi.

Marmar ostonadan o'tgach, ko'zlari qamashdi. Naqadar tez bahor kelibdi. Bir joyda turib, atrofiga qaradi. Tikka yo'l bo'm-bo'sh edi. Pastda, ehtimol, Genuyadan qolmish g'oyat yo'g'on tosh ustun yonidagi kashtan daraxtlari shamolda hilpiragan yaproqlarini jinnixonaning baland panjaralariga, chumchuqlar o'ynashib yurgan ko'rimsiz tomlarga egmoqda. Bu joyda u uzoq turmadi. "Qani, yur jonim..." degan kabi kulimsiragan bosh xizmatchi ketidan yurdi. Devor ichidagi yashil bog'chasi, atrofni qurshagan alvon rangli gullari bilan xuddi shaharning o'rtasida burungi zamonlardan qolgan ko'shkni eslatuvchi bir binoga kirdi. Tor, egri, eski eshiklardan o'tdi. Ichidagi yangi stol, charm qoplangan kreslolardan

qat'i nazar, o'ngib ketgan pardalari, vassacho'p shipi va ohak bilan oqlangan devorlari hamon haqiqiy turkcha ko'rinishini saqlagan salqin uy ichida yosh doktor go'yo uni kutib o'tirardi. Eshikdan ko'rinar-ko'rinmas, stol ustidagi pala-partish o'ralgan bir tugunni ko'rsatib:

— Mana afandim, bu ham sizning bo'xchangiz... — dedi. — Ehtiyot bo'ling, endi sira shashka o'ynamang, fikringizni charchat-mang. Ayniqsa, hech achchiqlanmang!

— Odam o'zi achchiqlanmaydi, achchiqlantiradilar!

— Har qanday bo'lganda ham...

— Xo'p.

Jabi afandi oldinga qadam bosdi. Bo'xchasini oldi. Endi chiqib ketmoqchi edi, doktor qo'lidagi zanjirli soatni osiltirib turib:

— Xo'sh, bu yoqqa qarang, — dedi, — sizni olib kelgan vaqt-da, yoningizdagi pullarni falon o'g'lingiz olib ketgan edi. So'ngra yon cho'ntagingizdan mana bularni topdik. Hozir, albatta, hech qanday pulingiz yo'q.

— Tabiiy...

— Sizga bir necha lira qarz beraman. Bu narsalar bizda garov o'rnida qolsin. Ertaga uyingizdan lirani keltirib, soatingizni olarsiz.

Jabi afandining ko'ngli og'ridi. Lekin tezroq tashqariga chiqib ketish uchun izzat-nafsini og'rituvchi bu gapni cho'zib o'tirmadi.

— Juda soz... — dedi. Faqat doktor uzatgan qog'oz parchasini ko'rgach:

— Bu nima? — deb hayron bo'ldi.

— Lira.

— Qanday lira?

— Odatdagi lira-ku, axir...

Jabi afandi: "Ajabo, aqlim joyidami-yo'qmi bilmoq uchun shunday qilayotirmikan?" deb shubhalandi. Kuldi. Lekin doktor ham ozmuncha ayyorlardan emas edi. Uni ishontirmoqqa urindi. Uch yildan beri yuz yetmish besh million qog'oz pul bosilganini; o'rtada oltin, kumush, nikel tugul, hatto eski mis chaqalar ham qol-maganini anglatdi. Jabi afandi bu so'zlarni jiddiy hisoblab, janjal-lashishga kirishsa, o'zi ham o'zining telba bo'lganiga qanoat hosil etar edi. Kular, boshini qimirlatib, "juda soz, juda soz!" der edi.

Yuz yetmish besh million lira... uch yil ichida! Mumkin bo'lgan narsami? Bu, bizning, taxminan, o'n besh yillik budjetimizdir. Doktorga qarab:

“Qanchalik sinamoqchi bo'lsang ham, adashmayman...” deganday qayta-qayta kuldi. Gapni qisqa qilmoq uchun uzatilgan to'q pushti rangli turkcha qog'oz pulni oldi. Kissasiga soldi. Tashqariga chiqdi. Ochiq havoda yana uning aqli eski faoliyatini boshladi. Tosh ko'cha top-toza edi. “Demak, bu yerdagi ma'muriyat milliy an'anani buzibdi!” dedi. Faqat... Baxayr! Diqqat etdi: Poshoqopisidan esgan shiddatli shamol tepalikni yalamoqda edi. Favqulodda top-tozalikning sababini kashf etgani uchun kulimsiradi.

Bu ko'rinmas ilohiy shipirgi ostida, bunday baland bir joyda xashak-xushak emas, kattakon xodalar bo'lsa ham turmasdan, pastga qarab uchib ketar edi.

Ichida necha kunlar bexud va karaxt bo'lib yotgani noma'lum bo'lgan binoning haybatli og'zi tomonga qayrildi. Shilliq qurt mo'ylovlariga o'xshab ikki tomonga tarvaqaylagan ingichka, kalta tayoqlarga bittadan Usmonli bayrog'i tikilgandi. Bu joy, darvoza peshtoqi ustidagi yangi zarlangan muborak yozuvlari bilan xuddi jimjit bir ibodatxonaga, cheksiz riyozat dargohi bo'lmish bir darvishxonaga o'xshab ketardi. Shu on esiga cho'ntagidagi turkcha qog'oz pul keldi... “O'sha yoqda birortasidan so'rarman” dedi. So'ngra o'z-o'zicha kuldi.

“Rostdan ham, jinnimanmi? Bu pulning o'tishiga ishonib yuribman!” deb o'yladi. Tepalikdan, bo'xchasini qo'ltig'iga qisgani holda, sekin-sekin tusha boshladi. O'zini har qancha zo'rlasa ham, ertalab yerga tushib yotgan shashka qutisini ko'rgandan keyin nima bo'lganini hech esiga keltira olmas edi. Demak, ortiqcha g'azablanganidan esi og'ib, karaxt bo'lib qolgan. Bu karaxtlikdan foydalangan o'g'li falonchi uni “jinni” deb ko'tarib olib kelib, shu jinnixonaga tiqib qo'ya qolgan. Ammo tez fursatda yana es-hushini topib, o'ziga kelgan. To'rt yil, falon-pismadon degan gaplar — butunlay doktorning uydirmasidan iborat. “Balki, bir haftacha o'zimga kelmagandirman. Qon tarqamay tutib turgan. Oh xunrezlar, men sizga ko'rsatib qo'yaman!” der edi. Birdan qarasa, Otbozoriga kelib qolibdi... To'xtadi. Atrofni vayronaliklar qurshagan iflos bir

maydonchani o'rtasida bir necha sigir, bir-ikki ot, eshak, echki kabi hayvonlar turardi. Ammo bu qadar erta!.. Oluvchi-sotuvchilarning o'rtasiga burildi. So'ngra yuzini quyosh tomon ko'tardi. Quyosh tutilmagan, chehrasi ochiq... Nurlarini porlatib sochmoqda edi. Lekin nima uchun bu yerga to'plangan odamlarning chehralari sarg'aygan, mis rangiga kirgan? Keskin bir tovush qulog'ini zingillatib yubordi:

— Sakkiz yuz lira... Sakkiz yuz lira... Tag'in bormi?

Jabi afandi yirtiq ko'k movut choponli, qizil belbog'li, uzun bo'yli, qora-qura dallolning qaramog'idagi qizil rangga bo'yalgan vayron kosiblar qahvaxonasini bir qur ko'zdan kechirdi. Bu xaroba maydon o'rtasida yiqiq bir uy kabi turardi. Bu qahvaxonaning mavqeyi har qanday bo'lganda ham sakkiz yuz liraga arziydi edi. Haftada bir, juma kunlari ishlaydigan bir qahvaxona oyda qancha daromad berishi mumkin?

— Sakkiz yuz o'n.

— Sakkiz yuz o'n besh...

...Ammo o'zi juda lofchi ekan-e? Yurdi. Dallolga yaqin keldi. Uning yonida to'rt-besh odam bor edi.

— Juda qimmat emasmi, og'ayni? — dedi.

Sergap dallol darrov javob qaytardi:

— Nega qimmat bo'lsin? Kunda olti litr sut beradi.

Jabi afandi hayron bo'lib qoldi. Qahvaxona oldida zaif buzoq-chasi bilan oriq bir sigir bor edi. Ajabo, shundan bahs etayaptimi?

— Kunda olti litr sutni kim berayapti?

— Xuddi mana shu sigir.

— Sakkiz yuz o'n besh liraga-ya?

— Nima deb o'ylading?

Jabi afandi javob bermadi. Bugun, ehtimol, jinnilarning ko'chaga chiqqan kunidir. Uning jinnixonasi tarafidan kelganini ko'rgach, ishonarmikan deb sinamoq uchun hazillashayaptilar deb hisobladi. Kuldi.

— Aldoqchisan! Tushingni suvga ayt! — dedi.

Nari ketdi. Uning orqasidan hazil davom etdi, sigir "sakkiz yuz o'n besh liradan" darajama-daraja sakkiz yuz ellikka chiqdi, to'qqiz yuzga ko'tarildi. Bir inson bilan bunday rasmiy bir maydonda kim

oshdi savdosi ochib, beandisha kalaka etish, haqiqatan, tarbiyaga to‘g‘ri kelmaydi. Bu yerga to‘plangan odamlarning hammasi ataylab uni masxara qilish uchun ittifoq tuzganga o‘xshaydilar.

Jabi afandi nima so‘rsa kalaka qiladilar, aftlarini hech o‘zgartirmasdan, jiddiy kabi, yag‘ir bir eshak uchun yuz to‘qson lira, bolasiz bir echki uchun sakson besh lira so‘rar edilar. Kim biladi, agar otlarning bahosini so‘raguday bo‘lsa, kecha ming deyishar ekan! “Lohavla...” o‘qib, nari ketdi. Ilgaridan beri ko‘p marta oldidan o‘tib yurgan machitga ko‘zlari tushdi. Ajabo, kuyib ketganmidi? Yiqilganmidi? Atrofidan qiyofasi parishon, pala-partish odamlar o‘tmoqda edi. Yana bir kraxmallangan ko‘ylakli oliftaga ham duch keldi. “Namli yer, namli yer...” der edi. Do‘konlarda sarg‘aygan zaif xotinlarning, boshyalang, yarim yalang‘och kasal bolalarning mudrab o‘tirganlarini ko‘rgach, o‘z-o‘zidan: “Ajabo, bularning erlari, otalari jomega ketganmikin?” deb so‘radi. Holbuki, namoz vaqtiga hali ko‘p bor edi. Sharbatchi, holvachi do‘konlari bo‘sh edi. Novvoyxonalar berk edi. Jabi afandi ko‘p vaqtdan beri Uskudor tomonga o‘tmagan edi. Uskudordagi ilgarigi mo‘l-ko‘lchilik, obodonchilik, arzonchiliklarni xotirladi. “Ajabo, nima bo‘ldi? Yuz yilda ham mamlakat bu qadar o‘zgar-mas!” deb ajablendi. Bir baqqol oldida yirtiq, kir ko‘ylakli, boshi o‘ralgan bir qizchaning, o‘z cho‘ntagidagi qog‘ozga o‘xshash, bir qog‘oz pulni maydalatganini ko‘rdi. Diqqat etdi. O‘z cho‘ntagida-gi pulni chiqarib, tekshirib qaradi. Xuddi o‘shanday edi. Demak, bu pul ham o‘tar ekan. Maydalatmoq uchun baqqoldan biror nar-sa olmoqchi bo‘ldi. Chetlari chuvalgan bir savat ichidagi qurigan olxo‘riga ko‘z tashladi:

- Buning kilosi necha puldan?
- To‘qson sakkiz yarim qurush...

Baqqolga chaqchayib qaradi. Bu oltmish yoshlardagi, ko‘sa, xunuk bir hoji edi.

- Hazillashma! — dedi.
- Hazili nimasi? To‘g‘ri so‘zlayotibman.
- Sen jinni bo‘libsana...

— Tarbiasiz, adabsiz, hayosiz, sharmanda! Seni qara-yu! Jinni o‘zing-ku!

Jabi afandi jinnilik mavzuyi yuzasidan janjal chiqaradigan bir vaziyatda emas edi. “Balchiqqa tosh otsang, o‘zingga sachraydi...” maqolini g‘udullab, telba kabi uzoqlashdi. Odamlarning jiddiyat-sizligidan, orsizligidan, yuzsizligidan uning aqli shoshib qoldi: hech narsani tushunmas edi. Oldiga yaqinda suv sepilgan tokzor qahvaxonaning yonidan o‘tarkan, bir piyola shakarsiz qahva ichgisi keldi. Ichkari boqdi. Sariq soqolli, uzun ko‘ylakli bir bek bilan kim ekanliklari noma’lum, qiyofatlari qorishiq bir qancha kishi ochiq deraza yonidagi so‘rida o‘tirishardi. Orzumni bajarayin dedi. Eshikdan kirdi. O‘tirganlarga alohida-alohida salom bergandan so‘ng bir burchakka borib o‘tirdi.

Yoniga kelgan bolaga:

- Bitta shakarsiz qahva! O‘g‘lim... — dedi.
- Naxutlik qahvami, toza qahvami, amaki?
- Bu nima deganing? Naxutlik qahva ham bo‘ladimi?
- Bo‘ladi, albatta...
- Qanday bo‘ladi?
- Cho‘ntagiga uncha ishonmaganlar naxutlik ichadi...
- Qahvaning o‘zi o‘n pul bo‘lsa, naxuti necha pul bo‘lardi?
- O‘n pulga qahva berarmidi?
- Qahva necha pul? — deb so‘radi.
- O‘n qurush.
- O‘n qurushmi?
- Shunday.
- Naxut-chi?
- Besh...
- ?..

Deraza yonida o‘tirganlar o‘z gaplarini to‘xtatib, uning qahvani surishtirganiga quloq solib, kulishar edilar. Ulardan bittasi: “Eski jomlar stakanga aylandi” — dedi.

Is bosgan qop-qora shipga osilgan qafaslardagi sa‘valar ovozlarning boricha sayramoqda edilar. Jabi afandining faol muhokamasi birdan so‘nganday bo‘ldi. Ajabo, uning bo‘lar-bo‘lmas narsalarga ishonib-ishonmasligini sinamoq uchun jinnixonada idorasi dengiz bo‘yiga qadar bir tajriba tartiboti o‘rnatirganmi? Bunday

bo'lishi hech mumkin emas. Zehnini yugurtirardi. Ichida: "Yaxshilik bo'lar, inshoolloh..." der, tashida esa:

— Toza bir qahva keltir, unday bo'lsa... — deb kuldi.

Qarshisidagi milliy san'atkor, mashhur rassom Xulusiy afandining qo'li bilan yasalgan Domeka, Valistin urushlarining, G'oz Etam poshshoning rasmlariga ko'z tikar, aqli karaxt bo'lganday, hech narsa tushunmasdi. Bola keltirgan qahvadan bir necha yutum ichgandan so'ng, o'ziga keldi. Deraza yonida o'tirganlarning gaplari qulog'iga eshitildi:

— Keyingi oy ichida inglizlar olti yuz ming kishi yo'qotganlar.

— Fransuzlar ham shunga yaqin.

— O'tgan yil italyanlar ham yarim milliondan ziyoda odamni jannatga jo'natdilar.

— Serblar bilan ruminlar...

— Ruslar qadar ko'p bo'lmas-ey!.. Ayniqsa, ixtiloldan so'ngra yigirma besh milliondan ziyoda odam o'lgan...

Jabi afandi o'z qulog'iga ishonmay, diqqat bilan tinglar edi. Avval, Yevropada to'fon bo'libdi deb hisobladi. Keyin suhbatdoshlarning munozaralaridan dunyo urushi bo'lganini tushundi. Bu munozarachilar, hech shubhasiz, telba edilar. Ayniqsa: "Bu urush hali yigirma yil cho'ziladi, hali xotinlar askarga olingani yo'q!" deb gaplashgan sari, soqollik kishining moviy ko'zlari hech o'zgar-mas edi. O'ttiz chog'li davlat bir-biriga urush e'lon qilib, hech tin-masdan, dam olmasdan, bo'g'izlasha bilarmidi? Yoki jinnixona bo'shab qolganmi? Hamma yolg'onchilik qilmoqda. Jabi afandi Otbozorida duch kelgan noqulay muomalaga duch kelmaslik uchun bularga hech narsa demadi.

Qahvaning pulini to'ladi. Bola g'aladondan yirik mayda bir tu-tam qog'oz keltirdi.

— Liraning maydasi...

Jabi afandi nazar tashladi. Sariq, pushti, qovoqrang, napormon kir-chir qog'ozlar... Majidiya, chorakilik, yuzliklar... Deraza yoni-da bo'lmag'ur safsatalar sotishib o'tirgan tentaklarni kuldirmaslik uchun tovushini chiqarmadi. O'zini ko'chaga otdi. "Bir gazeta olib, o'qib ko'ray-chi..." — dedi.

Biroz yurdi. Ahmadiyaga boradigan uch yo‘l og‘zidagi machitning asfaltli maydonchasida mahalla bolalari pildiroq aylantirmoqda edilar. Kitobchi eronlikning yoniga kelib to‘xtadi.

— Menga “Saboh” gazetasidan bitta ber, — dedi. Gazetaga bir ko‘z yugurtirib chiqib, dunyoda bo‘layotgan butun voqealarni bir nafasda anglamoqchi edi.

— “Saboh” yo‘q.

— Unday bo‘lsa, “Iqdom” gazetasidan ber.

— U ham qolmadi.

— “Payom” mi... Falonmi, nima bo‘lsa ber, jonim.

Eronlikning uzatgan gazetasi uni butunlay esankiratdi. Bu qog‘oz varaqasining gazetaga o‘xshamasligi uchun nima qilish mumkin bo‘lsa, hammasi qilingan, hatto undan ham oshib tushgan edi. Xabarlar sarlavhaning ustiga yozilgan. Bosh maqola sakkiz santimetrdan oshmas edi. Tikildi, tikildi. “Yaxshilikkadir, inshooloh, xo‘sh, bu qancha?” — dedi. Bahosi qirq pul ekanini eshitgach, e‘tiroz bildirmoqchi bo‘ldi.

Qora sochli eronlik:

— Tog‘dan kelganga o‘xshaysan. O‘n pulga gazeta bormi?.. — deb ta‘na qilsa ham, yana javob qaytarmadi. Yurib turib o‘qigan, bu gazetasi aqlini butunlay ostin-ustun qilib tashladi. Eng avjiga chiqqan Shinosiy davridan keyin modasi o‘tib ketdi deb hisoblagani Nargis uslubi qay vaqt, qanday jonlanib qolgan? Yaponiya, Amerika, Liberiya, Xitoy kabilar Germaniya bilan qanday urusha oldilar? Ajabo, yoki geografiya butunlay o‘zgarib qolganmi? Yoki bu hazilmi, nima? Jabi afandi shularni tushunmoq istadi. Lekin muvaffaq bo‘lmadi. Uning tushunchasi xuddi prujinasi singan soat kabi taqqa to‘xtab qoldi. Bo‘g‘ziga nafasi tiqilganda qiynalgan odamlarga xos asabiylik bilan gazetani g‘ijimladi. Yerga irg‘itdi. Keyin gapdonlikka tushib, do‘konlarning yonlarida tura-tura yoyiladigan, kiyiladigan narsalarning baholarni so‘ray-so‘ray manzil yo‘lini tutdi. Yog‘ning kilosi sakkiz yuz o‘ttiz, guruchniki yuz ellik uch, shakarniki ikki yuz to‘qson yarim, qahvaniki yetti yuz oltmish ikki qurush edi! Etikdo‘zlar bolalarning kichkina etigiga o‘n sakkiz lira so‘ramoqda edilar.

Arava paroxod portining xuddi ro‘parasiga kelganda, Jabi afandi to‘xtadi. Aqlining sog‘lom emasligini samimiy ravishda his etdi. Qo‘lini boshiga ko‘tardi. Zehning eng so‘nggi shu‘lasi bilan o‘z tushunchasini oydinlatmoq istadi. Faqat... Har narsaning bahosi o‘n ming foiz oshgan edi. Qulog‘i shunday eshitmoqda, ko‘zi shunday ko‘rmoqda edi. Endi o‘zini qanday qilib “Aqlliman!” deya oladi? Soyabonsiz, arqonsiz, komandasiz qolgan xarob kemaning yoriq trubasidan ko‘zlarini oldi. Shirkat manzilgohida tayyor turgan kemaga qaradi. Besh pullik qahva o‘n qurushga chiqqan bo‘lsa, ellik pullik bilek hech bo‘lmaganda bir liradan ortiqqa chiqqandir. Kissasida Istanbulga o‘tishga yetarli aqcha yo‘q edi. Chiqqani to‘g‘risida uyga xabar berish uchun telegraf u yoqda tursin, yigirma pullik bir maktub jo‘natish uchun hozir, shubhasiz, yarim lira lozim edi. Uydan aqcha kelguncha nima yeydi, nima ichadi, qayerda yotadi! Agar uyiga borganda ham, bunday ahvolda qanday kun kechira oladi? O‘n besh kishini boqish uchun eng kami oyda ming lira kerak! Butun mollarini sotsa, atigi olti oy yashay bilardi. Keyin-chi? Keyin kachkul¹ taqib, tilanchilik qilib yurish zarur bo‘ladi. Yosh to‘la ko‘zlari oldida, erkaksiz, och Anatoliya qishloqlari, ekinsiz dalalar, vayron takyalar, yiqiq karvonsaroylar gavdalandi... “Men haqiqatan, jinni ekanman! Nimalarni o‘ylaganimni qara-ya!” — dedi. Qo‘ltig‘idagi bo‘xchani yerga otdi.

G‘ijimlangan fasini² ikki qo‘li bilan ushlab bostirdi. Birdan orqasiga qaytdi. Bir soat ilgari chiqib kelgan joyga qarab jon holatda halpillab yugura boshladi.

Eski jinnixonaning yosh doktori, derazalari sariq gullar bilan qurshalgan tip-tinch uy ichidan xayol surib chiqarkan, Jabi afandiga o‘zini urib olishiga sal qoldi.

— !!!

— Meni yana o‘z bo‘lmamga kirgizib qo‘ying!

Doktor orqaga tisarildi. Terga pishib, hansirab turgan, o‘z ixtiyori bilan kelgan choli tushmagurga diqqat bilan ko‘z yugurtirdi.

¹ **Kachkul** — darveshlar sadaqa yig‘ishda ishlatadigan cho‘zinchoq idish.

² **Fas (feska)** — hojido‘ppi (popukli bosh kiyim).

— Siz yaxshi bo‘ldingiz, dada! — dedi.

— Mayli, afandim. Meni yana ichkari tiqing, Xudo xayr bersin...

— Nima uchun, jonim?

Jabi afandi duo o‘qigan kabi qo‘llarini tepaga ko‘tardi. Bo‘ynini, chapga qiyshaygan egri burnini osiltirib turib, dedi:

— Meni ichkariga tiqing, Xudo xayr bersin! Yoki mening aqlim joyiga kelmagan, yoki butun dunyo telba bo‘lgan!

Haqiqatan, uning qon bosgan, kosasidan irg‘ib chiqqan yirik yiltiragan ko‘zlari xunuk, ko‘p qayg‘uli va darg‘azab boqmoqda edi!..

YOLG'IZ OG'A¹

Sahardan beri yuribmiz. Biz qiynalib odimlayotgan yolg'izoyoq yo'l, ba'zan sel yuvgan yoriqlar ichida g'oyib bo'lar, ba'zan quyuq butazorlardan ajrab, tubida archazorlar ko'ringan qorong'i jarliklar aro o'tardi.

Ayiq oviga ketayotgan edik. Yo'lboshchi sherigim Qumlisoy qishlog'ining eng mashhur merganlaridan edi. Ikkov birga yo'lga chiqmoqchi bo'lgan baland o'rmonli tog'lardan hali ancha yiroqda edik. Ora-sira mayin yomg'ir sevalab o'tardi. Quyoshdan asar ko'rinmaydi. Qora bulutlar to'sgan. Cheksiz binafsharang gum-bazni eslatuvchi tumanli samoda mangu'likning o'tgan lahzalarini eslatuvchi g'amgin kakku sadolari yangrardi. Qattiq charchagan edim. Yelkamdagi miltiq borgan sari og'irlashib borardi.

— Ozgina dam olmaymizmi? — dedim horg'in.

Sherigim kuldi. Uning soqol qoplagan quvnoq yuziga qizillik yugurdi:

— Charchadingmi? — deb so'radi.

To'rvasida uch kunlik oziq-ovqatimizdan tashqari, mening yopinchig'imni ham ko'tarib kelayotgan bu chayir qishloqlik kishiga charchaganimni aytmadim.

— Ozgina g'ayrat qil! Ertaga tog' tepasiga amallab chiqib olsak, u yerdan to Oqqovuqqacha bo'lgan yo'l yaxshi, — dedi.

— ...

Yana yarim soatcha tog'ga tirmashdik. Oyog'imiz ostidan mayda toshga ohakli tuproq to'kilardi.

Ulkan bir archa daraxti yoniga kelganimizda yo'lboshlovchim:

— Mana ertangi kunning boshlanishi! — dedi.

Hamma yoq shalabbo edi. Novdalarga urilayotgan yomg'ir tomchilari qattiq shitirlardi. Men darrov cho'ka qoldim. Archaning

¹ Yolg'iz og'a — bu yerda dovyurak, jasur, mard yigit ma'nosida.

qalin tanasiga suyandim. Cho'ntagimdan xaltacha chiqardim-da, uni yelkasidagi yukni yerga qo'ygan kekxa ovchiga uzatdim:

— Qani, bitta sigaret yoqing-chi! — dedim.

U g'oyat bosiqlik bilan:

— Bu yerda tamaki chekilmaydi, — dedi.

Hayron bo'lib so'radim:

— Nega? Bu yer namozgohmi?

— Yo'q!

— Unda nima?..

Hamrohimi boshini chayqadi. Go'yo sirli bir gap aytayotgandek ohista:

— Bu yer — Yolg'iz og'a g'oyib bo'lgan joy... — dedi.

Salqin shamol yomg'ir shitirini kuchaytirar, ustimizda qora chodirdek ochilgan archa shoxlarini silkitardi. Onado'lining ufqqa tomon tik, bo'm-bo'sh, qoyali bu toshloq yo'lining eng dahshatli tarafi, Bo'z tog'iga uzangan shu xilvat yo'l eskidan beri qaroqchilar makoni bo'lib, men bundan bexabar edim. Chunki tanho o'tish joyining pinhon chekkasida mudrab yotgan kichik bir qishloqchada tug'ilganman. Ko'ro'g'lining, Tuyalining rivoyatlari ichida o'sib-ulg'aydim. Shu sababdanmi, bilmayman, qaroqchilar haqidagi hikoyalarni tinglash jon-u dilim.

Xaltachamni qaytarib cho'ntagimga soldim.

— Unda aytib bering-chi, Yolg'iz og'a deganingiz kim? Qanday qilib g'oyib bo'lgan? — dedim.

Kekxa ovchi to'rvasining yoniga chordana qurib o'tirdi. Qo'shog'izini quchoqlaganicha yirik jigarrang ko'zlari bilan tik qoyalarga, yomg'irdan ivib, quyruq qon rangiga belangan chuqur jarliklarga uzoq tikildi.

Keyin menga o'girildi:

— Bo'пти, aytsam-aytaqolay. Hozir yoshim ellikdan oshdi. O'shanda juda kichkina edim. Uni ko'rgan ayollarning gurungini eshitganman. U erkak zotiga ko'rinish bermagan ekan.

— Nega ko'rinish bermaydi?

— Chunki u qiz bola bo'lgan.

— Qiz bola?..

— Ha.

Hayratim behuda ketdi. Hamrohimi o'tmishni qattiq sevuvchi, barcha g'aroyibot o'tmishda qolgan deb o'ylovchi, moziyni muqaddas deb biluvchi har bir kekxa qishloq odamiga xos beg'ubor bir zavq bilan hikoyasini davom ettirdi:

— U tog'ga chiqib ketganida endi o'n olti yoshda ekan. Otasi yoshligida qishlog'imizga ko'chib kelgan bo'lib, shu qizidan boshqa hech kimi yo'q ekan. U bir kuni Asao'g'lining dalasiga boribdi. O'sha yerda ishga yollangan kelgindi qo'riqchida allaqanday omonati bo'lib, shu omonatini berishini so'rabdi. Lekin qo'riqchi bermabdi. Shunda qo'riqchiga biror yomon so'z aytgan, shekilli, u bechorani o'sha zahoti o'ldirib qo'yibdi. Qizi shu haqda eshitgach, otasi o'lgan joyga yuguribdi. Yig'lamabdi, siqtamabdi. Faqat otasini kim otganini bila olibdi, xolos. Keyin hukumatga arz qilib:

“Otamni falonchi otib o'ldirdi, unga jazo bering!” — debdi. Ammo uning arziini hech kim tinglamabdi. Shundan so'ng qiz qishloqqa boshqa qaytmabdi. O'sha paytda asli qayerlik ekani, qayerdan kelgani noma'lum, qachon qarama mast-alast yuruvchi jandarma mulozimi bor bo'lib, u Asao'g'lining yaqin do'sti ekan. Qiz har kuni uning oldiga borib: “Otamning qotilini jazolamaysanmi?” — deb so'rar emish.

Bir kuni qizdan jahli chiqqan mast mulozim shaloq so'zlar bilan uni haqoratlabdi: “Hoy, fohisha, yana bir bor bu yerga kelsang, boshingni uzib tashlayman!” — debdi. Qiz undan qo'rqmabdi, aksincha, askarlar yonida unga bunday debdi: “Gapimni eshitganlar guvoh bo'lsin: agar otamning qotilini bugun ham mahkamaga bermasang, seni, albatta, o'ldiraman!”

Mulozim askar bu so'zlardan qattiq g'azablanibdi-yu, qizni qattiq kaltaklabdi, keyin soqchilarga buyurib, ko'chaga chiqartirib tashlabdi.

Qiz bir qancha muddat ko'rinmay qolibdi...

Kunlarning birida Asao'g'li ziyofat beribdi. Unikiga ketayotgan mast mulozim boshidan o'q yeb, o'sha yerda joni uzilibdi. Uni otgan odamni har qancha qidirishsa-da, lekin topa olishmabdi.

Qishloq ahli orasida “Uni ko‘chmanchining qizi otgan”, degan gap tarqalibdi. Ammo bu gapga hech kim ishonmabdi. Chunki hamma uni Izmirga, birovga asrandi qiz bo‘lib ketgan, deb o‘ylar ekan. Ammo oradan bir hafta o‘tmay, ko‘chmanchini o‘ldirgan qo‘riqchi ham otib ketilibdi. Bir necha kundan so‘ng esa ko‘chmanchining o‘limini bosti-bosti qilgan xo‘jalik egasi Asao‘g‘lining boshsiz jasi bog‘dagi yotog‘idan topiladi.

Oxiri qasabalik Og‘alarning xo‘jaliklariga qo‘riqchilik, yilqichilik va cho‘ponlik uchun yollanib, qurolsiz oddiy xalq orasida miltiq bilan aylanib yuradigan qancha begona odam bo‘lsa, hammasi birma-bir otib ketila boshlaydi. Ish shu darajaga yetadiki, begonalar yolg‘iz holda qirga chiqolmay qolishadi. Nihoyat, birin-ketin bu yerlarni tark etib, kelgan yurtlariga qaytib keta boshlashadi. He yo‘q, be yo‘q zulm qilayotgan zobitlarni, qishloq ahlini talayotgan ma‘murlarni, dehqonlarni laqillatayotgan firibgar-qalloblarni kim o‘ldirib ketayotgani bir muddat siriligicha qoladi.

“Og‘a” hammasini yolg‘iz o‘zi bajarar, yoniga birortayam odam olmas ekan. Unga kim yordam berish uchun murojaat qilsa, ortiga qaytararkan. Shu sababli qishloq ahli uni “Yolg‘iz og‘a” deb ataydi. O‘n besh yil davomida uning yuzini ayollardan boshqa hech kim ko‘rmagan. Tog‘da biror erkakni uchratib qolsa, uzoqdan: “Ko‘zingni yum!” — deb baqirar, keyin yoniga kelar ekan. Kim ko‘zini ochadigan bo‘lsa, o‘sha lahzadayoq otib tashlar ekan. Ko‘zini ochmagan kishidan esa: “Senga kim zulm qilyapti? Ma‘murlar pora olyaptimi?” — deb so‘rarkan.

Undan qo‘rqqani uchun bu hududda hech kim yomonlik qila olmagan. Boylarga va ayollarga xabar yuborib: “Falon kambag‘alga yordam bering. Falon yetimni uylantiring yoki falon yerda ko‘prik quring, falon qishloqqa maktab kerak!” — deb buyruq berar ekan.

Uni bilganlar nihoyatda taqvodor deyishardi. Xolam bir kuni o‘tin terib kelayotganida, uni ko‘rgan ekan. Bu haqda bizga aytib bergan edi: “Boshiga yashil mato o‘rab olgancha, nishablikda namoz o‘qiyotgan ekan. Ortida erkaklar libosi turibdi. Yuzi xuddi parilarnikidek go‘zal edi...”

Shunday qilib, bir muddat hech kim hech kimga nohaqlik qila olmagan, kim haqsizlikka uchrasa, zulm qilgan kishini: “Borib, Yolg‘iz og‘aga aytaman!” deb qo‘rqitar ekan. O‘n besh yil davomida na qishlog‘imiz, na ovulimizga begona talonchi-qaroqchi yaqinlasholmagan.

Ushrchilar, xiroj va o‘lpon yig‘uvchilar hamda soqchilar qishloqda xuddi qo‘zichoqdek yuvvosh aylanib yurishar ekan. Pora u yoqda tursin, hatto ehsonni olishga ham hech kim jur‘at etolmas ekan.

Yolg‘iz og‘adan hech kimning shikoyati bo‘lmagan. Na tamagirlik qilgan, na-da fidya so‘ragan. Nimaiki talab qilsa, faqat kambag‘allar, beva-bechoralar va yetim-yesirlar uchun talab qilgan. Masjidiga qaramaydigan qishloqqa xabar yuborib: “Kelasi Ramazongacha masjidni ta‘miralmasanglar, pichan g‘aramlarini yoqib yuboraman!” — der ekan. Uning sharofati bilan masjidlar obod bo‘lib, dehqonlar zulmdan qutulib, yetim-u kambag‘allar xotirjam yashaganlar.

Har bir qishloqqa kiraverishdagi daraxtda bir xurjun bekitiqcha osig‘liq turar ekan. Qishloq ahli xurjun bo‘shashi bilan unga qoq non va qand solib qo‘yar ekan. Yolg‘iz og‘aning ovul ichida ellikka yaqin daraxtda xurjuni bo‘lib, u hech kimga og‘irligini tushirmas, hech kimdan hech narsa talab qilmas, har kim nimani ko‘nglidan chiqarsa, shunga qanoat qilib yashar ekan.

Gapni cho‘zmasdan, hikoyamni tugatay...

O‘sha vaqtda So‘ka taraflarda o‘ta zolim yunon qaroqchilari to‘dasi tarqaladi. Davlat bu qaroqchilarga qarshi askarlardan iborat guruh tuzadi. Qurollangan bu guruh aylanib-aylanib biz tomonlarga ham keladi-yu, lekin yunon qaroqchilari izini topa olmaydi. Shunda qasabada Yolg‘iz og‘a haqida eshitib qolishadi. Bekor turmaslik uchun uni tutishga harakat qilishadi. Og‘ani jini suymagan mahalliy zobitlar ham ularni yoqlaydi. Bu haqdagi xabar Yolg‘iz og‘aga yetib boradi. Shunda u Bo‘z tog‘iga o‘tib ketmoqchi bo‘ladi. Askarlarning bir qismi undan ildam harakat qiladi; orqa tarafdin borib, Oqqovuqqa yetib oladi. Qolgan askarlar esa tog‘ning pastki qismini egallaydi. Yolg‘iz og‘ani ikki tarafdin qurshab olishadi

va: “Taslim bo‘l!” — deb qichqirishadi. Yolg‘iz og‘a ularga: “Siz askarsiz, mening aka-ukalarimsiz. Sizlarga ziyon yetkazishni istamayman. Yo‘limni to‘smang, o‘tib ketayin!” — deydi. Ammo uni tinglashmaydi, o‘qqa tutishadi.

Ilojsiz qolgan Yolg‘iz og‘a bir necha askarni qo‘lidan, oyog‘idan, qulog‘idan yengil yaralaydi. So‘ng yana: “Askar akalar, meni qo‘yib yuboringlar, sizlarga ziyon yetkazishni istamayman!” — deya hayqiradi. Yana unga hech kim quloq solmaydi. Tog‘ tepasidan enib, yo‘lni to‘sgan qism o‘q ota boshlaydi. Yolg‘iz og‘a ikki o‘t o‘rtasida qolgach, bunday deydi: “Askar birodarlar, meni deb bir-biringizni otib qo‘yishingiz mumkin. Mana ketyapman, endi bu yerda yo‘qman. O‘q otishni bas qiling!”

Ular yana bir muddat o‘q yog‘dirishadi. Yolg‘iz og‘aning ovozi eshitilmay qolgach, uni o‘ldirdik, deb o‘ylashadi. Uning ovozi kelgan tomonga yaqinlashib, tik yo‘lning har tarafini qarichma-qarich qarab chiqishadi. Ammo shu archaning tagida Yolg‘iz og‘aning miltig‘i bilan kiyik terisidan bo‘lgan joynamozi-yu yashil salasidan boshqa hech narsa topa olishmaydi.

“O‘sha kundan buyon Yolg‘iz og‘ani birorta ham odam ko‘rmagan. Yozda tog‘ yonbag‘irlarida hayvonlarini o‘tlatadigan ko‘chmanchilar bu yerga har kecha nur inishini ko‘rganlarini qasam ichib hikoya qilishadi...”

Oqqovuqqa vaqtliroq yetib olish uchun jo‘nashimiz lozim edi.

Yomg‘ir tinib bo‘lgandi. O‘rnimdan dast turdim-da, miltiq tasmasini yelkamdan o‘tkazdim. Qariya oziq-ovqat to‘rvasi bilan mening yopinchig‘imni yelkasiga oldi. Yo‘lga tushdik. Jarlik yoqasiga keldik.

Jarlik boshni aylantirar darajada chuqur edi. Yonimga yaqinlashgan yo‘lboshchimga:

— Menimcha, Yolg‘iz og‘a askarlar qo‘liga tushmaslik uchun shu yerdan o‘zini pastga otgan bo‘lsa kerak... — dedim.

— Alloh asrasin! Tavba de! U Allohdan qo‘rqardi, imoni butun edi, — deya fikrimni keskin rad qildi yo‘lboshchim.

— Unda osmonga uchib ketmagan bo‘lsa kerak! — dedim men ham shashtimdan qaytmay.

— G‘oyib bo‘lgan, — dedi u qat’iy ohangda.

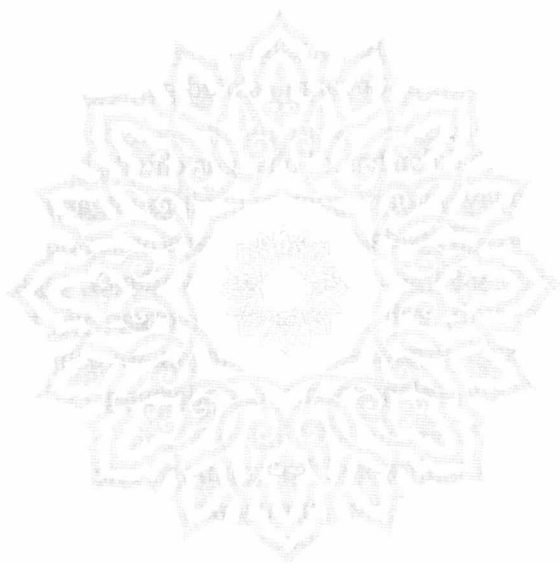
Men kulgancha so‘radim:

— Qayerdan bilasiz?

U katta-katta jigarrang ko‘zlarini pirpiratdi. O‘z fikriga qattiq ishongan sodda insonga xos sof ishonch bilan:

— Nega bilmas ekanman? G‘oyib bo‘lmasa, bu yerga har tunda nur yog‘ilarmidi? — dedi...

SABOHIDDIN ALI

TEGIRMON

Birodar, sen hech suv tegirmonining ichiga kirib ko'rganmisan?..

Kirib ko'rishga arziydi... Devorlari chaplangan, shipga yaqin joydan tuynuklar ochilgan, yo'g'on-yo'g'on to'sinlar qop-qora shipni ko'tarib turadi... Yana birtalay charxlar, katta-katta tegirmon toshlari, yog'och o'qlar, tinimsiz aylanayotgan to'zonli qayishlar... Bir burchakda esa bug'doy, makkajo'xori, javdar — xullas, g'alla solingan qop-qanorlar qalashib yotadi. Naq ro'parada esa un to'la oppoq qoplar...

Tegirmon toshlarining yon-tevaragida uchib yurgan mayda nam zarrachalar chang to'zoniga o'xshaydi. Yerdagi kichkina qopqoqchani ko'tarsang bormi, tumanni eslatadigan sovuq suv tomchilari yuzingga uriladi...

Burchak-burchakdan har xil ohangda chiqib, bir-biriga qorishib, haybatli to'ldiray quloqni qomatga keltirayotgan ovozlar nima deysan, birodar?.. Tepadagi yog'och tarnovdan oqib tushayotgan suv teraklardagi qish shamoli singari uvullaydi, tegirmon toshlaridan goh kuchayib, goh pasayib chiqayotgan yig'loqi ovoz, qayishlarning tarsaki urgandek shaqaklagan tovushiga qo'shilishib ketadi... Beto'xtov aylanayotgan charxlarning "G'ichg'ich"i tinmaydi...

Mana shunaqa tegirmonni ko'rganimga ancha bo'ldi, birodar, lekin uni qayta ko'rishni orzu qilmayman.

Sen muhabbat nima ekanligini bilasanmi, birodar, umringda hech kimni sevganmisan?..

Ko'pini sevganman? Xo'sh, yoring chiroylimidi? Balki, u ham seni sevgandir... Uni ko'p marta bag'ringga bosgandirsan... Kechalari uchrashib, undan bo'salar olgandirsan-ku? Ayol kishidan bo'sa olish lazzatli narsa, ayniqsa, odam yosh bo'lsa, yanada boshqacharoq bo'ladi.

Yoki ma'shuqang seni sevmasmidi?.. Ana shunda sen nima qilding? Tunlari yig'lab chiqdingmi?.. Za'faron yuzingni unga ko'rsatmoq uchun yo'lida intizor bo'ldingmi? Rahm-shafqat tilab unga uzundan uzoq maktublar yozdingmi?

Lekin nima bo'lsa ham, boshqasiga ko'ngil qo'yish sen uchun unchalik qiyin bo'lmagan bo'lsa kerak? Dastlab kishi o'zidan o'zi uyalgandek bo'ladi, lekin, bilasanmi, bizning eng katta mahoratimiz o'z nafsoniyatimizdan har narsani qilsa bo'laveradi, degan ijozatni olishdadir. Vijdon azobi degan narsa nari borsa bir haftadan oshmaydi. Shundan keyin o'taketgan qotil ham qilgan ishi uchun yetarli dalil to'plashga kirishadi.

Ha, shundan keyin uchinchisiga, to'rtinchisiga muhabbat izhor qilding, u yog'i ham mana shu zaylda ketaveradi.

Juda soz, birodar, lekin buni muhabbat deb bo'ladimi, bir ayolni o'pishni, unga erishishni orzu qilishni muhabbat deb bo'ladimi?..

Kiyim-boshingni yechib tashlab, shahar ko'chalarida yalang'och yugura olasanmi?.. Qo'lingga pichoq olib, qo'l va son paylaringni kesib tashlashga va shu ahvolda o'zingni daryoga otib, suzib o'tishga qodirmisan?

Butun bir shahar aholisini o'ldirish jasoratiga egamisan? Biror minora tepasiga chiqib, butun olamga jar sola olasanmi?

Muhabbating seni shunday ishlarga unday oladimi? Shu ishlarni qilolsang, seni chin oshiq deyman...

Sen sevgilingga nima bera olasan, xo'sh, qalbingnimi? Juda soz, ikkinchi ma'shuqangga-chi? Yana shunimi? Uchinchi va to'rtinchisiga ham yana shunimi? Qo'ysang-chi, birodar, nechta qalbing bor, o'zi? Keyin, bilasanmi, bu ahmoqona bir gap: qalbing o'z joyida turibdi-ku, sen uni goh unisiga, goh bunisiga beryapsan... Ko'ksingni tilib, o'sha bir bo'lak go'shtni ma'shuqang oldiga chiqarib tashlasang, ana shunda qalbingni bergan bo'lasan..

Siz shaharlik va qishloqilar sevishta qodir emassiz, sizlar biri itoat qilib, biri hukm qiladiganlar; sizlar biri qo'rqib, biri qo'rqitadiganlar... Sizlar seva olmaysiz. Sevishtni faqat biz bilamiz. Ha, bizlar g'arb shamoli singari erkin, daydilar va o'zidan bo'lak hech kimni, Xudoni ham tanimaydigan lo'lilar.

Quloq sol, birodar, men senga bir lo‘lining muhabbatini hikoya qilib beray...

* * *

Kunlardan birida — qor endi eriy boshlaganda butun taborimiz bilan — o‘ttizga yaqin xotin, erkak va bola-chaqa, to‘rtta ot va bundan ikki baravar ko‘proq etak bilan to‘g‘ri Edremit tomonga qarab ko‘chib ketayotgan edik.

Kishi ruhini siqadigan va biz uchun hech to‘g‘ri kelmaydigan qishdan keyingi haroratli quyosh va endi ko‘karib chiqayotgan maysalar hammamizga allaqanday zavq baxsh etgan edi. Oq kalta ko‘ylak kiyib olgan ishtonchan yosh bolalar shovqin-suron bilan yugurib-yelar, tosh yo‘l chekkasidagi xandaqlarda umbaloq oshishardi.

Yigit-yalanglar skripka va surnay chalib yurar, xushovoz qizlar esa ajoyib qo‘shiqlar kuylashardi. Men ham o‘t-suvi mo‘l yerni, chodir qursak bo‘ladigan qishloqni mo‘ljallab, atrofga nazar tashlab borardim.

Peshinga yaqin qora zaytun daraxtlari orasida tik o‘sgan och rang chinor bilan teraklarga ko‘zim tushdi. Bu yerda kichikroq bir tegirmon bor ekan. Sersuv bir soy qator ekilgan tollarni oralab, toshdan uyilgan tor yo‘lakka kirar va u yerda to‘rt yog‘och tarnovga bo‘linib ketardi. Yerga chuqur tomir otgan qari chinorlar ko‘hna tegirmonning qora cherepitsali tomini ko‘zdan yashirgan, o‘ng tomondagi keng sahnga esa ko‘lanka tashlagan.

Daraxtlarning shitir-shitirini bosib, tegirmon ostidan vahima bilan pishqirib-ko‘pirib chiqayotgan suv ikki qator terak nihollari orasidan o‘tib, qamishzor orasida ko‘zdan g‘oyib bo‘lardi.

Shu yerga chodir tiksa, yomon bo‘lmasdi. Dehqonlarning yuk ortilgan etak bilan bu yerga tez-tez kelib-ketib turishiga qaraganda, tegirmon ishlayotgan edi. O‘q yetadigan masofada qishloqning oq minorasi ham ko‘zga tashlanib turardi.

Hali chodirlar qurilmagan ham ediki, Otmaja qo‘liga surnayini olib, bir tabaqasi ochiq turgan katta darvoza oldiga bordi-da, chalib yubordi.

Surnay ovozi eshitgan dehqonlar tashqariga chiqishdi va davra olib, tinglay boshladilar. Bularning orasida tegirmonchi ham bor edi, u oppoq soqolini tutamlab, beparvo o'tirardi.

Bilasanmi, birodar, shu dehqonlar, tovuq va echkilarini o'g'irlaganimizni bilsalar ham, baribir, bechoralar bizni yaxshi ko'rishardi.

Ular bir kilega¹ yaqin bug'doy yig'ib, Otmajaga berishdi. Tegirmonchi bunga ikki xurmacha qatiq qo'shdi.

Bizni bunday hurmat bilan qabul qilganliklarini ko'rib, ancha dadillashdik va sal nariroqdagi zaytun daraxtlari orasiga chodir qurdik.

* * *

Ishlarimiz yomon emas edi. Ayollar tol novdasidan to'qigan savatlarini qo'shni qishloqlarga olib borib, mashaqqatsiz sotib kelishar; cholg'uchilarimizni yarim kunlik yo'lda joylashgan qishloqlar ham to'yg'a taklif qilib turishardi.

Otmaja, tabiiy, bularning boshida edi...

Sen hali Otmajaga o'xshagan odamga duch kelmagandirsan.

U gavdali, qorachadan kelgan, qumron sochlari to'zib yuziga tushgan, qo'y ko'z yigit edi.

Burni-chi... uzun, qirrali... uchi biroz ilgakka o'xshardi.

Shuning uchun ham biz uni Otmaja² derdik.

Keng yelkalari ustidagi boshini arab otiga o'xshab tik tutardi, umuman, hech bir arab oti unchalik kelishgan emas edi.

Uning mardligi, go'zalligi, sozi haqidagi maqtovlar chodirlarda doston bo'lib tildan tilga ko'chib yurardi.

U sozni boshqa lo'lilardek chalmasdi, birodar, u notani bilar-di. Shahar maktabini o'qib tugatgan, keyin o'zi ham g'oyat sezgir edi... Surnay chalishini ko'rsang, havoni o'pkadan emas, yurakdan chiqaryapti, deb o'ylarding.

Kechalari yolg'iz o'zi biron daraxtning tagiga borib o'tirardi. Bizlar ham chodirlarimizdan chiqib, yuzimizni, bag'rimizni yerga berib yotib, uni tinglardik.

¹ **Kile** — o'lchov birligi (*tarj.*).

² **Otmaja** — turk tilida qirg'iy degani (*tarj.*).

U hech kimga ko'ngil bermagan edi. Biz qo'nib o'tgan turkman qishloqlaridagi qizil yonoqli go'zallar ham, g'uncha labli lo'li qizlari ham uni bir nafasdan ortiq mahliyo qilolmagan edilar...

Holbuki, biz u surnay chalar ekan, katta-katta ko'zlaridagi uchqunni so'ndirmoqchi bo'lganday yosh chiqqanini ham, oqib tusharkan, qora yonoqlarida otashga duch kelganday birpasda qurib qolganini ham va bir nechtasining yumalay-yumalay deb, kipriklarida ilinib turganini ham ko'rganmiz...

O'zi ko'p gapirmas, gapirganda ham yuragida bor gapni ochib tashlamas edi. Hech qaysimiz uning nimadan azob chekishini, nima to'g'risida o'ylashini, bu dunyoda uni nima qiziqtirishini bilmas edik. Ajabo, nega bunchalik yuraklarni yoquvchi, bunchalik hazin kuy chaladi? Birovni sevgani uchunmi yoki hech kimni sevmagani uchunmi?..

O'qtin-o'qtin uzoq vaqt yo'qolib ketar, shunda odamlar uning bo'lak lo'lilar taborida yurganligini, shaharlarga tushib, katta beylarning ziyofatlarida bo'lganligini gapirishardi.

Qishloq boylari u bilan yaqin kishilariday muomala qilishardi. U bo'lsa biz bilan birga podadan qo'y-qo'zi o'g'irlar, to'ylarda birga-birga soz chalishardi...

* * *

Qosh qoraydi deguncha biz tegirmon ro'parasidagi maydonga yig'ilib, o'yin-kulgi boshlardik. Hozirgacha hech qanday bejo harakat qilmaganligimiz uchun tegirmonchi ham bizdan xursand edi. U azim chinor tagiga tashlangan bo'yra ustida chordana qurib, qizi bilan o'tirar va bizni tinglar edi.

Tegirmonchining qizi, haqiqatan, qishloq go'zali edi. Uning yuzi lo'ppigina, lablari qalin edi, o'rigan qora sochi esa tizzasiga tushib turardi. Lekin yuzi so'lg'in, atrofdagi narsalarga esa mutlaqo befarq qarardi. Noxush kulgisi lablaridan o'zidan o'zi to'kilib ketayotganga o'xshardi.

Bu qiz bechora nogiron edi, birodar, yoshligida uning qo'lini tegirmon charxi kesib ketgandi. Hozir bu qo'lning o'rnida belga qistirib qo'yilgan bo'sh yeng shalvirab yotardi. Mana shu narsa uni odamlardan ajratib qo'ygan edi.

Go‘zal qizning bir qo‘li yo‘q degan narsa nima ekanligini bilasanmi? U soy bo‘ylarida cho‘milgan qizlarga qo‘shilolmasdi. Vujudini, undagi aybini hamisha kiyim bilan yashirib yurishga majbur edi... U tuni bilan bir-birlarining uyida majlis qurib, chaq-chaqlashib chiqadigan qizlarga ham qo‘shilolmasdi, chunki qo‘lidan na childirma chalish, na barmoq orasiga yog‘och qoshiq olib o‘ynash kelardi... Shuning uchun uning yoshligi cheksiz g‘am-hasratda o‘tgan; shuning uchun u zaytun daraxtlariga olmaxondek tirmashgan, bir-birini yiqitishib kulishgan, tegirmon yonida o‘g‘il bolalar bilan suv separ o‘ynashgan tengdoshlarini devorga suyang-an holda havas to‘la ko‘zlari-la entikib kuzatardi.

Endi bularning hammasiga ko‘nikib ketgandek edi. Boshqa odamlarning qo‘lidan keladigan ko‘pgina ishlarni bajarish huquqidan mahrum etilganligini bilar, shuning uchun ham ko‘ngli hech narsani tusamasdi.

U tegirmon darvozasi oldidagi tosh supachada soatlab o‘tirarkan, maydonda o‘ralashib yurgan tovuqlarga yoki azim chinorning tebranib turgan yaproqlariga chala yumilgan ko‘zlari bilan shunday tikilib qolardiki, bu nigoh kishining yuragini ezib yuborardi. Kechalari esa otasi bilan kelib, uning yoniga tiz cho‘kar va bizga ko‘z tikib o‘tirardi.

* * *

Gapni qisqa qilay, birodar, bizning mag‘rur va noinsof Otmajamiz tegirmonchining shu nogiron qiziga muftalo bo‘ldi. Tovuslarga, tustovuqlarga qiyo boqib qaramagan bu yovvoyi qush qanoti singan bir loyxo‘rakka shikor bo‘ldi.

Attang, men buni juda kech sezib qoldim. Men bu sirni bilgan paytda o‘t alanga olgan edi... Bo‘lmasam allaqachon chodirlarni yig‘dirib, taborni boshqa yerga ko‘chirtirgan bo‘lardim.

Otmaja birov bilan gaplashmaydigan, to‘ylarga bormaydigan, zaytun ostida yolg‘iz o‘zi soz chaladigan bo‘lib qoldi. Faqat kechalarigina u chinor tagida rosa qaynar, ko‘zini qizdan uzmas, sozni esa ezib chalgani-chalgan edi.. Bizni esa, titroq bosib, baqirib dod solgimiz, yerga yotib ho‘ngrab yig‘lagimiz kelib ketardi.

Uning kuyida hayqirib otashni o‘rab olgan otashparastlarning, g‘arq bo‘layotgan kemaga zarb bilan urilayotgan to‘lqinlarning dod-u faryodi, oh-u nolasi bor edi.

Otmajaning qanoti singan edi, birodar, rangi tobora sarg‘ayib borardi. Tegirmonchi qishloqqa tushgan kunlari u, darvoza oldidagi tosh supachada qiz bilan yonma-yon o‘tirganini va ikki yondagi metin qoya toshlarini parchalab tashlamoqchi bo‘lgandek tirnoqlari bilan o‘yishini ko‘rdim-u, bu ishni o‘z holiga tashlab qo‘yib bo‘lmasligini tushundim...

Bir kuni kechasi uni chaqirib oldim. Soy tomonga borib, tolzor ichiga kirib o‘tirdik. Mayda toshlarga urilib oqayotgan suvning shildirashidan va uzoqdan kelayotgan qurbaqa ovozidan bo‘lak hech narsa eshitilmasdi. Otmaja uzoqlarga tikilar, nima uchun chaqirganimni, nima gapirmoqchi ekanligimni surishtirmasdi. Yelkasi-ga qo‘limni tashladim, ko‘zlarini menga tikdi.

— Yaxshi ko‘rasan-a! — dedim.

— Shunday, — dedi.

— Endi nima qilmoqchisan?

Bu savolga javob izlaganday ko‘zlarini yuqoriga, yulduz to‘la osmonga tikdi, shu ko‘yi uzoq turib qoldi, keyin to‘satdan:

— Sen bizga boshsan, mendan ko‘ra ko‘proq yurt ko‘rgansan, tajriba orttirgansan, aql-idroking ham boshqa lo‘lilarnikidan ustun. Senga dilimni yozishim kerak... — dedi.

Go‘yo yulduzlarga hikoya qilib berayotgandek ko‘zini osmondan uzmay gapira boshladi:

— Uni sevaman, nima qilishimni ham bilmayman. Mening muhabbatim qanday bo‘lishini o‘zing bilasan... Men orqamdan xizmatkorlarini yugurtirgan badavlat xonimlarga qayrilib qaramaganman; yetti qishloqqa hukmi o‘tadigan oqsoqol oldimga kelib: “Seni deb qizim kasal bo‘lib yotib qoldi, kel, lo‘li ekanligingni unutib, o‘z farzandimday seni bag‘rimga bosay. Faqat uyimga kel, qizimni qutqarib qol!” deb yalinib-yolvorganida ham javob bermay, o‘z yo‘limga ketaverganman; mana endi bir qo‘li yo‘q shu qizni sevib qoldim.

Uni ololmayman, uni uyidan olib qocholmadim... Holbuki, u ham meni yaxshi ko‘radi. Tunov kuni menga buni yig‘lab-siqtab

gapirib berdi. “Kel, birga qochib ketaylik”, — dedim. Xo‘rsinib miyig‘ida kuldi. “Og‘a, — dedi u, — men nogironman, shuning uchun menga sadaqa bermoqchimisani?” Uni qanday sevishimni tushuntirdim. “Qo‘l o‘rniga menga qalbingni berasan, bir qalb bir qo‘ldan kamroq azizmi?” — dedim.

Yana ko‘z yosh qildi. “Bo‘lmaydi, — dedi, — o‘zing o‘ylab ko‘r, har safar senga peshvoz chiqqanimda sendan xijolat bo‘laman, boshim yerlarga kirguday bo‘ladi, mening shunchalik xor bo‘lishimni istaysanmi? Meni tinch qo‘y, o‘zimning kim ekanligimni bilib, qari otam yonida qolay, sen ham bu tomonlarga ikkinchi qaytib kelma! Sen tufayli men nogironligimni unutub, shirin-shirin tushlar ko‘rdim, seni umrimning oxirigacha sira unutmayman, lekin bo‘lmaydigan narsalarga meni ishontirishga urinma. Agar meni chindan ham sevsang, tezroq bu yerlardan ket!”

Hikoyasi shu yerga kelganda Otmaja horg‘in so‘lish olib, yerga qaradi.

— Bilaman, agar qovushsak, bu narsa chindan ham ikkovimiz uchun azob bo‘ladi. O‘rtada tushunib bo‘lmaydigan, bo‘g‘iq muhit paydo bo‘ladi. Menga ko‘nglini ocholmasa, menga noz qilolmay, jo‘shqin ehtiros-la bo‘ynimga tashlanolmasa, ko‘zlari hamisha: “Nega sen meni deb yoshligingni qurbon qilding, bunga o‘zing achinmaysanmi?” deb tursa, men nima qilaman? Har bir so‘zimni, har bir qilg‘imni o‘ziga oladi, jahlim chiqsa ham, o‘ylanqirab qolsam ham, unga tegib ketadi, suyub erkalasam, menga achinyapti, deb tushunadi, bag‘rimga bossam, kesik qo‘lining o‘rni zirqirab og‘riydi, hammasi shu zaylda ketaveradi...

Nima qilishimni, bu ishning meni qayerlarga olib borishini mendan so‘rama, menda endi na quvvat bor-u, na aql-idrok, faqatgina ishq bor. “Mauzer” o‘qi singari tekkanini qulatadigan ishq... Endi Otmajangning qanot qoqadigan holi qolmadi!..

U jim bo‘lib qoldi, keyingi so‘zlarni shunday yurak ezuvchi ma‘yuslik bilan aytdiki, ortiqcha bir narsa so‘rashga, hatto tasalli berishga ham og‘zim bormadi. Hozir na gap gapirib bo‘lardi, na aytgan gaping qulog‘iga kirardi. Qo‘ltig‘idan olib, chodirga eltib qo‘ydim.

Ahvol tobora chigallashib borardi, birodar, Otmajaning holi meni tashvishga solardi. Lekin hech narsa qilib bo'lmadi. Hozircha ishni o'z holiga tashlab qo'yishga qaror qilib yotdim. Tuni bilan, katta chinor ostida quchog'ini ochib, betoqat kutib turgan Otmajani, lablarida sevinch tabassumi, so'lgan yonoqlarda shu kungacha aslo ko'rilmagan qizil rang bilan unga qarab yugurib kelayotgan tegirmonchi qizini ko'rib chiqdim. Lekin ular bir-birining bag'riga otilay deb turganda noma'lum shaklga kirgan allanarsa o'rtalariga tushib olar, charx singari gir-gir aylanib, tobora kattalashar va ularni bir-biridan ajratib yuborardi.

* * *

Kunlar kuchli shamol haydab ketayotgan oq bulut parchalari singari bir-birini quvalab o'tmoqda. Biz bu shamoldan keyin, albatta, kuchli bo'ron turishini sevardik. Hamma biror vahimali narsa yuz berishidan qo'rqayotgandek. Butun taborimizni og'ir sukunat qoplagan edi.

Qari va tajribali lo'li kampirlar o'zlari bilgan duo-afsunlarni o'qir, jamiki yaxshi-yomon arvohlardan bechora Otmaja uchun madad tilashardi. Uning qayerga qarayotganligini bilib bo'lmaydigan hayajon to'la ko'zlariga, so'lib borayotgan yonoqlariga ko'zi tushgan yigitlarimiz boshlarini quyi solar, qizlarimiz bo'lsa yuzi murdadek oqarib, lablari titrab, orqasidan qarab qolaverishardi.

Xotin-xalaj, erkaklar, yoshlar, qarilar — hammamiz hech bir qarorga kelolmay, sodir bo'luvchi hodisani kutardik. Go'yo daydi shamol boshlarimizdan o'y-xayollarimizni uchirib ketib, bizlarni bu yerga hayronlik va sargardonlikka tashlab ketgandek edi.

Bir kuni Otmaja oldimga kelib: "Bu kecha tegirmonda o'ynaymiz, chol bilan gaplashib qo'ydim!" — dedi.

Yomg'ir shivalab yog'ib turardi. Kechga yaqin qattiq yoz yomg'iri quyib yuborishi ham ehtimoldan uzoq emas edi. Buni unga ham aytdim.

— Tegirmon ichida chalaman, — dedi.

— Tegirmon kechasi ham ishlaydi-ku, o'sha shovqin-suronda chalasanmi?

G'alati kulib qo'ydi:

— Qo‘rqma, surnayning ovozi shovqinda ham sizlarga eshitira olaman. Nafasim yetadi, hali unchalik madordan toyganim yo‘q.

Chindan ham kechgga yaqin yomg‘ir zo‘raydi. Ro‘paradagi tepalikdagi dub o‘rmoniga ketma-ket yashin tushar, yirik yomg‘ir tomchilari zaytun daraxtlarining qora barglarini ayanchli titratardi.

* * *

Hammamiz tegirmon ichiga kirdik. Shipga osilgan ikkita kerosin lampa atrofga xira nur sochar, charxlar, toshlar, changga botgan qayishlar betinim aylanardi. Bulardan bab-baravar ko‘tarilayotgan shovqin cherepitsa tomdan shitirlab eshitiylayotgan yomg‘irga qo‘shilar, ko‘kda quvalashib ketma-ket gumburlab o‘tgan ovoz dahshatli maqomga quvvat bag‘ishlardi.

Tegirmonchi bilan uning qizi devorga taqalgan kursida o‘tirishibdi. Shipda chayqalib turgan lampalar yosh qizning chehrasiga ajoyib ko‘lanka tashlagandi.

Shovqin-suronni bosib, nafis bir ovoz yuksaldi: tegirmonning qorong‘i bir burchagida o‘tirgan Otmaja sozini chala boshladi.

Birodar, o‘sha kecha eshitgan kuylarimni o‘lsam ham unutilmayman.

Tashqarida borgan sari bo‘ron kuchayar, shamol ho‘l qamchisi bilan devorni savalardi. Suv yog‘och tarnovdan oshib-toshib pishqirib yerga otildirdi. Ichkarida tegirmon toshlari pirillab aylanib guvullar, hushini yo‘qotgandek to‘xtovsiz aylanib yotgan qayish tinmay sharaqlar, yog‘och charxlarning bir-birini ilib ketayotgan “tish”lari yig‘layotganday g‘ichirlardi. Bu shovqin-suronni bosib tushayotgan yangragan ovoz goh yolvoradi, goh zo‘rayib o‘ynoqlaydi, jimay-jimay deb, takror kuchayadi.

Otmaja qop-qora porlab turgan ko‘zlarini g‘ira-shira yorug‘likda arang ko‘rinayotgan qizga qadagan, uning parishon, javdiragan shahlo ko‘zlariga qadagan... U shunday narsalarni chalayotgan ediki, birodar, biz ishlatadigan so‘zlar buni ta‘riflab berishga ojizlik qiladi...

Ba‘zan erkalovchi, muloyim, iliq tong quyoshi edi... Lekin u darhol yuzimizni chimdib, ko‘zimizni ko‘r qiladigan haroratli

qumini atrofga sochadigan sahro bo‘roniga yoki ko‘ksimizga qadalgan pichoqqa o‘xshab ketardi.

* * *

Oxirgi va kuchli faryoddan so‘ng Otmajaning o‘rnidan turganini ko‘rib qoldim. U ikki-uch qadam oldinga bosdi va surnayini bir chekkaga uloqtirdi. Hamma boshini ko‘tardi, mo‘ltillagan ko‘zlar unga tikildi. U yuziga to‘zg‘ib tushgan qumron sochlarini qo‘li bilan orqaga qaytardi. To‘satdan chanog‘iga kirib ketgandek ko‘ringan kirtaygan ko‘zlari tevarakka nazar tashladi, keyin tegirmonchining qiziga tikildi, uzoq tikildi.

O‘sha daqiqani bir umr unutmayman, birodar, tashqarida bo‘ron kuchaygan, devor ag‘darilguday lopillar, tomga yopilgan cherepitsalar yerga uchib tushardi. Tegirmon quturgan hayvondek haybat-la bo‘kirar, tinmasdan gir-gir aylanardi. Otmaja chiroqning xira nurida odatdagidan haybatliroq, xuddi bir ko‘lankadek turardi. Ko‘zlari qizga tikilgan. Chidab bo‘lmaydigan bir alam yuzini tanib bo‘lmaydigan darajada o‘zgartgandi. Qoraygan yuziga yugirgan qon ko‘z atrofiga urar, tishlab turgan lablari qonsizlikdan oppoq oqarib ketgandi. Bu lablar bir nima aytmoqchi bo‘lgandek juftlandi-yu, yig‘lab yuboray deyayotgan kishining labiday osilib tushdi.

Bir zum tikilganicha qotib qoldi. Keyin kipriklari sekin yumildi, yiqilib ketayotganday chayqaldi. Lekin darrov o‘zini ushlab oldi. Yana bir marta bizlarga nazar tashladi. Go‘yo yordam so‘rayotganga o‘xshardi: u ezayotgan azob-uqubatga muhtalo qilgan bu alamlardan qutqazadigan madad izlardi...

Boshiga og‘ir bir narsa urilganday ingradi. Orqasiga tisarilib, tegirmonning narigi chekkasiga — charx va qayish to‘xtovsiz aylanib yotgan burchakka o‘zini otdi.

Hammamiz ham bir nafas o‘tirgan joyimizda qotib qoldik, keyin telbalardek, ayyuhannos solib, orqasidam yugurdik...

Hayhot, birodar, kech qolgan edik. Ko‘zlari kosasidan chiqib ketgan Otmaja “g‘isht qolipdan ko‘chdi” degandek bizga tomon kelardi.

O'ng qo'li kesilgan, tarnovdan suv tushayotgandek qon oqmoqda. Uch-to'rt qadam bosib kalovladi, oyog'imiz ostiga yiqildi...

* * *

Mana senga oshiq lo'li qissasi, birodar.

Gullar ochilgan faslda, qo'llaringga yastangan gullar singari ajoyib hidlar taratgan go'zal bilan daryo bo'ylarida o'tirish, bo'salar olish, holdan ketguncha bo'sa olish qanday rohat...

Seni ko'rganda jabr-u sitam qilib, yuzini o'girib olgan mag'rur dilbarning eshigi oldida, oy nurida ertalabgacha yurib chiqish, keyin eng yaqin do'stlaringga ko'z yoshi to'kib aytib berish — gap oramizda qolsin — buning ham bir zavqi bor...

Lekin sevgan yoringda yo'q narsani tanangda ko'tarib yurishni o'zingga ep ko'rmay, uzib olib tashlashni haqiqiy oshiqlik deyiladi, birodar.

O'RMON FOJIASI

“Ishongan bog‘imiz ham, suyangan tog‘imiz ham o‘rmon, — dedi yonimda o‘tirgan chol. — U bizning otamiz, onamiz va uyimizdir”.

Qosh qoraya boshladi. Quyosh endi vodiyni yoritmas, faqat shamolda tebranayotgan o‘rmondagi daraxtlarning uchlarida so‘nggi lola rang qizg‘ish nur o‘ynardi. Birozdan keyin u ham so‘nib, manzara birdan o‘zgarib ketdi. Hayot nafasi sezilib, hamma narsa harakat qilib, shitirlab turgan vodiy ko‘z oldimizda jim bo‘lib, yupqa tuman pardasiga o‘ralib oldi. Ammo o‘rmon jonlandi. Kuni bo‘yi eshitilar-eshtilmas shivirlashgan daraxtlar endi goh baland ovoz bilan nola qilar, goh u tomondan bu tomonga tebranib, bir-biriga uzun qo‘llarini cho‘zarkan, mungli qo‘shiq boshlardi. Yolg‘iz daraxtlar emas, o‘rmon o‘tlari, qalin butazor, daraxtlarning tanasiga chirmashib ketgan pechak o‘tlar, hatto och jigarrang moxlar ham — hamma narsa jonlangan edi. O‘rmon yoqasidan tartibsiz shovqin eshitilib turar, xayolimda katta shahar uyqudan uyg‘onayotganday edi. Shu uyg‘onishni kutib turganday, o‘rmonning nolasiga yirtqich hayvon va parrandalarning qichqirig‘i qo‘shilib ketdi. O‘rmondan ora-sira eshtilayotgan shoxlarning qasir-qusuri, quloqni kar qilgudek faryod, kurash shovqini va o‘lim oldi xirillashlari qorong‘i tushishi bilan jonlangan o‘rmonni qo‘rqinchli qilib ko‘rsatardi.

Sal narida oldingi o‘ng oyog‘i bilan yer tepinayotgan otim boshini men tomonga o‘girib, notinch kishnadi, keyin istar-istamas o‘t qimtiy boshladi.

Chol yonimda tirsaklarini tizzasiga tirab tamaki chekib turardi. Burishgan lablarining bir chetida miltillab ko‘rinayotgan cho‘g‘ning xira shu‘lasi uning soqoliga tushib turardi. Chol goh oyoq uchlariga, goh yuzimga tik qarab gapira ketdi.

“Ha, o‘rmon xuddi o‘zimizning uydek gap edi. U bizning birdan bir boyligimiz edi.

Biz oʻrmonni oʻz qishlogʻimizdan ham yaxshiroq bilardik. Har bir daraxt bizni bolasini asragan onadek himoya qilardi... Qishlogʻimiz oʻrmonning oʻrtasida edi, atrofini koʻm-koʻk daraxtlar devordek oʻrab turardi. Biz bu devorning orqasida dunyo borligini ham bilmas edik. Bolalik yillarimda ot-otakam oʻynaganlarimizni eslayman: tayoqchalardan arava yasardik-da, qurigan barg va shox-shabbalar ortardik. Ota-onalarimizga dastyorlik qiladigan vaqtimiz kelganda butaloqlarimizni qidirib, oʻrmonning eng qalin yeriga boradigan boʻldik. Biz adashib qolishdan qoʻrqmas edik. Notanish yerlarda singan shoxlar va qulagan daraxtlarga qarab yoʻlimizni topib kelaverardik. Axir, kishi oʻz uyida adashdimi, jigarim! Oʻsib-ulgʻayganimizda bizni kiyintiruvchi ham, yedirib-ichiruvchi ham, boshpanamiz ham shu oʻrmon ekanligini anglardik. Oʻrmon boʻlmasa, holimiz nima kechishini biz, hatto tasavvur ham qila olmasdik!..”

Chol qoʻlimdan ushladi. Uning aʼzoyi-badani titrardi. Qandaydir koʻngilsiz hodisa uning qalbini oʻrtayotgandek edi. Uning kichik, xira koʻzlari jiqqa yoshga toʻlgan, ajin bosgan yuzining tirishlari yanada koʻpaygan edi. U nimadir demoqchi boʻlar, biroq tili gapga kelmas edi. Uning koʻzini xiralashtirgan, lablarining chekkasiga oʻrnashib qolgan va har bir xatti-harakatidan sezilib turgan gʻam-alam meni ham chulgʻab oldi. Nihoyat, u tomogʻiga tiqilib kelgan yumaloq narsani yutib yuborganday qichqirdi: “Oʻrmonimizni tortib olishdi! Bitta ham daraxt qoldirishmadi!”

U papagʻini orqaroq surib qoʻydi-da, qoʻli bilan oppoq, siyrak sochlarini siypadi, keyin oʻzi chekayotgan iztiroblarga gʻarq boʻlganday jim boʻlib qoldi. Men uning qalbida nimalar boʻlayotganini anglab olishga harakat qilardim. U tanobining kuchi tugab qolgan osma soatning kapgiri singari sekin-asta tinchlandi. Lablarini kuydira boshlagan maxorka qoldigʻini otib yuborib, soqolidagi kulni qoqib tashladi-da, chetga qaragan holda hikoyasini davom etdi:

“Otalarimiz bobolarimizdan, biz otalarimizdan qolgan urf-odatimizni muqaddas saqlab, eskicha, ammo oʻz turmushimizdan mamnun yashardik. Boshqacha boʻlishi ham mumkin emas-da! Boshqacha yashash mumkin ekanligini biz bilmasdik. Biz ota-

bobolarimizning vasiyatini bolalarimizga yetkazish va “Siz ham ota-bobolardek yashang” deb qattiq tayinlashni muqaddas burchimiz deb bilardik. Bir yoqlardan shamol kelib, bularning hammasini ostin-ustun qilishini xayolimizga ham keltirmagan edik...

Bir kuni, hukumat oʻrmonni kesib olish huquqini sanoatchilar shirkatiga beribdi, deb eshitdig-u, yaxshi tushunmaganimiz uchun ahamiyat bermadik. Keyin qarasak, oʻz ota-bobolarimizdek boʻlib, izzat-hurmat qilib kelgan asriy daraxtlar birin-ketin qulay boshladi. Ha demay, yoshlikda biz orasidan zoʻrgʻa-zoʻrgʻa qisilib oʻtadigan, quyosh nurlari yetib kelolmaydigan quyuq changalzorda katta-katta yalangliklar paydo boʻlib qoldi. Oyoq ostida yanchilgan oʻt va butalar maydoni... Oʻrmonning jarohati kattalasha bordi, nihoyat, yot bolta bizning changalzorimizga ham yetib keldi. Bu boltaga qarshi hammamiz bir kishidek qoʻzgʻaldik. Pul ham, doʻqlar ham — hech narsa bizning oʻrmonimizni ololmas edi-ku, lekin shirkat hiyla bilan qoʻlga tushirdi: U shunday qildiki, oʻtinimizni hech qayerda sotolmaydigan boʻlib qoldik, ularni shirkatga suv tekin berdik. Ish yoʻq, hatto baʼzi yigitlarimiz shirkatga daraxt kesuvchi boʻlib yollanmoqchi ham boʻlishdi. Lekin biz yoʻl qoʻymadik. Oxiri, oʻrmonimizning bir chekkasidan ozgina shirkatga berishga majbur boʻldik.

Biz dehqonlar uzoqni koʻra olmaymiz. Shirkat bizga: “Biz bu oʻrmonni eng yangi usulda kesamiz, sizlar baribir bu ishning udasidan chiqolmaysiz”, — dedi. Balki, shirkat toʻgʻri aytgandir. Lekin bizni qup-quruq qoldirish adolatdanmi? Shirkat boylik orttirishda johil va omiligimizdan foydalandi. U bilan bellasha olmasligimizni bilib, hammamizni xokiturob qildi.

Bolaligimizdan qadrdon boʻlgan bu yerlarga yurak-bagʻrimiz ezilmay qarolmasdik. U yerda bir daraxt bor edi: yigitlik vaqtimda qalligʻimni olib qochganimda orqamdan quvgan odamlar bilan shu daraxt orqasida turib otishgan edim. Oʻsha otishmada oʻq tekkan joylar hali-hali oʻyilib yotardi. Uni kesishayotganda uzoqdan qarab turdim. Xayolimda qoʻlimmi, oyogʻimmi kesilayotganday boʻldi... Qoʻlimdan nima kelardi? Koʻz yoshi qilib, qurib ketgan oʻtlar ustidan yurib ketdim.

Hamma narsa tamom bo'ldi. Endi hech kim kulmasdi. Qishlog'imizni tanib bo'lmay qoldi. Biz — keksalar uni zo'r-bazo'r taniy olardik. Endi uni baland o'sgan daraxtlar begona muhitdan ajratib turmasdi. Kelgindi bir savdogar qishlog'imizda qovoqxona ochdi. Ko'chalarda mast-alast daraxt kesuvchilar daydib yuradigan bo'lib qolishdi.

Bizning ixtiyorimizda olti yuzga yaqin daraxti bor bir parcha yer qolgan edi. Biz bu yerni o'lsak ham qo'ldan chiqarmaymiz, deb ahd qildik. U bizni boqishi, bola-chaqalarimizga esa ota-bobalarimizni boqqan qalin o'rmondan esdalik bo'lib qolishi kerak edi. Biz o'rmonning bu bo'lagiga yot kishilarni to'g'ri tegizishiga yo'l qo'ya olmasdik. Ular o'rmon ichkarisiga kirishdan va bizning g'azabimizni qo'zg'atishdan hayiqishgan bo'lsa kerak, bu yerga panjalarini uzatishmadi. Biroq bu holning uzoqqa cho'zilmasligini sezardik.

Shunday bo'ldi ham. Shirkatning yog'ochlariga qurt tushib, katta ziyon ko'rganini eshitdik. Shirkat bu ziyonni qoplash uchun tipirchilab qoldi. Bir kun ertalab qishloqda, bizning yerimizda daraxt kesuvchilar paydo bo'lgani haqida ovoza tarqaldi. Dehqonlar uylaridan yugurib chiqishar, sarosimaga tushib, har tomonga chopishardi. Biroq, ko'p o'tmay, ular es-hushlarini yig'ib olishdi. Har kim o'zicha, qo'rqinchli va umidsiz maslahatlar bergani sari, bizni qo'rquv bosa boshladi. Shu vaqt xandaqda yotib, oxirgi o'qini otayotgan va bundan keyin o'lim changalidan qutulib keta olmasligini bilgan jangchining ahvoliga tushgan edik. Hammaning labida o'sha jangchiniki singari achchiq istehzo bor edi. Bu — o'g'rining og'zidagi narsani tortib olish yoki bo'g'ziga pichoq tortilgan qo'yni jon talvasasi edi, jiyani. Ehtimol, ular ham buning befoйда harakat ekanini bilgandirlar, ammo...”

Chol jim bo'lib qoldi, shu payt kuchli shamol turdi. U g'azab bilan guvullar, daraxtlarning tanalarini yerga tomon egardi. Shamolning guvullashi bo'ronda chayqalayotgan dengiz hayqirig'iga o'xshar, daraxtlar to'lqinlar kabi goh past tushib, goh ko'tarilardi. O'rmon xuddi biz tomonga siljiyotgandek tuyulardi. Goh pasayib, goh kuchayib borayotgan qudratli guvullash ba'zan suhbatdoshim-

ning ovozi bosib ketardi. Cholning gaplari qulog'imga butun orkestr ovozigiga qo'shilib ketayotgan nay ovozidek eshitalardi.

“Ichimizga yutib kelgan so'zlarimiz birdan alanga oldi, zahri endi bilindi, — deb so'zida davom etdi chol... — Bu zahar keksalarni ham, yoshlarni ham, ayollar va bolalarni ham g'azabga keltirdi.

Odamlar qo'llariga bolta va so'yil olib, o'rmonga yugurdilar. Daraxt kesuvchilar hali ishga tushishmagan edi. Biz ularga “Bit-ta daraxtga qo'l tegizsangiz, bizdan yaxshilik kutmanglar” dedik. Daraxt kesuvchilar biz bilan aytishib o'tirmasdan asboblarini yig'ishtirib, o'rmon yoqasiga ketishdi. Ichimizdan bir odam shaharga jo'nadi. Qolganlar o'rmonda o'tirib olib, kuta boshladi.

Kechqurun shahardan o'rmon ishlari boshqarmasining bir amaldori, u bilan birga shirkatning bir vakili va ikki jandarm keldi. Ular bizni nazarlariga ilmay, oldimizdan teskari qarab o'tib ketishdi-da, borib daraxt kesuvchilarning kattasi bilan gaplashdilar. Keyin amaldor bizni jandamlarga ko'rsatdi-da, buyruq berdi:

— Bularni o'rmondan haydab chiqaring!

Vakil bo'lsa daraxt kesuvchilarga o'dag'aylay ketdi:

— Ishni boshlanglar!

Shunda erkak va ayollarimiz bir-birlariga so'z qotmasdanoq bizni hatto odam qatoriga qo'shmaganlar ustiga tashlandilar. So'yil va boltalar ishga tushdi. Asta-sekin quyuqlashayotgan qorong'ilikda kishilarning bir-birlariga tashlangani ko'rinib turar, dod-faryodlar va bo'g'i qichqiriqlar eshitalardi.

Jandamlar ham, ular bilan birga kelganlar kam birin-ketin ko'chib ketishdi. Bo'xchaqorin amaldor esa faqat qishloqqacha qochib bora oldi. Qishloqda u musofirxonaga kirib yashirindi-da, eshikni ichkaridan berkitib oldi.

Biz qilg'iliqni qilib qo'ygan edik. Buning uchun kechirmasliklarini ham yaxshi bilardik. Xuddi shunday bo'ldi ham.

Ertasiga jandamlarga yordam yetib keldi. Ular qishloqqa bostirib kirdilar, hamma erkak va ayollarni tutib qo'llarini bog'ladilar-da, mol singari shaharga haydab ketdilar, amaldorni bo'lsa qutqardilar. Keyin eshitsam, o'spirin bolalar bilan ayollar musofirxonani tong otguncha toshbo'ron qilishibdi. O'zlarining ojizliklarini bila turib,

quturib toshbo‘ron qilishibdi. Shunday qilib, alamdanda chiqmoqchi bo‘lishibdi-da, sho‘rliklar!”

Chol jim bo‘ldi. Hali-hozirgina hayqirayotgan shamol butunlay tindi. O‘rmondan yoqimli hid anqirdi. Barglargina atlas ko‘ylak kabi shitirlar, bahaybat daraxtlarning tanasi eshitilar-eshitilmas guvullardi, bu guvullash xonada qattiq baqirilganda roylarning torlaridan chiqadigan ovozni eslatardi. O‘rmon mudraydi. Bu shitirlash va guvullash uning tinch nafas olishi edi.

Chol o‘rnidan turdi, o‘ragan tamakisini shoshmasdan tutatdi-da, sekin-sekin yurib, zulmat kecha qa‘riga kirib ketdi.

ARIQ

Chumra yaqinidagi Beyshahar ko‘lidan keladigan suvning rangi ariqqa tushguncha o‘zgarmaydi. Koniya vodiysiga kirganida esa qon tusini oladi. Siz, ehtimol, u yerdagi tuproqning rangi shundaydir, dersiz? Men bo‘lsam buni dedemlik Mehmed bilan ukasining qonining rangi deyman.

Koniya vodiysining osmoni ko‘m-ko‘k emas, sariq, sap-sariq. Siz, balki, shamol to‘zitib yuborgan tuproq shunday qilgandir, dersiz? Men bo‘lsam, bu Koniya yodag qamoqxonada yotgan Zagar Mehmedning yuzidagi za‘faronlik deyman.

Tirnoq bilan qirtishlab sahro dan hosil olinadi. Uni omoch bilan haydab bo‘lmaydi. U yerda bo‘yi ikki enlikdan oshmaydigan yovvoyi o‘t bilan qushqo‘nmasdan bo‘lak hech nima o‘smaydi, sahro tashnalikdan qovjirab yotgan ko‘ksini yalang‘ochlab osmonga tutib berishga intiladi.

Inson qo‘li bilan qazilgan ariq sahroning tashnaligini battar oshiradi. Jildirab oqayotgan loyqa suv xuddi o‘zini bu yoqqa kelgani majbur qilganlari uchun achchiqlanganday, butun vujudi bilan qaqrab “Suv!” deb yotgan tuproqni qondirishi u yoqda tursin, unga yuk ham bo‘lmaydi. Xuddi zaytun yog‘i daryosidek suv oqimi erinchoqlik bilan vodi y tomonga oqib keladi.

Kultepalarni eslatuvchi, u yer-bu yerida daraxtlar qaqqayib turgan bu yerlardagi qishloqlarda ishlay berib qo‘llari qadoq bo‘lib ketgan, quyoshdan yuzlari kuyib qoraygan, qovoqlari shishib, qizarib ketgan kishilar asrlardan beri qaqroq yerdan bir parcha non undirib olish uchun hormay-tolmay ishlab keladilar.

Dedem qishlog‘i ariqqa yaqin yerga joylashgan. Biroq suv Beyshahar ko‘lidan qishloqqa yetib kelguncha shunday kamayib qoladiki, bir necha dyonyum¹ yerni sug‘orish u yoqda tursun, bir parcha tomorqani sug‘orishga ham yetmaydi.

¹ **Dyonyum** — sath o‘lchovi bo‘lib, 40×40 m² ga teng.

Yog'ingarchilik yillari kulgan yuzlar, chaqnagan ko'zlar qurg'oqchilik yillari burishib, qisilib, ariqning loyqa suviga telmurgani-telmurgan. Befoyda ekanini bilsalar-da, undan madad kutadilar. Yomg'ir esa besh yilda bir marta tuzuqroq yog'adi.

* * *

Dedem qishlog'ida yashovchi Mehmed bilan Zagar Mehmed faqat qo'shnigina emas, tengdosh ham edilar. Kichkinalikda xirmonda birga emaklashishgan, chang ko'chalarda umbaloq oshib o'ynashgan, bo'ylaridan baland tayoqlarni ko'tarib olib, qishloq sigirlarini tirqirratishgan, qurbaqalarga birga tosh otishgan.

Yoshliklarida ular onalari bilan birga yog' va qatiq sotgani bozorga borishardi, qishloqdan yetti soatlik yo'ldagi tog'dan eshakkaga o'tin ortib kelishib, birga sotishardi. Bordi-yu, bu yerlarning narx-navosini bilmagan amaldorga besh-o'n qurush¹ oshiqqa sotishsa, bir xil matodan ko'ylaklik sotib olishardi.

O'spirinliklarida to'ylarga birga borishar, xotinlarni o'yinga tortishar, qizlarni olib qochishda birga qatnashishardi. Ularni markaziy anatoliyaliklarga xos bo'lgan kamsuxan do'stlik bir-biriga bog'lab turarli. Yoshliklarida bu do'stlik — qo'l ushlab yonma-yon yurishlarida aks etardi. Kundan kunga ular xuddi nonni yerdan tish bilan qazib olishga majbur bo'lgan kishilarday jiddiy-lasha bordilar. Bo'yinlariga ro'zg'or og'irliklari tushgach, kam uchrashadigan bo'lib qoldilar. Zagar Mehmed uylandi. Mehmedning otasi o'lib, onasi, opasi va o'n sakkiz yashar ukasi uning qaramog'ida qoldi.

Ba'zida eski qadrdon do'stlar uchrashib, machit oldidagi supachada qishloqqa qaytayotgan podaga tikilib, bir og'iz ham gapirmay yarim soatcha jim o'tirardilar. So'ngra bir-birlariga lablari uchida yengil jilmayib qarab qo'yib, uylariga ketardilar.

Nihoyat, oilada ishlaydigan kishi ko'paysin uchun aka-uka Mehmed va Mustaf o bir kunda uylanishdi. Hali yigirmaga to'lma-gan yosh kelinlar paxsa devorli kulbaga kelib tushdilar.

¹ **Qurush** — mayda chaqa, liraning yuzdan bir bo'lagi.

Umr necha yuz yillardan beri unumsiz yer bilan unsiz kurash orqasida o'tganidek o'tib borar edi. Do'stlik, birga qilingan sho'xlik, to'polonlar birdan bir qayg'usi non bo'lgan odamlar yodidan asta-sekin ko'tarilib, oxiri butunlay unutildi.

Bir kuni Zagar Mehmed yerini sug'orayotib, suvning kama-yib borayotganini, ariq tagida sap-sariq loyqa cho'kib qolayotganini ko'rdi. Boshini ko'tarib avval ariqqa, so'ngra yuqoriroqdagi Mehmedning yeriga qaradi va adashining suvni bo'g'ib, o'z yerini sug'orayotganini ko'rdi.

U Mehmedning oldiga o'zining olti yashar o'g'lini yubordi. Oyoqyalang bola uning yeriga chopib bordi-da, qichqirib:

— Dadam aytdilar, suvni qo'yib yuborarmishsiz! — dedi.

Mehmed indamadi.

Bola birpas kutib turgach, dadasining yoniga chopib keldi.

Ikkala Mehmed turgan joylarida bir-birlariga qarab qo'yishdi. Bu qarashning o'ziyoq ko'p narsalarni, ham u kundan boshlab o'rtalarida shafqatsiz kurash boshlanganligini bildirardi. Lekin bu qarashlarda nafrat ko'rinmasdi, chunki shu vaqtgacha oralari-da ko'ngil qolarli ish bo'lmagandi. Bu qarashda faqat yer va suv uchun kishilar qalbiga jaholat soluvchi kurash aks etardi. Ehtimol, bu qarashda, hatto birmuncha achinish ham bordir: mana shu bir parcha yerda yashab qolish qurg'oqchilikdan qaqrab yorilib ketgan mana shu yerdan bir kaft don olish uchun bu to'qnashish birining o'limiga sabab bo'lishiga achinishi aks etardi. Biroq bu qarashda kin va adovat yo'q edi.

Zagar Mehmedning yolg'iz o'zi aka-ukaga teng kelolmasdi. Shuning uchun ham u avval kelishmoqchi bo'ldi, lekin buning iloji yo'qligini bilar edi, nimagaki suv ikki dalani sug'orishga yetmasdi. Shunday bo'ldi ham: Mehmed uning taklifiga javob ham qaytar-madi.

Shunday qilib, Zagar Mehmed kuta boshladi. U o'zining yeriga borib, jildirab qolgan suvga tikildi, keyin yuqoriroqdagi o'z yerini aylanib yurgan Mehmedga uzoq tikilib turdi va yana kuta boshladi. Osmonga nazar tashlab, bulutni qidirdi va tag'in kutishga tushdi.

Poyalar, soʻlib qolayotgan poyalar asta-sekin qad koʻtarardi.

Quyosh esa boshqa barcha ishlarini yigʻishtirib qoʻyib, butun issigʻini bir qarich boʻlib qolgan nimjon koʻk poyalarni quritish uchun sochayotganday edi. Yupqa barglar quyosh nuridan, issiqdan nafasi tiqilib harsillayotgan itning tilidek titrardi.

Shunday qilib, bugʻdoy poyalari bir qarichdan baland koʻtarilmadi. Esizgina poyalar!..

Mehmedning yeridagi bugʻdoy tizzaga urib qolgan edi. Zagar Mehmedning bugʻdoyi esa hali-hali bir qarich. Quyosh ham xuddi issigʻini koʻzga koʻrinmas quvur orqali faqat uning dalasiga sochayotganday edi. Hali juda kichik boʻlgan poyalar sargʻaydi.

Chumrada suv boshqarmasi bor edi. Boshqarmada direktorlar, amaldorlar, hisobchilar yigʻilishib majlislar oʻtkazishsa ham, suv Mehmedning dalasiga kelganda, oyoqdagilarga bir tomchi ham oʻtkazmasdi.

Zagar Mehmed zigʻirday poyalarning sargʻayishi bilan birga, ertalabdan kechgacha ketmon chopuvchi xotining, oltmish yashar onasining va olti yashar oʻgʻlining ranglari somon boʻlayotganini koʻrdi. U oʻyga choʻmgancha kutardi. Uning nima haqida oʻylayotganini, nimani kutayotganini hech kim bilmasdi.

Zagar Mehmed bir kuni ertalab vaqtlik miltigʻini olib dalaga chiqdi-da, qaqrab yotgan ariqning ichiga yotdi. Mehmed bilan ukasi oʻz yerlarida koʻringanlarida ularga qarab qatorasiga beshta oʻq uzdi.

Bu unumsiz yerlarda oʻlish va oʻldirishdan oson narsa yoʻq.

Zagar Mehmed chopib kelgan xotiniga ariqqa suv bogʻlab dalani sugʻorishni va suvni hech kim boʻgʻib olmasligi uchun qarab turishni buyurdi, chunki qoʻshni uchastkada erkak kishi qolmagan edi.

Suv ochishga ketayotgan xotining orqasidan baqirib, oʻgʻliga suvni koʻp isrof qildirmaslikni, uni koʻrgani oʻgʻli bilan qamoqxonaga borib turishni, kampir onasini xafa qilmaslikni buyurdi. Keyin dalaning bir chekkasiga oʻtirib, xotining ariqqa suv bogʻlayotganini kuzatganicha oʻzi tomon kelayotgan muxtor¹ bilan jandarmni kuta boshladi.

¹ **Muxtor** — qishloq oqsoqoli.

Dedem qishlog'i yaqinidagi ariqning suvi Mehmed va ukasining qonidek qip-qizil. Koniya vodiysining osmoni esa Zagar Mehmedning yuzidek za'faron.

Qamoqxonada Zagar Mehmed bilan birga dedemlik bir cho'pon ham o'tirardi. Cho'ponni, qo'y o'g'irlagansan, deb ikki yil qamoq jazosiga hukm qilishgan. Aslida esa uning gunohi bir yil ishlab, xo'jayinidan haqini talab qilib turib olgani, xolos. Zagar Mehmed kameradan uzoqda bo'lganida, bu cho'ponning yoniga mahbuslar to'planishadi, shunda cho'pon ko'zini yumib, boshini biroz orqaga tashlab, Dedem qishlog'ida aytishadigan qo'shiqni ayta boshlaydi:

*O'lim kelib, kezib yurar ostonamizda,
Achchiq xabar yetib keldi qishlog'imizga,
Hurkak qo'ylar singari dodlar xotinlar.
Qoching, xo'jam! Mayliga, bizning qon oqsin,
Do'stlar yig'lab, dushmanlar, mayli, kulishsin...*

Yosh cho'pon Zagar Mehmedning qalbi bu qo'shiqqa bardosh berolmasligini bilar, shuning uchun uzoqdan Zagar Mehmed ko'rinishi bilan jim bo'lib qolardi.

AYRON

Stansiyaga boriladigan yo'lining qori erib, loyi tizzaga chiqib yotar edi. Qor bosib yotgan dalalar botayotgan quyosh nuri-da ko'zni qamashtirib jimirlardi, yo'l betidagi loyqa halqobchalar nursizgina yaltirardi.

Kichkina Hasan yalang oyog'iga kiyib olgan kattakon mixlama boshmog'ini sudrab bosadi. Mis ko'za ko'tarib olgan bola yurishga qiynalar va nafasini rostlab olish uchun uch-to'rt qadam yurib to'xtardi.

Og'ir ko'zani ko'tarib borish noqulay bo'lganidan, bola sirlangan krujkasini dam-badam yerga qo'yib, ko'zasini o'nglab ko'tarib olardi. Og'zigacha to'ldirib ayron solingan ko'za yurgani sayin tizzalariga urilib, qo'lidan chiqib, ag'darilib ketay derdi. Boshmog'ining dastagi ezilib ketganidan tovoni loy kechib borardi.

Hasan yana ikki soat yurishi kerak. U bu yo'ldan qishin-yozin har kuni qatnardi, biroq bugun yo'l bolaga nechundir juda uzayib ketganday bo'ldi. Yo'ning qoq yarmidagi kichkina quruq tol tumanda g'ira-shira ko'rinib turardi.

Kichkina Hasan atrofidagi tanish manzaralarga e'tibor bermay borardi. Sho'rxok bu vodiyni kichkina anhorcha kesib o'tadi. Anhor qalin, baland o'sgan qamishlar orasidan oqadi, oldiga yaqin bormasangiz, ko'rinmaydi. Anhor ustiga uchta yog'och tashlab yasalgan ko'prik odam o'tganda xuddi sinib ketadiganday lopillaydi.

Kichkina shamol tegirmoni yaqindagi tepalikka yondashgan. Tegirmon parraklarining ovozi eshitilmasdi: hozir qish, shuning uchun u haftasiga atigi uch kun ishlaydi. Tegirmon oldida o'sgan uchta tolning barglari allaqachon to'kilib ketgan, tegirmon xuddi qarovsizday huvullab yotardi.

Hasan yo'ldan yurib bormoqda. U o'zining qaytishini kutib o'tirgan ikki ukasini ham, qishloqdan to'rt soatlik naridagi posyol-

kaga borib xizmatkorlik qiladigan onasini ham o'ylamasdi. U yana, ayronni sota oladimi-yo'qmi — buni ham o'ylamasdi.

Uning xayolini band qilgan o'y mana shu yo'ldan yana uyiga qaytish edi. Shuning uchun u xuddi uzoq yig'lagan kishiday og'ir xo'rsinib qo'ydi. U krujkasini mahkam ushlab olgan qo'lining orqasi bilan burnini artirdi. Keyin ro'parasiga qarab, stansiyaning yaqinlashib qolganini payqadi.

Qorayib turgan stansiya binosi ikki tomoni yalang'och tog'lar bilan o'ralgan vodiyni qoq o'rtasida yolg'iz sho'ppayib turardi. Stansiyaning o'rab olgan yalang'och akas daraxtlari unga yana ham g'amgin tus berar va butun bino xuddi vodiyni tasodifan tashlab qo'yilgan toshga o'xshardi.

Bu yerga har kun ikki mahal pochta poyezdi kelib to'xtar va bir necha daqiqa turgandan keyin, bu sahroda to'xtaganiga ajablangandek, tantanali ohangda qichqirib, yo'lida davom etardi.

Hasan taxta devor bilan o'rab qo'yilgan stansiyaning oldiga yetib kelib, biroz nafasini rostlab oldi-da, so'ng eshikdan lip etib o'tib, vokzal ichiga kirdi.

Stansiya binosi bilan yo'l o'rtasida ikkita dehqon xurjunlari ustida o'tirishardi. Shinel kiygan bir jandarm junjikib devorga suyanib turardi. Stansiyada bulardan boshqa hech kim yo'q. Katta stansiyalarda poyezd keldi deguncha stansiya meva, limonad, kabob sotuvchilar bilan to'lib ketadi. Bu stansiya esa faqat yoz paytlardagina charos, qovun-tarvuz keltirgan dehqonlar bilan biroz gavjum bo'ladi. Qishda bo'lsa kichkina Hasan bilan uch-to'rt kunda bir kelib, kech pishar noklarini sotuvchi keksha, cho'loq dehqondan boshqa hech kim bo'lmaydi. Poyezd yaqinlashib qolganda, stansiya boshlig'i norozi qiyofada o'z xonasidan chiqib kelardi. Poyezdni jo'natgach, o'sha zahoti xonasiga kirib, o'n yildan beri butun kunini tuzatishga sarflayotgan radiopriyomnikni gapirtirish umidida yana unnab ketardi.

Bugun stansiyada nok sotuvchi dehqon ham ko'rinmadi. Hasan ko'zasini ho'l qum ustiga qo'yib, temir izga o'ylanib qarab qoldi. Parovozlar har kuni allaqayerlardan yuzlab kishilarni olib keladilar va faqat qop-qora yog'lik dog'largina qoldirib, yana shu uzundan uzoq yo'llar bo'ylab ularni allaqayoqlarga olib ketadilar.

Parovozning qattiq chinqirig'idan Hasan cho'chib tushdi. Bu — poyezdning “men kelyapman” degani edi. Parovoz sostavni stansiyaga tortib keldi-da, aynan o'sha yog'lik qora dog'lar ustiga kelib to'xtadi. Hasan ko'za bilan krujkani ko'tarib olib, burab qo'yilgan o'yinchoq mashinaday sostav bo'ylab u yoqdan bu yoqqa chopa boshladi. U derazalarga qarab: “Ayron! Ayron! Yangi, yaxshi ayron!” — deb tinmay qichqirdi. Yozda u: “Muzday ayron!” — deb qichqirardi, biroq hozir qish paytida “ayron” so'zini eshitiboq, kishining badani jimirlashib ketadi, shuning uchun bolaga hech kim qayrilib ham qaramadi.

Vagonlarning deyarli hamma derazalari yopiq. Faqat pardasi ko'tarib qo'yilgan bir necha deraza oldida sochlarini xina bilan bo'yagan, yung koftali xotinlar turishardi. Bola o'ziga to'q dehqonmi, hunarmandmi, ta'tilga chiqqan askarmi — ishqilib, tunuka krujkasidan ayron ichadigan bironta tashna odamni topish umidida vagon derazalariga tikiladi. Mana bola sostavning u boshidan bu boshiga uch bor chopib borib keldi. Ko'zaning o'tkir qirralari nimjon oyog'iga urilib, qaqshatib og'ritardi. Og'riqdan basharasini tirishtirib, u hadeb:

— Ayron! Yangi, yaxshi ayron! — deb qichqirardi.

Hech bo'lmasa to'rt stakan sotsaydi, to'rt stakangina-ya! Shunda u o'n qurush ishlardi va bu pulga qora non sotib olsa bo'lardi. Shu payt birdan, xuddi chaqmoq nuri yoritib yuborganday, uyda ochlikdan tinkalari qurib, uning qaytishini sabrsizlik bilan kutayotgan ikki ukasi ko'ziga ko'rinib ketdi. U yana qichqira boshladi:

— Yangi, yog'lik ayron! Yog'lik...

Onasi xizmatkor bo'lib ishlar, uyiga haftada bir marta, o'shanda ham bir necha soatgagina kelib ketardi. U har kelganda besholtita non, ozgina piyoz, gohida birozgina shinni ham olib kelardi. Biroq bular ochiqib o'tirgan uch bolaga ikki kunga ham yetmasdi. Qolgan kunlari ikkita yosh ukasini boqish Hasanning bo'ynida edi. Uklarining biri ikki yashar, ikkinchisi besh yashar edi: bu raxit, nimjon bolalar qo'llariga tushgan narsani yeyishdan boshqasini bilishmasdi. Hasan har kuni ozgina ayronni ukalari ololmaydigan tuynuk ichiga bekitib qo'yardi. U har kuni stansiyaga ketar ekan,

o'zlari bilan bir xonada yashaydigan va o'zlariga o'xshab ochlik azobini tortayotgan qari echkini ukalarim o'ldirib qo'yishmasa edi, deb xavotirlanardi.

U necha-necha bor uyiga kechqurunlari bir parcha nonni qo'ltig'iga tiqib olib kelgan. Necha bor sopol kosaga ayron quyar ekan, ukalarining qora loyday qop-qora nonni bitta ushog'i-gacha qo'ymay yeb qo'yganlarini ko'rib, esi chiqib ketayozgandi! Shunday paytlarda Hasan kosadagi ayronni quruq simirardi-da, yuragining og'riganiga qaramay (u ochlikka ko'nikib qolgan edi), po'stakda yotgan ukalarining yoniga cho'zilib, yirtiq, yag'iri chiqib ketgan ko'rpani ustiga tortardi.

Hozir uni ukalarining hamma narsani yutaveradigan to'lmas o'pqqon qornilari qo'rqitmasdi. Uni dahshatga solgan narsa ikki qo'lini burniga tiqib quruq borganida bu nimjon jonlarning unga nafrat bilan tikiladigan chaqnab turgan katta-katta ko'zlari edi. Shuni o'ylaganda tepa sochlari tikka bo'lib ketardi. Shuning uchun u hozir ovozining boricha qichqirardi:

— Ayron!.. Ayron!..

Uchinchi klass vagonlaridan birining derazasi ochilib, undan bo'yni uzun bir kishi boshini chiqardi:

— Hoy bola, qani, bir krujka quy!

Bola qo'llari titrab, unga bir krujka ayron uzatdi. Kishi krujkani dast ko'tarib qultullatib icharkan, ayron tomchilari mo'ylovlaridan oqib, yoqasiz ko'ylagiga tushardi. Ichib bo'lib:

— Yana bitta quy-chi! — dedi.

U krujkani bo'shatib, kamzulchasining cho'ntagidan o'n qurushlik chaqa oldi-da, bolaga irg'itib:

— Besh qurush qaytar! — dedi.

— Maydam yo'q-ku, — dedi Hasan va tevarakka alangladi.

Atrofda stansiya boshlig'idan bo'lak hech kim yo'q edi. U mayda qor yog'a boshlaganidan kallasini yoqasi ichiga olib, poyezdning ketishini kutib turardi.

Bola ko'zasini yerga qo'yib, chopib uning oldiga bordi-da, pulni uzatib:

— Amakijon, shu pulni ikkita besh qurushlik qilib bering! — dedi.

Stansiya boshlig'i javob berishni ep ko'rmay orqasiga o'girildi-da, qo'ng'iroqni chala boshladi. Derazadan qarab turgan kishi bolani qo'li bilan imlab chaqirdi.

— Hoy bola, bu yoqqa kel!

Hasan yugurib derazaning oldiga bordi.

— Pulni bu yoqqa ber!

Bola pulni darrov qaytarib berdi. Poyezd joyidan asta qo'zg'al-di. Deraza oldida turgan kishi pulni yana kamzulchasining cho'n-tagiga solib qo'ydi-da, noiloj odamday: .

— Nima qilamiz endi? Besh qurushligim yo'q ekan! — dedi.

Shu payt vagon Hasandan besh-olti qadam nariga borib qolgan edi. Haligi kishi derazadan boshini chiqarib qichqirdi:

— Hoy bola, kechirasan-da, endi!

Bola tez uzoqlashib borayotgan poyezdga hayron bo'lib baqrayib qarab qoldi. G'ildiraklarning shovqini orasidan yana haligi kishining ovozi eshitildi:

— Kechir, uka!

Bola allanima deb g'udurladi, keyin ko'zasini ko'tarib stansiya qarab yurdi. Qordan panalanib, devor tagiga borib, suyanib o'tirdi.

Qor gupullab yog'a boshladi. Hasan uyiga quruq qayta olmasdi, u kechqurungi poyezdni kutishga qaror qildi.

U sovuqdan uvushgan qo'llarini ishqalab, boshini qashib qo'ydi. Onasi echkining yungini oladigan qaychida sochini chala-chulpa olib qo'ygan edi. Hasanning ko'k ko'zlari izg'irin shamoldan yoshlanib, kipriklarining uchi maddaladi.

Hasan shu kuni kechgacha poyezdni kutib o'tirdi. U ahyon-ahyonda o'rnidan turib, tizzalarini ishqalab yana o'tirardi-da, ko'zlarini yumib mudray boshlardi. Biror narsani orzu qilish, o'ylash uni sira ham xursand qilmasdi, u faqat mudrab dam olardi. Hasan onasini necha bor esladi. Uning ko'zlariga onasining yig'lab turgan yuzlari ko'rinib ketgandek bo'ldi. Uch bolasini noiloj uyda qoldirib, bir burda non uchun begona qishloqda xizmatkor bo'lib ishlayotgan onasiga ich-ichidan rahmi kelib achindi. Ehtimol, u onasiga, ko'pincha, uning o'rnini bosib, ukalarini boqadigan bo'lgani uchun achingandir. Bechora onasi uyga kel-

ganda ikkita och ukasi uni ham xuddi Hasanni qarshilaganday o'qrayib kutib olardi. Ona olib kelgan bug'doyini yog'siz quruq go'ja qilib berar va uyni biroz bo'lsa ham yig'ishtirishga urinardi. Kechgacha uyda bo'lar, keyin ba'zan indamay ketib qolardi. U Hasanga na otasi, na qarindosh-urug'lari haqida hech nima gapirmasdi.

Ochig'i, Hasan o'zini taniganidan beri bu haqda o'ylab ham ko'rmagan edi. Unga butun umri stansiyaga ayron olib borib sotish va kichik ukalarini boqishdangina iboratday tuyulardi. Shuning uchun ham miyasiga joylashgan dahshatli bir fikr uni qiynardi: bordi-yu, onasi bir kunmas-bir kun uyga kelib, bir necha kun yotib, doyasiz, yolg'iz o'zi qiynalib tug'sa-da, o'n kundan keyin chaqaloqni Hasanga tashlab, yana ishiga ketib qolsa nima bo'ladi?.. Unda bu chaqrilmagani mehmonni ham boqishga to'g'ri keladi.

Hayot kun sayin og'irlashib borardi. Hasan bo'lsa borgan sari suti ozayib borayotgan qari echkisi yordamida yashash uchun yolg'iz o'zi qattiq kurashardi. U kunduzlari bo'sh paytlarida echkisini yetaklab yurib boqar, qor yog'ayotgan bo'lsa, anhor bo'yidagi quruq o'tlardan yulib, keltirib berardi.

Yozda Hasanning ishlari biroz yengillashardi. U saharlab yo'lga tushardi. Charchaganini ham bilmay stansiyaga kelardi-da, bir ko'za ayronni birpasda sotib bo'lardi. Cho'ntagida tangalar jaranglar, hammadan ham uyiga quruq bormasligini o'ylab behad suyunardi. Ertalab butun ayronni sotib tugatolmasa, kechqurungi poyezdni kutardi, biroq, ko'pincha, qolgan ayronni peshingacha sotib bo'lardi: stansiyaga kelgan dehqonlar olib ichishardi.

Yozda kechqurungi poyezd uch yarimda kelar va Hasan kech kirmasdan uyiga yetib olardi. Bugun bo'lsa, poyezd kelishiga hali yarim soat bor-u, hamma yoqni vahimali qorong'ilik bosdi. Qaytishda sovuq yeyishi va qo'rqishini o'ylab, badanini titroq bosdi.

U endi ketmoqchi bo'lib o'rnidan turgan edi, stansiya boshlig'i xonasidan chiqdi — bola hozir poyezdning kelishini bildi. Poyezd stansiyada juda kam to'xtadi.

— Ayron, yangi ayron! — deb qichqira boshladi Hasan.

U berk derazalarga termilib, u yoqdan bu yoqqa chopardi. Xira oynalarning orqasidan odamlarning qorasi ko'rinardi. Yog'ayot-

gan qor uning og‘ziga urilar, nam qum kattakon boshmog‘i tagida g‘ichirlardi.

Uzoqlashib borayotgan poyezdning to‘rtburchak oynalaridan tushayotgan nur halqoblar ustiga tushib, sakrab-sakrab borar ekan, Hasan ko‘zasini ko‘tarib, stansiyadan chiqib uyiga jo‘nadi. Qorong‘ilikka ko‘nikkanicha yo‘q, buning ustiga, qor ko‘zni ochirmasdi. Mis ko‘zasidagi ayron qadam qo‘yganda vahimali qulqullardi. Hasan qattiq sovuqdan dir-dir titrardi. U hech narsani sezmay, hech narsani o‘ylamay, yo‘lini tusmollab topib borardi. Vodiy ichkarisiga kirib brogan sari ko‘zadagi ayronning qulqullashi, boshmog‘ining chapillashiga boshqa allaqanday ovozlari qo‘shilishdi: uzoqlarda bo‘rilar uvullashardi.

Hasan qo‘rqqanidan battar titray boshladi. U tez yurmoqchi bo‘lar, lekin oyoqlari chalishib yurolmasdi. Ko‘za sovuqdan uvushib qolgan oyoqlariga urilib, og‘ritardi. Bechora bola qorong‘ilikdan ham, yuziga qor keltirib urayotgan izg‘irin shamoldan ham, tizzasigacha chiqqan loydan ham va bo‘rilarning dahshatli uvullashlaridan ham qo‘rqardi. U ochligini ham, charchaganligini ham, nimjon ukalarining qahrli ko‘zlarini ham o‘ylamasdi. Tezroq uyga yetib, o‘choqda miltillagan ko‘mir cho‘g‘ida yorishib turgan kulbasining burchagiga biqinib olgisi kelardi. Ishqilib, mana shu ziyosiz qorong‘ilikdan, mana shu uvullashdan qutulib, to‘rt tomoni berk uy ichiga kirib olsa bo‘lgani...

Ana, boshmoqlari loyga botib qoldi, u ko‘zasini lapanglatib oyoqyalang yugura boshladi. Ayron yuzlariga sachrab, egnini shallobo qilar, yerga to‘kilib borardi. Qo‘rqqanidan tishlari taqillar, vahm bosib tomog‘idan qandaydir dahshatli tovushlar chiqardi. Bu orada Hasan yo‘lning qoq yarmisidagi quruq tolning oldidan ham o‘tib ketdi. U madda boylayotgan ko‘zlarini katta ochib, ko‘zi bilan qorong‘ilikni yorib o‘tgudek tikildi, lekin hech narsa ko‘rinmasdi. Havo ochiq kunlari ham kechasi qishloqdagi chiroqlarning oldiga yaqin kelmaguningcha hech narsa ko‘rinmaydi. Shuning uchun ham bola hali-beri uyga yeta olmaydiganga o‘xshardi. Uni o‘lishi muqarrarligini bilib qochib borayotgan yirtqich hayvon qo‘rquvi singari cheksiz dahshatli qo‘rquv chulg‘ab olgan edi. Hasan krujka-si bilan ko‘zasini qorong‘ilikka irg‘itib, ovozinin boricha baqirib

chopa boshladi, biroq uning ovozi qorong'ilikka singib ketaverdi.

Gohida qichqiriq orasidan: "Oyi, oyijon..." degani quloqqa chalinar, ba'zan esa faqat "axa... aaax... a... azax" deganigina eshitilardi.

Bo'rilarning uvullashi goh uzoq-uzoqlarda yo'q bo'lib ketar, goh xuddi oldinda turganday aniq eshitilardi. Hasanning tinkasi quridi. Vahima to'rt tomondan o'rab oldi. Yalang oyog'i ostida loy har qadam bosgan sayin pilchillar va bu ovoz Hasanni xuddi qamchi bilan savalab haydayotganday battar qo'rqitar edi. Uning nafasi og'ziga tiqila boshladi. Oldinga qaramoqchi bo'lib, ko'zlarini ishqaladi va birdan tizzalari bukilib cho'kkalab qoldi. O'rnidan turib, bir-ikki qadam yurdi-yu, yana yiqildi. Tomog'idan anglab bo'lmaydigan, dahshatli ovozlar chiqa boshladi.

Bo'rilar asta-sekin yaqinlashib, bolani qurshay boshladi, ularning uvullashidan bolaning ovozi eshitilmay qoldi. Bola mukka tushib, yerda yotardi. Ustini qor bosa boshladi, ammo u hamon tishlarini taqillatib: "Oyi, oyijon, oyi..." — deb g'udirlardi.

Shu vaqt bir necha yuz metr naridagi uyida uni ikki ukasi kutib o'tirardi. Ular ham o'takasi yorilguday qo'rqib, bir-birlarining pinjiga kirib, shamolning guvullashini, qishloq atrofida kezib yurgan bo'rilarning uvullashlarini eshitib, ho'ngrab yig'lashardi.

DAROMADLI UY

Tomda bir ishchi yelim hidi anqib turgan ho‘l taxtani chopar ekan, g‘arbga og‘ib borayotgan quyoshga qarab-qarab qo‘yardi.

Avgust oyi tugab qolganidan, xo‘jayin tomni tezroq yopib olishga oshiqardi. U yog‘ingarchilik boshlanib ketishidan qo‘rqib, tomda ikki kundan beri biryo‘la sakkiz kishini ishlatardi.

Tushda, ovqat mahali ishchi o‘n daqiqacha dam olib, yarim pal-la tarvuz bilan bir burda nonni apil-tapil yeb, yana ishga tushardi. Bino besh qavatli edi, shunday balandlikda ho‘l taxtalar ustida bukchayib ishlashga to‘g‘ri kelganligidan kishilar gangib, ba‘zida boshlari aylanardi.

Koshki tezroq kech kira qolsa! O‘shanda uyga, xotin, bola-chaqa yoniga borsang-da, oyog‘ingni uzatib xotining bilan qizingga to‘yib-to‘yib baqirsang!..

Xo‘jayin ro‘paradagi uyda yashardi, shuning uchun ham ishchilar baqirish-chaqirish u yoqda tursin, hatto qattiqroq gaplashishga ham botina olmasdilar. Gohida xo‘jayin oynani ochib, deraza tok-chasiga qornini tirab soatlab ishchilarning ishini kuzatardi va orasira: “Huv anavi yerini yaxshilab bekit”, yoki: “Ko‘p valaqlash-manglar!” — deb o‘shqirib qo‘yardi. Hatto xo‘jayin uyida yo‘q paytida ham ishchilar gaplashishga qo‘rqib, jim ishlashardi.

Tomda ishlayotgan haligi ishchi to‘satdan seskanib ketdi: u pastda yelkasidagi savatning og‘irligidan ikki bukilib borayotgan kichkina hammolni ko‘rib qoldi. Tomdagi kishining rahmi kelganidan yuragi ezilib ketdi. Taxtani mahkam ushlab, diqqat bilan pastdagi bolani kuzata boshladi. Yukning og‘irligidan bolaning oyog‘i katta yo‘ldagi toshlarga yopishib qolayotganga o‘xshardi. O‘zini zo‘rg‘a-zo‘rg‘a sudrab bosayotgan hammol bola uning o‘g‘li edi. Bir kun ishlasa, o‘n kun ish topolmay sarson bo‘lib yurgan og‘ir kunlarda ota o‘g‘lini maktabdan olib qolishga majbur bo‘ldi. Shu-shu keyin o‘qishga yuborolmadi.

Uning xotini va shu o'g'lidani boshqa yana ikkita qizchasi ham bor edi. U omadi yurishgan oylarda o'n kungina ish topa olar, shunda ham kunlik ish haqi eng ko'p deganda oltmish qurushdan oshmasdi. Bu pul esa oilani boqishga yetmasdi, shuning uchun ham o'g'li yoshligidanoq ishlashga majbur edi.

Otasi arzoniginaga bir eski savat sotib olib o'g'liga berdi-da, uni bozorga yubora boshladi. Bola har kuni yigirma-yigirma besh qurush topib kela boshladi. "Katta bo'lsa, besh-o'n qurush ko'proq topib keladigan bo'ladi", — deb o'ylardi otasi.

Bu safar bolaga juda ham og'ir yukni ko'tartirishgan edi. Quyosh nuri bolaning yuziga tushganda dadasi yuqoridan turib boq o'g'lining peshanasida yaltirab turgan marjon-marjon terlarni ko'rdi. Hammol bola bilan yonma-yon borayotgan kishi xizmatkor bo'lsa kerak, goho to'xtab, ko'rinishidan bolani tez yurishga undab, bir nimalar derdi. Ular yaqinroq kelishgach, ota hammolning orqasidagi savatga solingan narsalarni yaqqol ko'rdi.

Savatda bir qancha shisha bilan har xil rangdagi yorliqlar yopishtirilgan konserva bankalari aralash-quralash bo'lib yotardi. Katta-kichik, dumaloq, uchi ingichka va yo'g'on bo'yinli har xil shishalar juda ko'p edi. Shishalarda esa oq, ko'k, to'q va och qizil rangli ichimliklar bor edi. Yuk shunday og'ir ediki, xuddi hozir bolani ezib qo'yadiganga o'xshardi. Ota o'g'li yonida kelayotgan kishini tanidi, u xo'jayinning xizmatkori edi.

Aftidan, ro'paradagi uyda katta ziyofat borga o'xshaydi. Shishalarning ko'pligi, har xil nav baliqlar, konservalar bundan darak berardi.

Hammol bilan xizmatkor eshikka yaqinlashdi, hammol bola nimjon qo'llari bilan devorga tayanib, zinaning birinchi bosqichiga oyoq qo'ydi. Otasi yuqoridan turib bolaning tizzalari zo'r berib titrayotganini ko'rdi. Bola ikkinchi oyog'ini ko'targani qiynalardi. Savat juda ham og'ir edi. Qo'llarini orqasiga qilib olgan xizmatkor uning yonida ensasi qotib, anqayib turardi.

Nihoyat, bola zo'rg'a ikkinchi zinaga chiqdi, so'ngra bir amal-lab zinapoyani bosib o'tib, uyga kirib ketdi.

Tepada turgan ota nafasini ichiga yutib, sabrsizlik bilan o'g'lining qaytib chiqishini kuta boshladi.

— Hoy, ishla! — deb baqirdi shu payt tomoning narigi chekkasida turgan usta.

Ishchi hushyor tortib, boltasini taqillatib ishga kirishdi, lekin uning butun fikri-yodi ro'paradagi uyda edi.

Gohida u ishini birpas qo'yib quloq solar, biroq yuragining dukillab urishidan boshqa hech narsani eshitmasdi. Oradan biroz vaqt o'tgach, boltalarning taqir-tuqur tovushi orasida shishaning sharaqlab singani eshitildi. Ishchi pastga engashib quloq soldi.

Ro'paradagi uyda kimdir o'dag'aylab urishardi, uning nima deyayotganini bilib bo'lmardi. Ba'zida kimdir yig'layotganga o'xshardi. Keyin tovushlar eshik oldida eshitila boshladi.

Ishchi pastga yana ko'proq engashib oldi.

Eshikdan avval bola chiqdi. U bir qo'li bilan yerda sudralib kelayotgan savatining arqonini, bir qo'li bilan tizzasini ushlab ho'ngrab yig'lardi. Oyog'i qonga bo'yalgan edi. Uning orqasidan g'azablangan xizmatkor chiqdi.

— Qani, yo'qol bu yerdan, aravangni tort! — deb o'shqirdi xizmatkor bolaga.

Bola chinqirib yig'lab allanima derdi, lekin nima deyayotganini tushunib bo'lmardi.

— Ket, yo'qol, ko'zimga ko'rinma! — dedi xizmatkor. — Seni deb, men ham gap eshitdim: ko'tarolmasang, yollanib nima qilar-ding?

Bola bir narsa demoqchi bo'lib og'iz juftlagan edi, xizmatkor uni gapirgani qo'ymadi. — Axir, ko'targaning paxta emas edi-ku!..

— Shuncha yerga olib keldim, juda bo'lmasa besh qurush haqimni bering, — deb yalindi bola ko'z yoshlarini artib.

Xizmatkor yelkasini qisdi.

— Sen har biri bir yuz ellik qurush turadigan ikkita shishani sindirding. Ikkovi uch lira turadi-ya, yana pul ham deysanmi? — deb xizmatkor kichik eshikdan ichkariga kirib ketdi.

Bola qarab turaverdi. Shilingan oyog'idan qon oqib, uy oldidagi to'rtburchak toshlar qizarib ketdi. Otasi turgan yerida toshday

qotib qoldi. U pastga qaraganicha o'yga toldi: agar bu ishga aralashib, o'g'li ekanligini aytsa, xo'jayin uni haydab yuboradi. Agar: "Bolani nega xafa qilasizlar, pulini to'langlar", desa-chi, unda ham xo'jayin uni darrov haydaydi.

Shuning uchun u ishini qo'yib, pastga tusha olmadi. Ochig'ini aytganda, hozir ishchi bu haqida o'ylamasdi ham. U hushini yo'qotib, pastga tikilganicha turar, o'zini bosib olishga tirishardi, chunki yuragi hozir qinidan chiqib ketadiganga o'xshardi.

Birdan ro'paradagi deraza ochilib, avval xo'jayinning semiz qorni, so'ngra qip-qizil yuzi ko'rindi. U derazadan boshini chiqarib, yo'g'on ovoz bilan qichqirdi:

— Hoy, deraza tagida g'ingshima, jo'na! Yaxshilikcha jo'nab qol!

Shu vaqt xizmatkor eshikdan o'tilib chiqdi. Shilingan oyog'iga qarab, savatining ustida yig'lab o'tirgan bolani shartta ushlab qo'ltig'idan tortib turg'azdi.

— Voy, voy, oyog'imda shisha sinib qolgan! — deb dodlab yubordi bola.

— Jo'na, boshqa yoqqa borib bo'kir! — deb qichqirdi xo'jayin yana.

— Pulimni bering!

Derazadan qarab turgan xo'jayin yana ham tutaqib:

— Bu itvachchani bu yerdan yo'qot! — dedi xizmatkoriga.

Xizmatkor hammol bolani qo'lidan tortib sudrab ketdi. Bola savatini qo'lida ushlab, ovozining boricha baqirib yig'lardi. U o'tirgan yer qondan qip-qizarib, quyosh nurida xiragina yiltirardi.

Tomdagi kishi tosh qotib, pastga qarab turardi. Ko'zlariga qon to'lib, boshi qizib ketdi. Xuddi yoqasi bo'g'ib yuborayotganday qo'llarini tomog'iga olib bordi.

Bola endi pulni olish niyatida emas, balki og'riqning zo'rligidan yurolmasdi. Xizmatkor derazadan ko'zini uzmay bolani qattiq itarib yubordi. Bola savatni mahkam ushlaganicha yerga yuzi bilan tushdi, u endi yig'lamasdi.

Tomdagi kishining ko'zlari tinib, oftob urganday boshi guvullab ketdi. Tomning chetida tirab turgan oyoqlari dir-dir titrardi.

Oyoqlari bo'shashib, tizzalari asta bukila boshlaganini sezgan ishchi, tepasidagi taxtani ushlayman degan edi, barmoqlari bo'shashib, uni tutolmadi. Uning gavdasi silliq taxta ustidan sirg'alib ketdi. Tomning chetiga kelganda sal to'xtaganday bo'ldi-da, so'ngra xuddi tuproq solingan qopday zalvar bilan tosh ko'chaga tapillab tushdi.

Bolani turg'azishga urinayotgan xizmatkor buni ko'rib qochib ketdi, derazadan qarab turgan xo'jayin esa basharasini burush-tirdi-da, taq etib derazani yopib oldi.

ARAVA

Husayn lavang to'g'on boshida suv talashib, Mehmet sariqni otib qo'ydi.

O'ttiz xonadonli qishloqda taloto'p boshlandi. Hamma vahima ichida jandamlarning kelishini kutardi. Vaholanki, qishloqdan jandarm uchastkasigacha olti soatlik yo'l bo'lib, birov borib jinoyatdan xabar bermaguncha, jandamlar bu yerga o'n besh kunda ham kelmasligi mumkin edi. Bu odamlarning xayoliga keyinchalik keldi, shundan so'ng qishloq qariyalari choyxonada Husaynning otasi Mevlud otaning atrofiga to'planishdi. Mehmet sariqning qari onasidan bo'lak hech kimi yo'q edi. Kampirni choyxonaga chaqirtirib o'rtaga olishdi, uni da'vosidan voz kechishga ko'ndirmoqchi bo'lishdi.

“Quloq sol, hoy kampir, — deb gap boshladi imom. — Da'vo qilgan bilan nima foyda chiqadi? Kim senga Mevlud otaning o'g'li odam o'ldirdi, deb guvohlik beradi? Bordi-yu, biror kishi guvoh bo'lgan taqdirda ham, oyiga kamida ikki-uch marta rayonga borasan, har borganingda to'rt-besh kunning bekorga ketadi, bu yerda ekiningga kim qaraydi-yu, ishlaringni kim qiladi? Qishloq bilan rayonning orasi ikki kunlik yo'l, u yerga bir amallab yetib olsang ham, guvohlaring kelmadi, bir haftadan keyin kel, deb ishingni galga solaverishadi. Qaysi kuniga chaqirgani esingdan chiqib qoladi, jandamlarning qo'liga tushgandan keyin, qancha urinsang ham qutulolmay garang bo'lasan, uy-joying vayron bo'ladi. Har holda, kutilmagan falokat yuz berdi. Alloh taoloning irodasi shu ekan. Sen nima, Parvardigorning amrini sud hukmi bilan tenglashtirasanmi? Nima qilsang ham, o'g'ling qaytib kelmaydi. Yaxshisi, bu ishni bosti-bosti qilib qo'ya qolaylik. Zotan, Mehmet sariqdan senga foyda ham yo'q edi: to'y-u tomoshada, bazmda yurishdan boshqa ish qilmas, yig'ilgan hosilni sotib, pulini xotinlarga yedirib yurardi.

Mana, bundan keyin Mevlud og‘a yordam berib turaman deyapti. Qani, nima deysan, gapir?”

Shilpiq va yig‘idan qizarib ketgan ko‘zlarini serbutoq shox singari barmoqlari taram-taram yorilib ketgan qo‘llari bilan ishqalab, boshini likillatib o‘tirgan kampir, imom gapini tamom qilgandan keyin ham churq etmadi. Boshidagi seryamoq va kir ro‘moli tagidan yosh bilan yuvilgan betiga tushib turgan, xinasi o‘chgan, qurigan o‘t singari bir tutam oq sochini orqaga qaytarib, allanima deb pichirladi.

Shu yerda o‘tirgan odamlardan uch-to‘rttasi kampirning oldiga kelib cho‘nqaydi, goh yalinib, goh po‘pisa qilib gap uqtira ketdi. “Shunday emasmi? Ha deb yuborsang-chi! Tiling kesilganmi? Gapi sang-chi!” — deb baravariga chuvullashdi.

Murda tashqarida, choyxona bog‘chasidagi skameykaning ustiga tashlangan bo‘yrada yotar edi. Ustiga eski va iflos bir namat tashlab qo‘yilgandi. Murdaning bosh tomonida uch-to‘rtta pashsha uchib-qo‘nib g‘ing-g‘inglashardi. Bo‘ylariga ikki baravar keladigan tayoq ko‘targan bir gala bolalar sal narida oftobdan ko‘zlarini qo‘llari bilan pana qilib, murdaning namatdan chiqib turgan oyoqlariga qarab turishardi. Tovoni yirtilgan qalin yung paypoqdan to‘pig‘i ko‘rinib yotgan sarg‘ayib ketgan jonsiz oyoqlar, quyosh nurida uchib-qo‘nib ko‘kimtir tovlanayotgan pashshalar bolalarga g‘alati bir o‘yin edi. Ba‘zilarining onasi chaqirib qolsa, chopqillab ketar, birpasdan keyin yana qaytib kelardi.

Choyxonadagilar birin-ketin chiqib ketishdi. Kampir o‘g‘lining boshiga kelib o‘tirdi. U bir qo‘li bilan pashsha yelpib, ikkinchi qo‘li bilan keksalik va kasallikdan no‘xatdek kichrayib ketgan ko‘zlarini ishqalardi. U go‘yo bemorning tepasida o‘tirgandek edi. Kampir pashshalarni qo‘rirdi. Bir kishi xirillagan ovoz bilan bolalarni uy-uyiga haydadi. Boshqa bolalar ham sekin-sekin tarqalishib ketishdi. Yigitlar murdani uyiga olib ketishdi. Kechqurun, hech gap bo‘lmagandek, kundagi hayot davom etaverdi. Uzoq davom etgan kasallikdan keyin ajali bilan vafot etgan kishidek murda yuvilib jimjitgina ko‘mildi. Mevlud og‘a janoza oldidan Mehmet sariqning onasiga ikkita sog‘in echki va bir qop un bilan bir to‘rva shakar berib yubordi.

Bu voqeaga qariyb bir oycha bo‘lib qolgan edi, bir kuni qishloqqa ikkita otliq jandarm kirib keldi. Ular choyxona oldida ot-dan tushishdi. Bularni ko‘rgan qishloq oqsoqolining yuragi tushib qoldi, chunki bular naq rayonning o‘zidan kelganga o‘xshardi. Jandamlarning biri yonidan qog‘oz-qalam olib, oldin oqsoqolni, keyin boshqalarni so‘roq qildi. Ikkinchisi qishloqni boshdan oyoq kezib chiqdi.

Darrov qishloqqa ovoza tarqaldi. Rayonda etikdo‘zlik qiladigan Mehmet g‘arib Husaynga kin saqlab yurgan ekan, qishloqliklardan uning jinoyatini eshitib qolib, darrov ma‘muriyatga xabar qilibdi. Oldin prokurorning o‘zi yoniga doktor olib, qishloqqa kelmoqchi bo‘libdi. Lekin avgust oyining bunday jazirama kunlarida otda yo‘l yurgisi kelmay, voqeani tekshirish uchun ikkita epchil jandarm yuboribdi. Doktor, qishloqda odam o‘ldirilgan bo‘lsa, har ehtimolga qarshi jasadni go‘rdan chiqarib, rayonga olib kelishni jandarmga qayta-qayta uqdiribdi.

Mehmet sariqning onasi so‘roqda hech narsa aytmadi: “Mening hech kimdan da‘vom yo‘q!” dedi, xolos, “O‘g‘ling o‘z ajali bilan o‘ldimi yoki birov uni o‘ldirdimi?” degan savolga ham shunday javob berdi. U o‘g‘lini eslab, hamon o‘rtanib yonar, lekin hukumatga murojaat qilish unga farzandining o‘limidan ham qo‘rqinchli-roq bo‘lib tuyulardi. Bundan o‘ttiz yilcha burun rayon bozorida bir dehqon bir qop bug‘doyini o‘g‘irlatganda kampir guvoh bo‘lgan edi. O‘shanda u rosa olti oy mahkamaga qatnab, ekin-tikini yig‘il-may dalada qolgani hali ham esida. U paytlarda hali u yosh, baquv-vat edi. Buning ustiga, Mehmet qayta tirilmaydi. Mevlud otani dushman qilib qo‘yishdan ham yaxshilik chiqmaydi; keyin qishloqda ochdan o‘lishi mumkin. Shu vajdan u har bir savolga rad javobini berdi.

Peshinga yaqin jandamlar mozorga borib, dehqonlarga Mehmetning jasadini go‘rdan qazib olishni buyurishdi. Atigi yarim metr chuqurlikka ko‘milgan jasad chidab bo‘lmas darajada sasib ketgan edi. Hamma o‘n-o‘n besh qadam orqaga tislandi. Jandamlar Mehmetning onasini chaqirib olib: “Qani, aravani qo‘sh, o‘g‘lingni rayonga olib borasan. Doktor tekshirib ko‘radi!” — deyishdi.

“Bolaginamni go‘rda ham tinch qo‘yishmadi!” — deya kampir ikki yonini shapatilar, anatoliyalik barcha ayollar singari cho‘kka tushib, tovush chiqarmasdan yum-yum yig‘lardi. U hadeb tebralar, taram-taram yorilgan qo‘li bilan og‘iz va ko‘zlarini ishqalardi. “Qani o‘rningdan tur”, — dedi jandarlardan biri uni oyog‘i bilan turtib.

Kampir aravani qo‘shdi, o‘g‘lining qurtlab ketgan jasadini uvada ko‘rpa o‘rab, aravaga eski to‘shak to‘shadi-da, murdani yotqizib, arqon bilan mahkam bog‘ladi. U bu ishlarni qilar ekan, gang kishiday angrayib qolar, biroz ko‘z yoshi qilib, pichirlab o‘z-o‘zi bilan so‘zlashgandan keyin yana arqon tortishga tutinardi. Qosh qorayganda yolg‘iz o‘zi yo‘lga tushdi. U yo‘lga chiqmasdan jandamlar oqsoqolni, imomni, Husaynni bir-biriga bog‘lab oldiga solib ketdi.

Hassasiga tayangan yalangoyoq kampir eshakka o‘xshagan kichkina nimjon ho‘kiz qo‘shilgan arava ortidan toshlarga qo‘qilib-suqilib borar, yig‘layverib xirillab qolgan ovozi bilan ho‘kizlarga baqirishga urinar, uvvos solib baqirishgan shoqollarning ovozini bosib, yozning oydin kechasida g‘ichirlab borayotgan aravada hech kim murda bor deb o‘ylamasdi. Ustiga oy shu‘lasi tushib turgan ho‘kizlar semiz va bahaybat ko‘rinar, uvada ko‘rpa bilan eski arava esa qimmatbaho ma‘dandan yasalgandek yaltirardi. Hassaga tayanib borayotgan kampirning ko‘lankasi toshlar va butalar ustidan hatlagan sari bir necha metr cho‘zilar, o‘yinga tushayotgandek tinmay sakrardi.

Lekin aravadan buruqsab kelayotgan qo‘lansa hid oltmishga kirgan kampirni dovdiratib qo‘ygan, shuning uchun u yetti bukilib, zo‘rg‘a sudralib borar, ho‘kizlar yurishini tezlatrsa, orqada qolmaslikka jon-jahdi bilan tirishar edi. Sekin-asta kampirning oyoqlari chalisha boshladi, ichga yutilgan dod-faryodlar tobora ko‘ksini toraytib, havo olishi qiyinlashib qoldi. U aravaning chetidan ushlab yana birpas yurdi. Darmonsiz oyoqlar hamon chalishardi. U ho‘kizlarga “chuh” demoqchi bo‘ldi-yu, nafasi chiqmadi, aravani ushlagan qo‘llari bo‘shashdi, yerga yiqildi. Tuproqqa belanib, yana o‘rnidan turdi, jon-jahdi bilan arava orqasidan yugurdi. Qarshi

tomondan esayotgan sovuq shabada, etagi uch qavat ko‘ylagi bilan lozimini hilpiratar, yirtiq chit ro‘moli qora bayroq singari shamolda uchib o‘ynardi. U aravaga yetolmay yana yiqildi, yo‘l ustidagi oppoq va kuldek mayin tuproqqa yuz-ko‘zi ko‘mildi.

Arava toshga tegib, murdani har yoqqa chayqar, faryod qilgandek g‘ichirlagan ovoz esa goh zo‘rayib, goh pasayardi. U shu zaylda oy shu‘lasi ostida va jimjit tun qo‘ynida chang bulutini orqada qoldirib o‘zi bilganicha olg‘a qarab borar edi.

METRIKA

Kechga yaqin qamoqxonaga elliktacha odam olib kelishdi. Biz multiqlariga nayza oʻrnatmay ikkita jandarm shuncha kishini haydab kelganini koʻrib, bular yoʻl haqi toʻlamagan odamlar ekanligini angladik. Ular ichkari kirib, hovlida qator tizilishdi. Qorovullardan biri qoʻlidagi roʻyxatga qarab yoʻqlama qilib boʻlgach, devor tagiga qator oʻtirishib, sukut ichida kuta boshlashdi. Ularning ust-boshi juda xarob edi. Shalvarlarining uvadasi chiqqan, koʻpchilining oyogʻida poyabzal degan narsaning oʻzi yoʻq. Ustlarida tuya junidan tikilgan kalta, juldur-juldur chakmon, uning tagidan ming yamoq yaktaklari koʻrinib turardi. Oʻng yoki chap tomonga bostirib kiygan shapkalarining yogʻi chiqqan, titilib ketgan soyaboni ichidan esa toʻq sariq rangdagi karton osilib yotardi. Yonlarida yarim ochilib yotgan qop, xurjunlarda bir necha qora-qura non, ikki-uch qat yupqa, baʼzilarinikida esa koʻk piyoz koʻzga tashlanardi. Qaysi xonaga kirish va nima qilish kerakligi toʻgʻrisida hech kim ularga biron narsa demagani uchun anchagacha kutib oʻtirishdi. Ora-sira oʻzaro shivirlashib qoʻyishardi. Mabodo oldilariga hamqishloq mahbuslardan bitta-yarimtasi borib qolsa, ularning savollariga noxushgina, sipolik bilan javob berishar, gap orasida dam-badam boshqa yoqqa qayrilib, olislarga tikilib qolishar va bu bilan gapni choʻzib oʻtirishni istamaganliklarini bildirishardi. Chindan ham ular notanish mahbuslardan koʻra koʻproq oʻz hamqishloqlaridan uyalayotganga oʻxshardilar. Qotillik yoki boshqa ogʻir jinoyat bilan qamoqda yotgan hamqishloqlari oldida yoʻl haqi toʻlamaganlik uchungina qamalib oʻtirish ularga juda oʻngʻaysiz koʻrinardi. Bularning ichida bir chol bor edi. Koʻrinishidan yoshi oltmishdan ancha oshib qolgan bu qariyaning yoʻl haqi va boshqa narsalarga hech qanday aloqasi boʻlmasligi lozim edi. Uning boʻrtib chiqqan koʻm-koʻk qoʻl tomirlari tuguncha boʻlib qolgan, qomati munkaygan, qoʻlidagi qiyshiq, yoʻgʻon hassaga suyanib, zoʻr-bazoʻr yurar

va ikki bukilib qolganidan biror narsaga suyanib turish uchun devor tagiga kelib o'tirardi. Etsiz uzun iyagida bir tutam soqol likillab turar, sochi to'kilaverib, ancha siyraklashib qolgan bosh terisi yaltillardi. Uning ust-boshi boshqa sheriklarinikidan farq qilmas, hatto ularnikidan ham battarroq edi. Belidagi keng charm kamari oltmish yilning azobini tortganligi uchunmi, titilib ketgan va tagcharm singari yupqa bo'lib qolgan edi. Men uning oldiga keldim. U qarilikdan nursizlangan kichik ko'zlarini menga tikdi. Zora o'tib ketsa, deb boshini chetga burdi. Oldiga kelib cho'nqaydim.

— Salom, ota!

Qayrilib menga qaradi. Ko'zlarida biroz hayrat bor edi.

— Eyvalloh! — dedi teskari qarab.

Men bu joyga yangi kelgan kishilarga aytiladigan ma'lum gapni takrorladim:

— Qalay, yaxshimisiz ota?

— Salomat bo'li!

Yana teskari qaradi. Bir dona sigaret olib unga uzatdim. Titroq qo'llari bilan oldi. Keyin kamaridan tunuka quti olib, ichini ochdi. Qutida bir siqim tamaki maydasi va piliklik chaqmoqtosh bor ekan. Bu askarda bo'lgan kunlaridan qolgan xotira ekanligi ko'rinib turardi. Toshni bir-ikki chaqdi, yonmadi. Keyin pilikni to'g'rilab yana chaqib ko'rdi. Pilik hadeganda tutashavermadi. Men gugurt chaqib unga tutdim, sigaretini yondirib, ketma-ket uch-to'rt tortdi.

— Nima gap, ota? — yana so'radim.

— Nima gap bo'lardi, yo'l haqi to'lashga qurbimiz yetmadi!

— Yoshingiz nechada?

— Qayerdan bilay! Saksonga kirgan bo'lsam kerak...

— Bu qanday bo'ldi? Yoshi oltmishdan oshgan odamlardan yo'l haqi olinmaydi-ku!..

— Mendan olishmoqchi.

— Bu yerda qandaydir anglashilmovchilik bo'lsa kerak.

— Anglashilmovchilik emas, o'g'lim, — dedi u va voqeani menga tushuntirib berdi. — Mening to'rtta o'g'lim bor edi, biri qotillik qilib qamoqqa tushdi, qamoqda sakkiz yil yotib, o'ldi, ikkitasi askarlikka ketdi, to'rtinchisi jandarm edi, talonchi o'g'rilarni quvlayman deb o'q yedi, keyin mayib bo'lib qoldi, hozir qishloq-

da menga qaram bo‘lib o‘tiribdi. Uchtasining bolasi yo‘q edi. Bu o‘g‘lim bir farzand ko‘rgan edi, u ham sakkiz yoshida bezgakdan o‘lib qoldi. O‘lganiga ham yigirma yildan oshib qoldi. O‘shandan buyon, mayib o‘g‘lim bilan ikkovimiz turamiz. Kampirim bilan mayibning xotini yerni haydab mayda-chuyda ekishadi, xirmon mahallida o‘zim qarashib yuboraman, mayib ham kapada polizga qarab o‘tiradi, shu zaylda amal-taqal kun kechiramiz. Uch yil bo‘ldi, qishlog‘imiz og‘asi dara yoqasidagi bir parcha yerimizga da‘vo qildi. Dod-faryod qildik, foydasi bo‘lmadi. O‘g‘il mayib, menda ham kuch-quvvat yo‘q, haq-huquqimizni himoya qilishga qurbimiz yetmadi. Keyin hukumat ostonasiga qadam qo‘yishga to‘g‘ri keldi. Sud ikki yilga cho‘zildi. Qo‘limizda yerimizning hujjati yo‘q bo‘lsa ham, butun qishloq bu joy bizga ota-bobodan meros qolganini bilardi. Buni hech kim surishtirib o‘tirmadi, og‘a soxta guvoh topib ishni o‘z foydasiga hal qildirdi. Sud paytida mendan metrika so‘rab qolishdi, metrikasining qaysi go‘rda yotganini qayerdan bilay? Askarlikdan qaytganimdan buyon davlat idorasiga ishim tushmagan edi, qidirdim-qidirdim, yo‘q... Keyin mayibning o‘lgan o‘g‘li — nevaramga olingan metrikani topdim. Uning oti ham Mehmet edi. Metrika bo‘lsa bo‘ldi-da, hammasi bir-ku, deb o‘yladim, viloyatga ko‘rsatib, yangidan adres berdim. Suddan bir ish chiqmadi. Viloyatga qatnayverib, haligi yer ham qarovsiz qoldi. Oradan olti oycha vaqt o‘tgan edi, qishloqqa tahsildor¹ kelib qoldi. Oqsoqol yo‘l haqi kerak bo‘lganlar ichida meni ham tilga oldi. Yanglishgan bo‘lsa kerak, deb e‘tibor bermadim. Ular bir necha marta kelib-ketishdi, men bunga parvo qilmadim. Chunki yo‘l haqididan ozod qilinganimga yigirma yil bo‘lgan edi-da! Tahsildorlar bu safar jandarmilar bilan birga kelishdi. Yo‘l haqi to‘lamaganlar qatoriga meni ham qo‘shib qo‘yishdi. Sakson yoshdaman desam ham quloq solishmadi. Ular ro‘yxatlar bo‘limiga kelib daftarni ochib qarashdi-da, “sen hali yigirma to‘qqiz yoshda ekansan”, deyishdi. “Meni o‘z holimga qo‘yinglar, ahvolimni, soqolimni ko‘ringlar”, desam, “Yo‘q, tug‘ilgan yiling bu yerda yozig‘liq, turar joying ham aniq”, deb turib olishdi. Metrikani yonimdan olib ko‘rsatdim, u yerda ham yoshim yigirma to‘qqizga to‘g‘ri kelar ekan, buni ko‘rib

¹ **Tahsildor** — davlat solig‘ini yig‘uvchi kishi.

o‘zim ham hang-mang bo‘lib qoldim: endi nima qilaman? “Yana g‘ing-ping deydigan bo‘lsang, boshing baloga qoladi”, — deyishdi. Men ham indamay qo‘ya qoldim. Yonimda olti lira¹ bo‘lganda berib yuborardim, ammo shu zamonda olti lirani qayerdan topib bo‘ladi? Taqdir shu ekan, deb bu yerga keldik.

Men kulgidan o‘zimni to‘xtatolmadim:

— Otaxon, axir, hech zamonda kishi nevarasining metrikasini o‘ziniki qilib oladimi?

Bu ish uning joniga tekkandek, qo‘l siltab ming‘illab qo‘ydi:

— E, nima qilibdi? Hammasi ham davlatning qog‘ozi emasmi, axir?

¹ **Lira** — Turkiya pul birligi.

IKKI XOTIN

Karim og'a ikki kundan beri o'rnidan turolmay qoldi. O'n-o'n besh kundan beri yurguday holi bo'lmasa ham, serharakat, tinib-tinchimas odam bo'lganidan uyda o'tirolmas, choyxonaga borib, so'rida chordana qurib o'tirardi yoki eshagiga minib inqillab-sinqillab bog'iga borardi. G'ivillab yurib uzum boshlarining bitta-yarimta chirigan donalarini terar, olcha daraxtlarning qurigan shoxlarini kesib tashlar va qosh qorayganda horib-tolib, tinkasi qurib, uyiga qaytardi.

Yo'lda isitma tutib ko'zi tinar, eshakdan yiqilay-yiqilay deganda, hayvonning bo'yniga yopishib olardi. Bu gal ichburug' kasali uning yoqasidan mahkam tutdi. Yangi boshlangan kunlarda zora to'xtatsa deb, g'o'ra uzumni ezib ichdi, bu foyda beravermagandan keyin, shunday qimmatchilik zamonda yarim stakan-cha quruq qahvani suvga qorib ichsa ham, bu xira darddan qutula olmadi. Bir qancha yillardan beri ta'sirini tajribadan o'tkazgan dorilarning ham bir chaqalik nafi tegmadi. Ichburug'ni to'xtatar, ichakni siqar deb hovuch-hovuch olcha va besh-olti dona olma yedi, lekin qilgan dori-darmonidan ahvoli battar og'irlashdi. Oxiri ikki kun avval: "Qornimning suvini terar!" deb ko'ngli tusamay no'xat yedi-yu, o'zini butunlay tutolmaydigan bo'lib qoldi. Choyxonada ham tagi bulg'anib qolgach, xotinlari zo'rlab yotqizib qo'yishdi. U panjaralarning taxta qanotlari zich yopilganidan, yupqa to'shakda yotaverishidan suyaklari zirqiray boshladi. Uyning bir chekkasiga taxlab qo'yilgan yunglik to'shaklarga suqlanib qarar, ularning ustida yotish qanday rohatligini o'ylardi. Karim og'a xotinlarining so'ziga kirmay, kir bo'lib qoladi, deb to'shaklarni yozdirmagan edi. Endi bo'lsa, bu shaparak toshdek to'shakka yotqizib qo'yan iflos kasalning yetmish pirini so'kib yotardi. Qirq besh yildan beri u bilan yashagan xotini Hojar: "Ikkita to'shak solaylik, Karim og'a... Qariganingda sen ham rohat qil... Yung to'shaklarni

go‘ringga olib ketasanmi?” — degan paytida ko‘nmaganiga achindi. Ammo shu zamonda bunday to‘shaklarning o‘ttiz-qirq liradan kamga tayyor bo‘lmasligini o‘ylab, o‘zini haq deb hisobladi. Hojar bugun xazon supurgani bog‘ga ketgan, kichik xotini Asma bo‘lsa, uch yashar bolasini olib kir yuvgani ketgan edi. Karim og‘a uyda yolg‘iz o‘zi qolgandi. Lekin yosh boladay Asmaning so‘ziga kirib, qo‘shnisi beva xotin Maqbulaning qarab turishiga rozi bo‘lganidan ko‘ngli hech tinchimas edi. Ichi burab, qattiq og‘rib qolgan paytda u xotin biron narsani o‘g‘irlab qo‘ysa ham hech kim bilmay qoladi. Bu ishni qilmagan taqdirda ham, axir, haftada unga yarim chinni don berish kerak-a! Karim og‘a to‘satdan: “Ajabo, paymonam to‘lib, kunim bitdimikin?” deb o‘yladi. Odam o‘ladigan kunini aniq bilsa, ishlarini shunga qarab saranjomlab qo‘yar, hozirligini ko‘rar, pulining qayerda turishini aytib, xotirjam oyoq-qo‘lini uzatib ketardi. Birdan qornida sanchiq turdi. Tashqari chiqishga urindi, ammo darmoni yetmadi. Suyagi chiqqan qo‘llari bilan devorni ushlab zo‘rg‘a o‘girilib o‘tira oldi. Og‘riq kuchayganidan yuzlari bujmaydi, tez-tez nafas oldi-da, orqasiga yiqilib o‘zidan ketdi. U ko‘cha eshigining qattiq taqillashidan hushiga keldi, pastda kimlardir gaplashardi.

— U yerda kim bor, — g‘ingshidi Karim og‘a.

Zo‘rg‘a chiqqan ovozni eshitgan Asma javob berdi: “Samo-varchi o‘nboshi Rizoning qizi bir savat olcha so‘rayapti!”

Karim og‘a o‘rnidani turishga urindi-yu, bo‘lmadi.

— Yigirma qurushdan¹ beraver! — dedi yotgan joyidan.

Pastdan yana savdolashgan tovush eshitildi.

— O‘n besh qurush olib kelibdi! — baqirdi Asma.

— Yigirma qurushdan kam bo‘lmaydi! — dedi-da, tez-tez nafas oldi. — Savatni keltir, ko‘rayin-chi!

Asma Rizo o‘nboshining qizi olib kelgan savatni ko‘tarib yuqoriga chiqdi. Karim og‘a savatning og‘zidan biroz pastroq joyini ko‘rsatdi:

— Mana shu yergacha solib ber!

Eshik yopilib, qiz ketgandan keyin Karim og‘a Asma olib kelgan o‘n besh qurushni yostiqlarning ostidagi hamyonga solib qo‘ydi.

¹ **Qurush** — Turkiya pul birligi.

Hojar qaytib, pastdagi eshikni yopdi. Tavaqalari yopiq panjaraning orqasidagi ko'chadan o'tayotgan sigirlarning ma'-mo'si va bolalarning baqirishlari eshutilib turardi. Hojar supurib kelgan xazonini yuqoriga olib chiqib eriga ko'rsatdi. Karim og'a ko'zlari bilan chamalagandan keyin:

— Ertaga qishloq bozoriga olib bor, ikki liradan kamga sotma! — deb Asmaga qaradi: — Yuragim juda kuyib ketdi... Menga turshak sharbati keltir!

Asma pastga tushdi, birozdan keyin chiqib:

— Ko'zada sharbat qolmabdi, kalitni bering, sandiqdan turshak olayin! — dedi.

— Qanday qilib darrov tugatib qo'ydilaring! Yoki suv o'rniga ham sharbat ichasizlarmi? Bo'lmasa, boshqa narsadan sharbat qilib keltir! — dedi Karim og'a ingrab.

— Bu yoqda hech narsa yo'q. Kalitni bersang-chi!

— Qo'llarnig qurib ketsin, kerakmas!

Xotinlar Karim og'aning o'rnini tozalagandan keyin pastga tushdilar. Qorong'ida o'tirishib bir parcha cho'zma bilan uch kundan beri yotgan qatiqni ichdilar. Asmaning o'g'li kichkina Najot to'ymadim, degan edi, erlaridan yashirincha bir hovuch olcha berishdi. Ular qaytib Karim og'aning oldiga chiqishsa, chol yana hushidan ketib, ingrab yotibdi. Asma qo'rqdi.

— Nega qo'rqasan, olti yildan beri qo'ynida yotasan! Undan ko'ra oyog'ini ko'tar, tagini tozalaylik, — jerkidi Hojar.

Kasalni goh o'ngga, goh chapga ag'darib o'rnini tozaladilar. Uning a'zoyi badani o'tdek qizib, eti ustixoniga yopishib, suyaklari tarashadek qurib qolgan edi.

— O'larmikin? — dedi Asma sekingina.

Hojar qoq-quruq qo'llari bilan kasalning ko'rparasini yopaturib, javob berdi:

— Albatta, o'ladi... Nechaga kirdiykan?

— Yetmishga kirganmikan?

— Kirgan bo'lsa kerak... Mendan avval olgan xotini ikki bola tug'gan edi, bittasi askarlikka ketdi, ikkinchisi qamoqxonada... Mening birinchi bolam hozir tirik bo'lganda qirqqa kirgan bo'lardi.

Asma bu hisobdan hech narsa tushunmagani uchun indamay qo‘ya qoldi. Najot to‘shakchani ustida uxlab qolgandi. Uy ancha qorong‘i bo‘lib qolgani uchun Asma o‘choqning ustidagi lampani yoqdi. Gap yo‘q, so‘z yo‘q, birpas kutib o‘tirishdi, keyin lampani o‘chirib, bir burchakda g‘ujanak bo‘lib yotishdi.

Yarim kechada uyning o‘rtasidagi to‘shakda yotgan Karim og‘a xirillab xotinlarini uyg‘otib yubordi. Avval Hojar uyg‘ondi, u turtina-surtina Asmani topdi-da:

— Tur, qiz (Hojar kundoshini shunday atardi), tur... jon beryap-ti! — dedi.

Ammo yigirma to‘rt yashar kishining uyqusida yotgan Asma ko‘zini ocholmasdi. Hojarning tovushi ko‘tarildi:

— Tursang-chi, hey qiz... Tur, chiroqni yoq, Karim og‘aning ahvoli tang. O‘ladi, shekilli.

Asmadan avval kichkina Najot uyg‘onib, yig‘lay boshladi, kasal hamon xirillardi.

— Nima gap, bolaga bir narsa bo‘ldimi? — deb Najoti yotgan joyga qaradi Asma.

— Bolaga hech narsa bo‘lgani yo‘q, qizim... katta odamga bir narsalar bo‘lyapti! — dedi kundoshi.

Asma esnay-esnay o‘rnidan turdi, lampa yoqqani o‘choqboshiga yurdi, oyog‘i kasalning to‘shagiga qoqilib, gandarakladi va qo‘rqib qichqirib yubordi.

Gugurtni paypaslab axtararkan, uyda hukm surayot jimlikdan qaltirab ketdi: Najoti yana uxlab qolibdi, kasalning xirillashi ham to‘xtab qolibdi.

— Hojar opa, o‘ldimikin, nima deysiz?

— Qaydam! Hey, qiz, sen chiroqni yoq! — dedi Hojar.

Asmaning titrab-qaltiragan qo‘llari gugurtni topdi; lampaning xira, qizg‘ish yorug‘i pastdan yuqoriga ko‘tarilib yosh xotinning iyagini, uyqu arimagan ko‘zlarini yoritdi, boshining soyasini katta qilib shiftga tushirdi, uydagi har narsani, shu qatori ko‘zlarini uqalab o‘tirgan Hojarning bir tutam keladigan oq sochlarini sarg‘ish rangga bo‘yadi. Najoti loy oyoqlarini kerib uzatgan, ko‘zlarini yarim ochgancha uxlar edi.

Karim og‘a o‘rtada qimir etmay yotar, yuzi doka bo‘lib ketgan edi. Lampaning ravshanligi ham bu oqlikni o‘zgartira olmagan edi. Yarim ochiq ko‘zlarining oqi qorong‘i uyda sadaf tugmaday yaltirardi. Siyrak soqolli iyagi biroz chapga qiyshayib ko‘ksiga egilgan, teshiklaridan oqargan qillari chiqib turgan burnining uchi cho‘zilganday edi.

Asma qo‘rqqanidan qichqirganicha eshikka otildi. Hojar o‘rnidan irg‘ib turib, uning etagidan tutdi:

— Tovushingni o‘chir, nega baqirasan, o‘lishga o‘ldi! Kel, engagini tang‘ib qo‘yaylik!

— Nima qilishimni bilmay qoldim, Hojar opa!

— Ajabmi, sog‘ligida ustimga kundosh bo‘lib qo‘yniga kirishni bilding, endi o‘ligiga qo‘l tegizishga qo‘rqasanmi?

Kichik xotin sababini o‘zi ham bilmay bir qo‘rquv bilan kundoshiga yalindi:

— Men o‘z xohishim bilan ustingga kundosh bo‘lib kelganim yo‘q. Hojar opajonim, otam zo‘rlab berdi... — gapiga birpas javob kutdi-da, kundoshi uning so‘ziga e‘tibor bermay, murda bilan ovora ekanini ko‘rib: “Qo‘shnilarga xabar beraylik!” — dedi.

— Qo‘shnilar nima qilib berardi... Odamlarni uyqudan uyg‘otgan bilan Karim og‘aning joni qaytib kelmaydi-ku! — deb erining oldiga cho‘kka tushib engagini bog‘ladi. Murdaning changak bo‘lib qolgan oyog‘i qancha urinsa ham yozilmadi. Hojar ikki qo‘li bilan murdaning tizzasining ko‘zini bosdi, ammo qo‘llarini olar-olmas oyoqlari yana changak bo‘lib qoldi.

Asma Hojarning ro‘baro‘sigacha cho‘kka tushib ko‘zlari qinidan chiqquday bo‘lib bir kundoshiga, bir eriga qarardi. U yigirma to‘rt yoshga kirgan bo‘lsa ham, shu vaqtgacha murdani bunday yaqindan ko‘rmagan edi.

Hojar Karim og‘aning belbog‘larini titkiladi, u bir narsa axtarardi, topa olmaganidan keyin murdani sal bir yonga o‘girib ostini qaradi.

— Topdim! — deb shipshidi u.

— Nima axtarding?

Hojar indamadi, u murdaning ishtonbog‘idan ushlab, uchidagi bir tugunni tishi bilan yechishga urinardi.

Ishtonbog'ni Asmaga uzatib:

— Tugunni sen yech, tishim qolmabdi, — dedi birozdan keyin.

Asma tugunni yechgan edi, ichidan ip bog'loqli ikki kalit tushdi. Katta xotin, kalitlarni yerdan olib qomatini rostladi-da, eshik tomon yurarkan, orqasiga qayrilib:

— Hey qiz, bu yoqqa kel! Sandig'ini ochib ko'raylik, nimasi bor ekan, ertaga qamoqxonadagi o'g'lining xotini kelsa, hamma narsani supurib ketadi, — dedi.

Asma birdan o'zgarib ketdi:

— Nega supurib ketarkan? — qo'li bilan to'shakda yotgan Najotni ko'rsatdi. — Nima, bu bola uniki emasmi?.. Uning haqini hech kim ololmaydi.

Hojar masxaraomuz kuldi.

— Ey, sening dunyodan xabaring yo'q. Ustimga kundosh bo'lib kelding, hukumat tomonidan rasmiy nikoh qilinganing yo'q... Najoting merosxo'r bo'lolmaydi.

Asma ishonmadi:

— Bu kimning bolasi? Hamma biladi... Haromi emas-ku!

Biroq Hojarning gapi uning dilida shubha qo'zg'agan edi. U sekin kundoshining orqasidan ergashdi. Pastki uydagi sandiqni ochdilar. Ichidan bir necha ko'ylak, bir qalami yaktak, ancha yung paypoq, bir kumush papiros qutisi, bir chaqmoqli to'pponcha, bir tok qaychi chiqdi. Hamma yoqni ostin-ustun qilsalar ham, pul chiqmadi.

— Ko'mib qo'ygan bo'lsa kerak! — dedi Hojar.

— Qayerga ko'mgan ekan?

— Kim biladi?

— Qiz, senga biron narsa aytmaganmi?

— U birovga bir narsa aytarmidi? Hech narsa demagan!

— Eh, attang... Yoshlik qilgansan-da.. Nega biron kecha dunyosini ko'mgan yerini so'ramading?

Asma qizarib yerga tikildi. Hojar:

— Yuqori chiqib kiyimlarini ayiraylik-chi, qani, — dedi.

Kiyimlar ichidan bitta zanjirli kumush cho'ntak soati, o'n yetti liraga yaqin pul chiqdi. Hojar axtarganini topolmagani uchun asabiylashardi.

— Qirq yil azobini tortdim... ustimga kundosh olib keldi, og‘zimni ochmadim, ketishida pul yashirgan yerini aytmadan keta berdi... Baloga yo‘liqqur...

— Baloga yo‘liqdi-ku, Hojar opa!

— Go‘ring nurga to‘lmagur... o‘lgunicha bizni bog‘da va dalada ishlatdi-ya, imonsiz! Kel qizim, shu pulini bo‘lishib olaylik!

Bitta senga, bitta menga qilib, o‘n yetti lirani o‘zaro taqsim qilishdi, faqat Hojar ro‘baro‘sida o‘tirganga sakkiz lira berib, o‘zi to‘qqiz lira oldi. Zanjirli kumush soatni ham cho‘ntagiga solib oldi. Undan keyin yana hamma yoqni titkilashga tushdilar. Ko‘rpachalarning ostini, shiftdagi bolorlarning oralarini axtarsalar ham, hech narsa topolmadilar.

— Hojar opa... balki, puli yo‘qdir? — dedi chang va terga botgan Asma axtarishdan to‘xtab.

— O‘ligingni shoqollar yegurning o‘libdimi puli bo‘lmasa? Shunga erga chiqqan kunimdan beri bir qarol singari ishlayman, o‘zi ham ishladi, olti yil bo‘ldi sen ham tinmaysan, ko‘zga ko‘rinarli nima orttirdik?.. Har yili olcha-yu uzumidan bo‘lak kam deganda yetti-sakkiz yuz liralik g‘alla sotib olardi.

Ammo o‘zi ham axtarishdan charchagandi, murdaning ishtonbog‘idan yechib olgan kalitlarning kattasini qo‘liga oldi-da, biroz o‘ylangach:

— Yur, pastga tushib qulflog‘liq uyni ochaylik, ovqat pishirib, yog‘liq qatlama qilib, bir maza qilaylik... — dedi Hojar, keyin o‘z-o‘zi bilan gaplashayotganday so‘zida davom etdi: — Qabringda tinchimagur... Qirq yil uyida yurib, ho‘kizdek ishlab, bir kun qornim to‘yib ovqat yemabman... Shunday bo‘lsa ham, tovushimni chiqarmadim. Qanday bo‘lmasin bir kun o‘lar-da, hamma narsasi menga qolar deb o‘yladim... Xudodan qo‘rqmasdan pullarini o‘zi bilan birga olib ketdi, yashshamagur, — u yana Asmaga qaradi: — Nega baqrayib yuzimga qarab turibsan, hey qiz? Yoshman deb maqtanasanmi? Qo‘lingdagi haroming bilan seni kim olardi? El ichiga tushgandan keyin aqling kirib qoladi!.. Yur, o‘shshayib turma... borib nima bor, nima yo‘q, o‘rtaga qo‘yaylik-da, to‘ygunimizcha yayrab bir ovqat yeylik...

Oziq-ovqat turadigan uyni ochishdi, un, yog‘, sut, ishqilib, qo‘llariga nima ilinsa tashqariga olib chiqishdi-da, o‘tni yoqishdi. Chitirlab yonib alangasi yuqoriga urayotgan olovning yorug‘ida ketma-ket xamir qorishdi, yoyishdi, sho‘rva qaynatishdi, sharbat ezishdi, qatlamalarga qaymoq surishdi, to‘yib-to‘yib yeyishdi, so‘ngra o‘tirishib, u yoqdan-bu yoqdan so‘zlashishdi. Toza ham Sulaymon o‘ldi-yu, devlar qutuldi bo‘ldi. Karim og‘aga ilinganday bo‘ldilar, tag‘in allanima balolar pishirib yeya boshladilar. Tong otarda ikkisi ham o‘tirgan yeridan turolmay qoldi. Ammo eshik oldidan o‘tgan sigirlarning tapur-tupurlari, bundan oshiq kutish mumkin emasligini ularga ishora etdi va boshlariga tushgan falokatni qishloq xalqiga bildirish zamoni kelganligidan ularni ogohlantirdi.

Yuqoriga chiqdilar, Hojar boshiga ro‘mol tashladi, Asma pish-pish qilib uxlayotgan Najotini quchoqladi. O‘rtada yotgan murdaga nazar ham tashlamay pastga tushib, eshik tomon yugurdilar. Yaqindagi uy va ko‘chalarni yangratgan yurak ezuvchi tovush bilan faryod ura boshladilar.

Hojar: “Hay, xaloyiq, hay qo‘shnilar, u ketdi... dunyosiga to‘ymasdan nokom ketdi..” deb yig‘lasa, Asma uyqudan bevaqt uyg‘otilgani uchun qo‘rqib ketib, bag‘illab yig‘layotgan bolasini bag‘riga bosganicha, qishloqni boshga ko‘tarardi:

— Voy mening uch yoshida yetim qolgan Najotim!..

G‘OZLAR

Dudu yugurgancha qishloq o‘qituvchisining uyiga kirib keldi:

— Manavi xatni o‘qib bering... Sayiddan kelibdi!..

Bekorchilikdan zerikib yotgan o‘qituvchi Duduning ochiq yoqasidan ko‘rinib turgan ko‘kragiga ko‘z qirini tashlab qo‘ydi. Yosh juvonning qoracha badanini yopib turgan ko‘ylak yengilgina uchdi, o‘qituvchi bir-ikki yutinib qo‘ydi-da, qo‘lini cho‘zdi: “Qani, xatingni ber-chi!”

Bundan uch yil avval eri Sayidni bir o‘rtog‘i to‘yga aytgan edi. Eski odat bo‘yicha yangi kelin-kuyovni sakkiz miltiqdan baravariga o‘q uzib qutlashdi. Shunda mehmonlardan biriga o‘q tegib o‘ldi. Kimning o‘qi teggani noma‘lum edi. Shunday bo‘lsa ham, tekshirgani kelgan sud tergovchisiga pora berib, kambag‘al Sayid bilan uning o‘rtog‘i Durmush o‘ldirgan deyishdi.

Sud ikkalasini o‘n yildan qamoqqa hukm qildi. O‘qituvchi Sayiddan kelgan xatni o‘qib chiqdi. U xatda avval xotinining hol-ahvolini so‘ragan, keyin o‘zining mazasi yo‘qligidan, qamoqxonadagi og‘ir turmushidan, bit va qandaladan shikoyat qilgan, agar Dudu ko‘rgani kelsa, ikkita g‘oz ham olib kelsa, yaxshi bo‘lishini, g‘ozlarni qamoqxona boshlig‘i va bosh nazoratchiga bermoqchi ekanligini, shunda ular Sayidni kameraning sal tuzukroq, bit va qandalasi kamroq bo‘lgan oldingi qismiga ko‘chirishlari mumkinligini yozgan edi.

Dudu xatni o‘qituvchining qo‘lidan olib ko‘kragiga yashirdi. Ko‘zini lo‘q qilib turgan o‘qituvchi juvonning yarim ochilgan siynasini ko‘rib olishga muyassar bo‘ldi.

Dudu maktab oldidagi go‘ng tepada o‘ynab yurgan o‘g‘li Husnini yetaklagancha uyiga ketdi. U o‘yga cho‘mgan, nima qilishini bilmas edi. Uning bittagina g‘ozi bo‘lib, tuxumlarini baqqol Ilyos afandiga berishi kerak edi. Agar g‘oz har kuni tuxum qilib tursa, bir oyda Ilyos afandining qarzidan qutulardi. Dudu undan o‘g‘ilchasiga ko‘ylak uchun bo‘z olgan, puli bo‘lmaganidan, pul o‘rniga

tuxum berishga va'da qilgan edi. Agar g'ozni shaharga olib ket-sa bormi, baqqol uning uyidagi bor bisoti, yirtiq ko'rpa-to'shagini ham qo'ymaydi.

Buning ustiga, g'ozni bitta, Sayid esa ikkita so'ragan.

Dudu egachisining uyiga bordi. Sayidning akasini bundan o'n besh kun avval o'rtoqlari bilan ovga chiqqanda o'ldirib ketishgan edi. Dudu Sayidni qutqarishga bitta g'oz kerak bo'lib qolganini aytganda egachisi uyni boshiga ko'tardi.

— Ostonamga qadam bosma! Ket uyimdan! Yashshamagur Sayidni deb erimdan ayrildim. Ilohim, bir umr qamoqdan chiqmasin... — deya yig'lay boshladi.

Dudu o'rnidan turdi va qo'rqqanidan boshqa qarindoshlarinikiga yordam so'rab bormay qo'ya qoldi. Butun kecha Dudu mijja qoqmadi. Uyda to'rt yashar o'g'lidani boshqa hech kim yo'q. U qo'rqdi. O'ldirilgan odamning qarindosh-urug'lari eringga yordam berma, deb do'q qilishardi. Ular Sayidning akasini uncha-muncha yordamlashib turgani uchun o'ldirishdi. Dudu kimnikiga kirsam, haydab chiqarardi. Sayid ikkita g'oz so'rabdi-ya. Yarim kechada Dudu bir qarorga keldi-da, o'rnidan turib eshikka chiqdi. To'g'ri tovuqxonaga borib, g'ozni ushladi-da, oyoqlarini bog'ladi. To'satdan g'oz g'og'olab yubordi. Chetan devor orqasidan qo'shni g'oz qo'shilishib g'og'olay boshladi. Dudu biroz to'xtab turdi, keyin chetan devorining buzuq joyidan qo'shnisining hovlisiga o'tdi-da, tovuqxonada bir-biriga gal bermay g'og'olayotgan g'ozlardan birini tutib chiqdi. It uni tanib indamadi.

Shundan keyin Husnini orqasiga bog'lab, bir qo'liga g'ozlarni, bir qo'liga don solingan xaltachani olib yo'lga tushdi. Husni shinni solingan ko'zachani ushlab olgan edi. Gohida Dudu qorong'ida qoqilib ketar, shinni chayqalib orqasiga to'kilardi. Salqin kechada Dudu shaharga borardi. Qishloqdan shahargacha o'n to'qqiz soatlik yo'l edi.

* * *

Sayid uch oycha kasal bo'lib yotdi. Oxiri uni qamoqxona kasalxonasiga yotqizishdi. Biroq oradan bir necha kun o'tgach, boshqa bir mahbus kasal bo'lib qoldi-yu, Sayidni kasalxonadan

chiqarib yuborishdi. Qaytib kasalxonaga qabul etishmadi. “Dardi bedavo sillar kasalxonaga yotqizilmasin” degan buyruq bor edi. Qonun bo‘yicha Sayid kabi mahbuslar hukmni yumshatishni yoki afv etishni so‘rab ariza berishlari mumkin edi. Ammo Sayid o‘zi-ning nima kasal ekanini bilmasdi.

Qamoqxonadagi bu kabi yaramasliklardan xabardor bo‘lgan mahbuslarning ham u bilan ishi yo‘q edi, chunki u faqir edi.

Afv so‘rab yozilgan arizalar, iltimoslar oylab idoralarda chang bosib yotadi, hech kim uning ijrosi bilan qiziqmaydi ham.

Sayid kameraning eng iflos, qorong‘i burchagida, hojatxona yonida ochdan och yotardi. Kasal bo‘lgani uchun qamoqxonaning ham, bironing ham xizmatini qilmas, hatto suv ham tashimas edi. Bergan ovqatlarining bir kunligini uch kun yer, ikki kunligini esa qatiqqa alishardi. Kun bo‘yi qimirlamay, qamoqxonaning zig‘ir-day oynasidan ko‘rinib turgan bir parcha moviy osmonga tiki-lib yotardi. U qishloqqa xat yozdirgandan keyin, Duduni ishdan qo‘ymaslik uchun anchagacha xatni yubormadi. Chunki yer hay-daydigan qizg‘in payt edi.

Ortiq kuta olmasligini anglab, belbog‘idan ikki buklog‘liq xatni oldi. Uchrashuv kunlari eshik oldida turadigan bir mahbusga berib: “Shuni bizning qishloqdan kelganlarga ber”, dedi. Shundan keyin ikki ko‘zi Duduning yo‘lida bo‘lib qoldi. Xatni olib ketgan Sayidning hamqishlog‘i o‘n kuncha shaharda qolib ketdi. Sayid esa Duduni zoriqib kutardi. Kaftdakina ko‘m-ko‘k osmondan ko‘zini uzmasdi. Kechqurunlari shinniga bir burda qattiq qora non botirib yeb, uxlashga urinardi. Dudu kelganda qanday qilib turib, kameradan uning oldiga chiqish o‘yi bezovta qilardi. “Emaklab bo‘lsa ham chiqaman”, derdi o‘z-o‘ziga.

To‘ydan keyin bir oy o‘tgach harbiy xizmatga ketdi, qaytib kelganidan keyin oradan yigirma kun o‘tmasdan qamaldi. Duduning visoliga to‘ymagan edi. Dudu hamon kelmasdi.

Bundan ortiq kutishga toqati yetmaydi, shekilli...

* * *

Dudu qamoqxonaga keldi. Eshik oldida hech kim yo‘q edi. Biroq endi ichkariga kiray deganda qorovulxonadagi jandarm:

— Qayt orqangga! — deb baqirdi.

Darvoza yonida turgan nazoratchi Duduning qo‘lidagi xaltacha va g‘ozlarni ko‘rib, unga qo‘li bilan ishora qildi. Lekin shu choq bir necha mahbus zambil ko‘tarib kelib qolishdi. Nazoratchi ularga qarab yurdi.

Shu payt qorovulxonaga qamoqxona mirzasi kirib keldi.

— Zambilni mozorga olib boring! — deb qichqirdi mirza o‘tib borayotgan mahbuslarga. — Men o‘zim qayd etib qo‘yaman.

Bosh nazoratchi qamoqxona xizmatchilari hamda ayrim mahbuslarga allaqanday bir qog‘ozga imzo chektirardi. Ular o‘lgan kishidan bir eski ko‘rpa, mis tovoq va yirtiq botinkagina qolganiga guvohlik berishardi. Shu payt bosh nazoratchi nariroqda turgan Duduni ko‘rib so‘radi:

— Senga kim kerak?

— Oprukalik Sayid.

Bosh nazoratchining afti burishdi, uning bir nazoratchi qo‘l ostida zambilda murda olib ketayotgan mahbuslarga ishora qilmoqchi bo‘lib turgan ko‘zlari g‘oz va xaltachaga tushib qoldi.

— Sayid shu yerda, lekin bugun qabul kuni emas. Qo‘lingdagini ber-da, o‘zing bir haftadan keyin kel, — dedi.

Bosh nazoratchi g‘ozlarni, xaltani, shinnili ko‘zachani oldi va eshik oldida qimirlamay turgan Duduga qarab o‘shqirdi:

— Bir haftadan keyin kel dedim-ku, narsalaringni u oladi... yo‘qol bu yerdan!

Dudu shaharda bir hafta qola olarmidi?

Dudu o‘g‘ilchasini yetaklab bitta-bitta yurib ketdi. O‘g‘li qamoqxona tomonga o‘girilib-o‘girilib qarar, yerga qoqilar va ko‘zyosh qilib:

— Dadam qani? Dadam qani?.. — deb so‘rardi. Dudu uni jerki b berdi:

— Nega yig‘laysan! Ko‘rsatmadilar! — keyin ko‘ngli yumshab, qo‘shib qo‘ydi: — O‘rimdan keyin yana kelamiz.

Dudu qishloqqa kirib kelishi bilan jandarm uni qamoqqa oldi. G‘oz o‘g‘irlagani uchun uch oy qamoq jazosiga hukm qilindi. Qishloq qamoqxonasida yotgani uchun yig‘im-terimgacha erining o‘lganidan xabari bo‘lmadi.

QOCHOQ

Ikki jandarm Idrisni o'rtaga solib, olib borardi. Oyoq bosishga madori qolmagan Idris jandarlardan obdan kaltak yegani uchun tezroq yurishga tirishardi. Aslida bunday ishlardan bexabar bo'lsa ham, hayit namozida Imom qishlog'ining masjidini tunab, namozxonlarni "shilganiga" iqrar bo'ldi.

Axir, nima qilsin?.. Buni tayoq deb qo'yibdilar... Iqrar bo'lmaningga qo'yarmidi. U endi kam deganda yetti yilga ketadi.

U ildam-ildam qadam bosar ekan, o'qtin-o'qtin toshga qoqilib, kalovlanib ketsa, jandarlardan biri qo'lidan tutib qolardi. Biroz yurishgach, unga bir dona sigaret ham berishdi...

Aslida bularni ham yomon odamlar deb bo'lmaydi... Nima ham qilishsin, xizmat-da. Ular yo'lga chiqishlaridan oldin kapitani: "Aybdorni topmasdan ko'zimga ko'rinmanglar!" — deb qattiq ogohlantirgan edi. Qishloqni "ovlagan" o'g'ri allaqachon qochib qolgan, qanday bo'lmasin, bir aybdor topish kerak edi. Zotan Idris necha yillardan buyon bu yoqlarda ishsiz sanqib yurar, ming bir ko'chaga kirib-chiqar edi. Uch-to'rt marta sigaret qog'ozi bilan chaqmoqtosh sotayotganda qo'lga tushgan edi. Eng muhimi, qishloq aholisi undan norozi edi. Avval rahmatlik otasini — u qishloq imomi bo'lgan — yuz-xotir qilib yurganlarga ham Idrisning yurish-turishi yoqmadi, uning qishloqdan chiqib ketishini talab qila boshladilar. Idris qishloqda ekan, jandarlarning oyog'i uzilmasdi. Shuning uchun ham jandamlar Idrisni ushlashlari bilanoq, qishloq oqsoqoli bilan baqqol bu voqeadan bir kun oldin Idris Imom qishlog'i tomonga ketayotgan edi, deb guvohlik berishdi... Shuning o'zi yetarli edi. Qolganini jandarlarning o'zi gapirtirib oldi... Idris hayit namozida Imom qishlog'ining masjidini qanday tunganini aytib berdi...

Hozir ular Imom qishlog'iga ketishayotgan edi.

Idris tashvish tortar, o'yg'a cho'mgan edi. Uning fikri-zikrini tayoq zarbi ham, yetti yil qamoqqa hukm qilinish vahmi ham emas, balki tayoqdan ham, qamoqdan ham butunlay boshqa bir narsa, boshqa xayol chulg'ab olgan edi.

Ortiqcha fikr yuritishga o'rganmagan miyasi biror chora izlar, nochorligi jonsarak ko'zlari va bo'rtib chiqqan yuz tomirlaridan ko'rinib turardi.

Uning xayolini mana bu narsa band qilgan edi: Idris kaltak zarbidan qishloqni tunaganini bo'yniga oldi. Bu kifoya qilmaydi. Dalil ham kerak. Buning uchun esa pul bilan kumush soatlarni qayerga yashirganini aytib berishi lozim. Qanaqa pul? Qanaqa kumush soat? Qanaqa o'g'rilik?.. Lekin gapirmasa bo'lmaydi... Tayoq, qo'ndiq va tepkilarga bardosh berib bo'ladiganga o'xshamaydi. Miyasi tars yorilib ketaman derdi: nimani gapirsin? "Imom qishlog'ini men tunadim", deyish oson. Ammo pul bilan kumush soatlarni yo'qdan bor qilish qiyin... Juda ham qiyin...

Darra, qo'ndiq bilan urish va tepkilarning keti ko'rinmaydi. O'zini yo'qotayozdi. Ko'z oldi qorong'ilashdi. Zo'rg'a qo'l ko'tarib: "Aytaman!" — dedi.

Jandarmalar to'xtashdi. Yuziga suv sepishdi. Sigaret berishdi. Shundan keyin Idris birinchi bo'lib esiga kelgan odamning otini aytib berdi:

— Pul Imom qishlog'idagi qahvachi Sulaymon og'ada.

Idris kaltaklardan qutuldi. O'sha paytda u faqat shuni orzu qilgan edi. Lekin Imom qishlog'iga qarab yo'lga chiqishar ekan, u butunlay boshqa narsani o'ylay boshladi: "Bechora Sulaymon og'aga jabr bo'ldi-da!" — derdi o'ziga o'zi.

O'z qishlog'ida bo'lsin, Imom qishlog'ida bo'lsin, birdan bir panohgohi Sulaymon og'a edi. U tunab qolish uchun qahvaxonasidan Idrisga joy berar, undan maslahat va nasihatlarini aya-masdi.

Qanday qilib uning ismi birinchi bo'lib esiga tushdi-ya?

Endi jandarmalar hech narsadan bexabar cholni yerga yotqizib kaltaklashadi, a'zoyi badani momataloq bo'lguncha savalashadi, Sulaymon og'a bilmayman, deb ming bir xil qasam ichganda ham, baribir, darradan qutulolmaydi. Titroq ovozi bilan yalinib-yolvora-

di, gunohsizligini tushuntirmoqchi bo‘ladi, yerga sudralib to‘lg‘a-nadi, lekin hech kim dodiga quloq solmaydi.

Unga cholning ko‘zlaridan oppoq soqoliga dumalab tushayotgan yosh tomchilari ko‘rindi. Cholning bukchaygan beliga ketma-ket kelib tushayotgan tepki va qo‘ndiq zarblarini sezgandek bo‘ldi. Uning oppoq, o‘siq qoshlari ostidagi nursiz, qabariq ko‘zlari: “Idris, qilgan ishingdan xursandmisan?” — degandek tikilib turganini his etdi. Birov uning beliga yana bir tepgandek ingrab yubordi. Jandamlarning biri unga ko‘z qirini tashladi. Keyin yonidan yana bitta sigaret olib, unga uzatdi...

Idris oldinga qilib bog‘langan qo‘li bilan sigaretni olib, labiga qistirdi. Ikki-uch marta chuqur nafas oldi.

Yana besh-o‘n qadam yo‘l yurishdi... Idrisning og‘zidagi sigaret yerga tushdi.

Oh... Bu ish uning qo‘lidan kelmasdi...

Uzoqda Imom qishlog‘i ko‘rindi. Avval uch-to‘rtta mayda daraxt, keyin esa bir qancha guvala uy va besh-o‘nta yalang‘och bolalar ko‘zga chalindi...

Yana yuz qadamcha bor... Keyin qishloqqa yetib kelishadi... va Sulaymon og‘a...

Idris yon-veriga razm soldi... Tosh yo‘lning o‘ng yonida yong‘oqzor. Jandamlarga qaradi: qo‘llarida miltiq.

Xandaqning narigi betiga sakradi. Yiqilib tushdi, yana o‘rnidan turib, yong‘oqzor oralab qocha boshladi. Jandarmlar zatvorni sharaqlatib ochib yopishdi, shundan keyin ikki marta o‘q ovozi eshitildi... Allanarsa havoda bir zum vizilladi, Idris turgan joyida quladi.

Jandarmlar chopqillab kelishdi. Idrisning og‘zidan tirqirab qon oqayotgan edi. Ko‘zini ochib: “Sulaymon og‘aning hech narsadan xabari yo‘q”, — dedi. Boshi shilq etib yonga tushdi. Og‘zidan yana ancha qon keldi. So‘nggi marta ko‘zini ochib: “Mening ham...” — deya oldi.

Ko‘zini qayta yumishga ulgurmay, oyoq-qo‘lini uzatdi. Shu bo‘yi qayta turmadi.

USMON QOTIL

Qamoqxonaning tashqari hovlisida, Abaza Kamol qahva qaynatayotgan o'choq oldida ustma-ust sigaret chekib o'tirgan edim. Qal'aning baland devorlaridan osha port tomondan kelayotgan to'vush qalbimda allaqanday hazin hislarni uyg'otgan edi. Olisdan yurak ezuvchi gudogini chala-chala sohilga yaqinlashgan kema langar tashlayotgan edi. Zanjirlarning shaqir-shuqurlari orasida qayiqchilarning baqirib-chaqirib janjallashgan ovozlari eshitayotgandek edim. Qalbim tashqarida uchib yurgandek bo'lardi. Boshqa vaqtlar meni yupatadigan bu narsalarga e'tibor ham bermasdim. Orif qorovulning yetti kunlik jo'jalariga bosh bo'lib yurgan tovug'i oyog'imning tagida o'rmlashar, devorning qoq o'rtasidan o'sib chiqib salom berib ochilib yotgan moychechak shamolda sekingina tebranar, sal nariroqda, devor tagida boshini egib o'tirgan Tayyor bobo boyburt qo'shiqlarini xirgoyi qilardi. Ammo men bu yaqin do'stlarimdan tasalli oladigan holda emas edim. Hozir fikr-xayolim qalinligi sakkiz gaz keladigan tosh devordan oshib o'tib, palubada turib, kranning ishlashini tomosha qilayotgan, shamolda ko'ylagi hilpirab turgan qizlar bilan, og'ir yukdan bukchayib, zinadan tushishga urinayotgan yukchilar bilan birga edi. Men o'tirgan joyimdan sapchib turgim, matroslarni, jandamlarni itarib tashlab, olg'a yurgim, qayiqqa tushib, kemaga chiqqim va kapitanga "Qani, kemani hayda!" degim kelardi. Ko'z o'ngimda namoyon bo'lgan narsa na shahar, na inson, na adir va na o'rmon edi. Men ufsiz dengizlarni, devor bilan o'rab olinmagan keng yalangliklarni qo'msayotgan edim. Kishining ruhi ko'kda parvoz etib yurarkan, to'satdan yerga qo'nib, inson ojizligiga duch kelib qolishi naqadar qiziq.

Reaksioner Yoqub domla yonimga keldi, temir kursilardan biriga cho'ka turib: "Ishlar qalay?" — deb so'radi. Men uning nima maqsadda oldimga kelganini sezdim-da, qahvachiga buyurdim: "Kamol, domlaga bitta choy ber!"

Yoqub bechora Balikesir atrofida darvishlar ishiga aralashib qolgan ekan, uni “reaksioner” deb o‘n yilga qamab yuborishibdi. Menemen voqeasidan cho‘chib qolgan hukumat o‘sha paytlari bunday odamlarga nisbatan g‘oyat qattiqqo‘l edi. U ilgari badavlat, qo‘sh xotinli bo‘lganligini gapirib yurar, ammo bu yerga kelganiga ancha bo‘lganiga qaramay, uni hech kim yo‘qlamasdi. U birovlarining yordami, qamoqxona boshlig‘ining himoyasi, unda-bunda ba’zi birovlariga yozib beradigan tumorlari orqasidan bir nav tirikchilik o‘tkazar, lekin mahbuslarni gapga solib, topgan-tutgan yangiliklarini oqizmay-tomizmay qamoqxona boshlig‘iga yetkazib turgani uchun hammadan la‘nat eshitardi. U bu ishlarni birovga yomonlik tilab emas, balki har narsani birinchi bo‘lib bilishni istagani, g‘alati tabiatli, o‘taketgan sergap odam bo‘lganligi sababli qilsa kerak, deb o‘ylayman. Chunki men uning birpas ham yolg‘iz qolgisi kelmay, duch kelgan odamning pinjiga tiqilib, qiziqarli va muhim bir gap ustida bahs ochib suhbatdoshlarini og‘ziga qaratish uchun qo‘y ko‘zlarini qisib, miyasi tars yorilgudek darajada o‘ylab o‘tirganini ko‘rganman. U hammani og‘ziga qaratib olganiga amin bo‘lgach, otasining o‘limiga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan sirlarni ham ochib o‘rtaga tashlashdan toymasdi. Yozin-qishin ustidan tushmaydigan olcharang kamzulini yerda sudrab hovlining u burchidan bu burchiga yugurar, to‘p-to‘p bo‘lib o‘tirgan kishilar bilan gurunglashib, kunni kech qilardi. Uzoq bo‘lsa ham, meni o‘z hamqishlog‘i hisoblaganligi uchun tez-tez oldimga kelib turar, har safar tanish-bilishlaridan og‘iz ochar, Bolyodan olgan ikkinchi xotinini ta’riflab berar, pirovardida yana bir choynak choyga tushirib ketardi. Bugun uning ko‘rinishida qandaydir yasama jiddiylik bor edi. U choyni o‘ng qo‘liga olib, chap qo‘lidagi sigaret tutunini yuzimga burqsitib puflar, “Qara, insonning holi shu ekan-da!” demoqchi bo‘lganday boshini tebratib qo‘yar, tez-tez uh tortardi.

— Qani, domla, qanday yangiliklar bor? — so‘radim kulimsirab.

— Usmon qotilimiz yana betamizlik qilibdi. Bu gal ishi pacha-va. Hisomiddin sartaroshni pichoqlab qo‘yibdi. Bora-bora tuppa-tuzuk qotil bo‘ladi, shekilli.

Dastlab Usmon qotil kimligini eslolmay turdim. Keyin u yodimga tushgach, domladan so‘radim.

— Bundan ikki oycha burun qamoqxonadan chiqqan yigit emasmi? Esingdami, yo‘lto‘sarlik qilgani uchun sud raisi uni qamab yuborayozgan edi!

— Koshkiydi qamalganida. Ko‘pi bilan yetti yil olardi, qamoqda yotgan kunlarini hisobga olib, ikki-uch yilda qutulib chiqardi. Bu falokat ham bo‘lmasmidi? Hisomiddin sartarosh o‘lib qolgudek bo‘lsa, o‘n besh yilga ketishi turgan gap. Sartarosh ham sog‘ qoladiganga o‘xshamaydi, pichoqni qorniga urgan.

Bu so‘zlardan keyin Usmon qotilni yaxshiroq esladim. U yigirma beshga kirgan bo‘lsa ham, o‘n yetti yashar o‘spirinning didini beradigan, rangpar, yuzi cho‘zinchoq, qo‘llari paxtaday, barmoqlari uzun-uzun bir yigit edi. U har vaqt kastumining tugmalarini qadab, qo‘llarini qovushtirib oldimga kelar, biror narsa aytmoqchi bo‘lsam, “Qulog‘im sizda, ota” deb boshini xam qilib turardi. Shu tomonlarda dong chiqarib qamoqqa tushgan bezori va kallakesarlar oldida churq etmas, ustozining biror so‘zini eshitmay qolishdan qo‘rqqan shogird singari ko‘zlarini mo‘ltillatib jim o‘tirardi. Uning tashqaridagi hayoti haqida eshitgan gaplarimga ishonish qiyin, lekin hamma bir so‘zni takrorlar edi.

O‘g‘lini ko‘rishga ruxsat berilgan kunlari qamoqxonaga kelib turadigan kampir onasi ham uni uzoqdan ko‘rdi deguncha: “Bo‘yning uzilsin, Usmon, bizlarni xonavayron qilding”, deb qarag‘ardi.

Eshitishimga qaraganda, Usmon bolalik paytida otadan erta yetim qolgan, qiyinchilikda yashab, shuncha yoshga kirgan bo‘lsa ham, shu vaqtgacha biror hunar egallamagan. U qaysi bir ustaga shogird tushmasin, oradan uch-to‘rt kun o‘tgach, qochgan, buning natijasida tikuvchilik bobida tugma qadashdan, etikdo‘zlikda esa ip mumlashdan nariga o‘tmagan. U o‘n yasharligida mahalladagi badavlat oila bolalarini kaltaklashdan ish boshlagan. O‘n ikki yoshida onasiga musht ko‘targan, o‘n beshga kirganida tog‘asiga pichoq o‘qtalgan, o‘n olti yoshidan boshlab haftada kamida bir marta jandarm bo‘limiga, oyda bir marta qamoqqa tushib turgan. U otadan qolgan uzumzorning ko‘klamda bargini, kuzda hosilini, qishda ko‘chatini sotib aroq ichgan, onasi yashab turgan katalak uy

bilan bir yarim do‘nim bog‘ni ham sotib pullashga xo‘p uringan-u, ammo kampir onaning: “O‘ligim chiqmaguncha bu uyga boshqa odam kirmaydi”, deb turib olganligi hamda hovli qog‘ozlarining tog‘asiga berib qo‘yilganligi sababli qo‘lidan hech narsa kelmagan. Sho‘rlik kampirning qishin-yozin ter to‘kib bir parcha yerda yetishtirgan sabzavotlari va besh-o‘n tup o‘rik bilan olchadan tushgan puli Usmonning ovqati va kiyimiga yetmas, shuning uchun u boshqalarga dastyorchilik qilib yurardi. Usmon ko‘ngli bo‘sh, to‘g‘rirog‘i, undan hayiqib qolgan biror hunarmandning pinjiga kirar, ba‘zida biron etikdo‘z yoki ko‘kchiga qarashib yurar, kefal balig‘idan ikra oluvchi baliqchilarga ko‘maklashgan bo‘lar, shu zaylda odamiga qarab bir juft kovush yoki ikki-uch lira pul undirib olardi. Bedanalar Qora dengiz tomondan gala-gala bo‘lib uchib kela boshlagach, u ham ovchilar bilan birga jo‘nab, yomg‘ir yog‘gan kunlari bolalar ham talaygina qush yig‘ishi mumkin bo‘lgan ovga qatnashardi. Kechqururlari biror mayxonaga kirar, biron ta tanishning yoniga o‘tirib olib, ichkilik va ovqatga “eritar”, buning iloji bo‘lmasa, oshpazga “qarzdorman” deb jo‘nab qolardi. Ko‘p odamlar boshga balo orttirgandan ko‘ra unga ovqat olib berishni, juda shilqimlik qilaversa, yarim lira qarz berishni ma‘qul ko‘rishardi. Chunki u yopishgan odamini osonlikcha qo‘yib yubor-mas, juda bo‘lmaganda shilqimlik bilan gap otib, masxara qilar, sal-pal qo‘pol muomala qilganini sezib qolsa bormi, darrov jan-jal chiqarib, sho‘rlikni tavbasiga tayantirardi. U hech qanday to‘y va yig‘indan qolmas, eshigi ochiq uyga xolasining mahriga tush-gandek tap tortmay kirib chiqaverardi. Usmon uch qadah aroqdan so‘ng uchib qolardi. Shundan keyin u yo tarbiya ko‘rgan, yoki o‘zidan ojizroq birontasini topib, unga tegajoqlik qilishga tushar-di. Qishloqning eng zo‘ravon yigitlari ham u bilan janjallashishdan qochishardi. Chunki bir tomondan Usmon bilan janjallashishning o‘zi kishining sha‘niga to‘g‘ri kelmasa, ikkinchi tomondan, musht-lashuvda qo‘li baland kelmasa, dod-faryod ko‘tarar, yig‘i-sig‘i qilib yetti mahallani boshiga to‘plardi. U hamma joyda, hatto arzi-magan narsaga janjal chiqarganda ham qo‘lini pichoqqa yuborib: “Pichoq chiqarishga majbur qilma, xuddi qoningni ichaman, meni

odam o'ldirishga majbur qilma!.." deb og'iz ko'pirtirgani uchun, aslida chumchuq so'ymagan bo'lsa-da, oti Usmon qotil bo'lib ketgan edi.

Yuqorida aytib o'tganimdek, qamoqxonada menga uchragan uyatchan yigitning shunday bezori ekanligiga ishonish qiyin edi. Holbuki, o'shanda ham xuddi shunday bezorilik qilib qamoqqa tushgan edi. Bir kuni u uyiga ketayotgan mahalla o'spirinlardan birini yo'lda to'xtatib: "Qani, yur, menga aroq olib ber!" debdi, o'spirin: "Ishim bor!" degan ekan, "Unday bo'lsa, menga ikki lira qarz ber!" deb shilqimlik qilibdi. U pul beravermagach, pichoqqa qo'l uzatibdi. Buni ko'rib yugurib kelgan odamlar uni politsiyaga tutib berishibdi. Usmonni hadeb bu yerda ko'raverib, joni halqumiga kelgan jinoyat sudining raisi uning adabini berib qo'yish niyatida "kechasi yaroq bilan yo'l to'rganligi" uchun to'rt-besh yilga qamatmoqchi bo'libdi. Lekin toshyurak rais ham Usmonning o'sha ma'sum uyatchan yuzini, odob bilan yig'lab-siqdashini ko'rib, rahmi kelgan bo'lsa kerak, uni atigi bir necha oyga hukm qilgan. Usmonning sud davomida qamoqda yotgan vaqti jazo o'rniga qabul qilinib, u ozod bo'lib ketgan edi. Yoqub domla bunga kuyib-pishar, "Rais bolaga yaxshilik qilmadi. Usmon uch yilgina yotib chiqqanida aql-hushini yig'ib olgan bo'lardi. Bordi-yu, endi sartarosh o'lib qolgudek bo'lsa, o'n besh yil bo'yniga shilq etib tushadi. Eh..." deb achinardi.

Vaqt peshindan o'tgan, domla yenglarini shimarib, tahorat olmoqchi bo'lib turgan edi. Sal nariroqda o'tinchilar o'zlari kesgan yong'oq g'o'lalarining panasida namoz o'qishmoqda. Shahar devori ustidagi jandarmlar navbat almashishmoqda. Portdagi kema kranining ovozi dengizdagi motorli qayiqqlarining shovqiniga qo'shilib, boshimning allaqayerida aks sado bermoqda. Shu payt orqa panjarali eshik g'ijirlab ochildi. Qayrilib qaragan edim, xopalik matros Ali Foik bilan Usmon qotilni ko'rdim.

Usmonning yuzi devordek oqarib ketgan edi. Ko'zlari qisilib qonga to'lgan, iyagi bilan chakkasidagi siyrak tuklar hurpaygandek. Uning ozib noziklashgandek bo'lib tuyulgan yuzi, qirra burni, chala yumilgan og'zidagi mayda va sarg'ish tishlari hamda yon-at-

rofga bejo alanglovchi ko‘zlari mushukning panjasiga tushgan sichqonni eslatardi.

— Boshing omon bo‘lsin, Usmon, qani kel, bu yoqqa o‘tir! — deb chaqirdim. — Ali Foiq, sen ham kel, qahva ich.

Usmon o‘ziga hamdard topgandek tez-tez yurib oldinga keldi, bir kursini Yoqub domlani yoniga surib o‘tirdi, qo‘lini stolga qo‘yib, javdiragan ko‘zlarini menga tikdi. Barmoqlari nozik oppoq qo‘llari qaltirardi.

— Tinchlikmi, Usmon? — deb so‘radim.

— Nimasini aytasan, og‘a, falokat yuz berdi.

U yumaloq-yostiqliq qilib, bo‘lgan voqeani so‘zlab berdi. Men uning bichib-to‘qib gapirayotganini sezsam ham, indamay o‘tira verdim. U go‘yo oldida o‘tirgan sud raisining ko‘nglini yumshatmoqchi bo‘lgandek boshini o‘ngga solib, yig‘lamsiragan holda ming‘illardi:

— Xudo haqi, og‘a, hazillashib pichoqning uchini shunday tegizgan edim, qorni bo‘sh ekan, pichoq qurg‘ur kirib ketdi.

Bu payt Yoqub domla matros Ali Foiq bilan suhbatlashayotgan, uni-buni surishtirib, miyasini qoqib qo‘liga berayotgan edi. Matros Usmonnikidan mutlaqo farq qiladigan hikoyasini tamomlab, o‘rnidan turdi va so‘nggi qultum qahvasini yutib, Usmonga murojaat qildi:

— Endi sud raisi sening bu afsonalaringga ishonmaydi, boshqa gap topib qo‘y. Qani yur, kameraga ketamiz.

Usmon o‘rnidan turdi, u yo‘l-yo‘lakay matrosga: “Xudo haqi, rostini aytdim, Ali Foiq!” deb uqtirardi.

O‘sha kuni kechqurun, ko‘pchilikdan eshitishimga qaraganda, Usmonning bu galgi nag‘masi ham arzimagan narsadan kelib chiqibdi. U o‘ziga o‘xshagan bir daydi og‘aynisi bilan qittay-qittay tortibdi-da, qahvaxonaga kirib oltmish olti o‘ynayotgan ekan, Hisomiddin sartarosh kelib qolib, “kuzerni yur, yigirmaga bos” deb luqma tashlayveribdi.

— O‘yinga usta bo‘lsang, o‘tir, uchovimiz o‘ynaymiz, — debdi Usmon. Hisomiddin o‘tirmabdi. “O‘ynaysanmi, yo‘qmi?” deb turgan Usmon Bursada yasalgan nozik pichog‘ini chiqarib, Hisomiddinga tiqib yuboribdi.

— Usmonning odam o'ldiradigan vajohati yo'q. Mastlikdan qo'lini tiyolmay, pichoqni ko'proq tiqib yuborgan. Pichoq bir qarich kirib ketibdi, — deyishardi gapirib berganlar.

Usmon bu gaplarni churq etmay eshitar, javdirab turgan ko'zlari kamera ichida chordana qurib o'tirgan eski mahbuslarning oyoqlarida edi. Keyingi kunlarda Usmonda hech qanday o'zgarish sezilmadi. U tez yurib hovlini aylanib chiqar, dam-badam tashqariga chiqib, kasalxonada yotgan Hisomiddinning holidan xabar olib turardi. Sartarosh o'n ikki kun yashadi. Jarohati uncha qo'rqinchli bo'lmagani uchun sog' qolishi mumkin edi. Ammo atigi ikkita vrach ishlaydigan viloyat markazining kichkinagina kasalxonasida muzxona yo'q edi. Hamshiralarning bir soatda zo'rg'a bir marta quduqdan tortib chiqargan suviga ho'llab, kasalning qorniga qo'yilib turgan lattalar hech bir kor qilmadi. U pichoq yeganining o'n ikkinchi kuni vafot etdi.

Bu xabarni eshitgan Usmon devordek oqarib ketdi, yonidagilarga mo'lt-mo'lt qaradi va kalta-kalta nafas olib nari ketdi, devor tagiga o'tirib o'yga cho'mdi.

Biroq shu kundan e'tiboran, Usmon tamoman o'zgardi-qoldi. U asabiylashgan va hayajonlangan edi. U endi avvalgidek miq etmay qo'rqa-pisa yurmas, meni va hattoki ilgari soyasiga ko'rpa-cha solib yurgan bezorilarni mensimay, qo'pol muomala qiladigan bo'lib qoldi. U bo'lar-bo'lmas gapga aralashar, birov g'ashiga tegsa, adabini berish uchun o'rnidan turardi. Usmon joy yoki ovqat talashib kameradagilar bilan janjallasha boshladi. Bir kuni u qamoqxonaga ko'rgani kelgan onasidan pul so'rab janjal ko'tardi, qorovullar o'rtaga tushib, uni zo'rg'a tinchlantirishdi.

Usmon boshiga tushgan falokat oldida shunchalik tajang bo'lib qolganligini tushunish qiyin emas edi. U bilan dardlashadigan, hol-ahvolini so'raydigan kishi yo'q edi. Kunlardan birida men bolalik chog'idan buyon qo'ldan tutib, yo'l ko'rsatib qo'yadigan odami bo'lmagan bu yigitni oldimga o'tirg'izib, tabiatiga moslab gap boshladim. Biz uning tashqaridagi hayotini, ichkilik ichishi va mahalla janjallarini, dengiz hamda bedana ovini esladik. Gap aylanib kelib, o'sha voqea ustida to'xtadi. Shunda men ruhan ezi- layotgan Usmonni biroz yupatish maqsadida unga uzundan uzoq

tasalli berdim. Men o'tgan ishga salovat degan ma'noda ma'yuslik bilan gapirdim:

— Ko'p xafa bo'laverma, Usmon, bunday ishlar hammaning ham boshiga tushishi mumkin. Mana shu qamoqxonada yotgan yetti yuz kishining kamida besh yuztasi birovning umriga zomin bo'lganlar. Qilgan ishingga afsuslanib, o'zingni tuzatsang, hamma narsa unutiladi.

Gapimni eshitib o'tirgan Usmon zerikkandek bo'ldi. Men bunga hayron bo'lmadim. Uning qotib qolgan insoniy his-tuyg'ularini qo'zg'atish oson emas edi, albatta. Biroq Usmon og'zimni ochirgani qo'ymay, qo'li bilan "bas" deganday so'zimni bo'ldi, boshqa odamning eshitishini xohlamagandek og'zini betimga yaqinlash-tirdi:

— Bekorchi gaplarni qo'ysang-chi, og'a! Shuncha yil nomimiz bekordan bekorga qotil bo'lib keldi. Odamlar menga kulib qaraydigan bo'lib qolishdi. Qonim qaynab, birovga po'pisa qiladigan bo'lsam, u: "Sendaqa og'zida odam o'ldiradiganlarning ko'pini ko'rganmiz", deb kerilardi. Men ko'cha-ko'yda yigitlarning betiga tik qarayolmas edim. Rahmatli Hisomiddinda hech qanday adovatim yo'q edi, ammo bu narsa menga kerak edi.

Usmon mening bu gaplardan hayratga tushganligimga parvo qilmay o'rnidan turdi, ustidagi og'ir yukdan qutulgandek yengil yurib nari ketdi.

Suhbat paytida sekingina yonimizga kelib gapimizni eshitib o'tirgan Yoqub domla bulardan xursand edi, u qo'lini yelkamga tashladi va donishmandlardek vazminlik bilan so'zladi:

— Bu dunyo shunday ekan, birovlar odam o'ldirgani uchun qotil degan nom oladi, birovlar nomim qotil bo'ldi deb odam o'ldiradi.

JANDARM BAKIR

“Nima ish qilgansan? Nega senga bir yuz bir yil berishdi?” — deb cholilik Xalil efedan¹ ko‘p so‘rardim. U bo‘lsa: “Dorga osmanlariga shukur, afandim”, deb javob berar va qiqir-qiqir kulardi. Men bu ishning tagiga yetishga juda qiziqardim. Hadeb so‘rayverib joniga tegdim, shekilli, bir kuni birato‘la qutula qolay deganday lo‘nda qilib: “Davlat mendan ikki bezori, bir jandarm, bir mauzer, ikki ot da‘vo qiladi”, — dedi. Davlat da‘vo qilgan narsalarni shunday tez sanab chiqdiki, og‘zim ochilganicha anqayib qoldim: “Davlat sendan nega bu narsalarni da‘vo qiladi?” “Yo‘qolgan emish, shularni ko‘rganmisan deyishadi”, dedi-da, masxara qilganday yuzimga kulib qaradi.

Yaxshi kiyinganim uchun qamoqdagilar menga ko‘pda ishonishmasdi. Kunlar o‘tgan sayin Xalil efe bilan do‘stligimiz samimiylashdi.

U boshidan o‘tgan voqealarni birma-bir aytib bera boshladi. Bu qissalarning har biri bir hikoya bo‘ladi.

Men hozir sizlarga nima uchun davlat Xalil efedan bir jandarm, bir ot va bir mauzer talab qilganini aytib beraman, xolos.

* * *

“Cholida Sulaymonni o‘ldirib, Izmirga qochganimni, u yerda qo‘lga tushgach, Danezli qamoqxonasiga yuborganlarini senga aytib bergan edim. Sudni kutib yotarkanman, bir kuni qamoqxona boshlig‘ining xonasiga chaqirib qolishdi. Kirsam: “Choli prokurori seni chaqirtiribdi, ishingni chuqurroq ko‘rib chiqarkan. Choliga ketasan!” — dedi.

Yuragim shig‘etib ketdi. Izmirga kelayotganda yorilgan tovonlarimning yorig‘i endigina bitay deb qolgandi. Yo‘lda u qorovuldan bu qorovulga topshirilishning nima ekanligini sen bilmaysan. Bu

¹ Efe (zeybek) — Izmir tumanida joylashgan qabila.

yerdagi jandarmning hammasi meni taniydi, ular orasida do'stlarim ham, dushmanlarim ham bor.

Qamoqxona boshlig'iga: "Rahm eting, meni Choliga yubor-mang", — deb yolvordim. "Buyruq bor, iloji yo'q!" — dedi. Nima-yam qilib bo'lardi, davlat buyrug'iga tishim o'tarmidi. Biron-ta mahbusni jarohatlasam, tekshirish boshlanib, shu bahona yana ikki-uch oy shu yerda qolib ketsam bo'lardi-yu, ammo hali sud qilinmagan edim. Rais "yomon odam ekan" degan fikrga kelib qolsa, ishimning oxiri yaxshi bo'lmaydi deb o'yladim. Hamshaharlar kam bo'lmasin, ozroq pul, pishloq va piyoz to'plab berishdi. Hammasini bir ro'molchaga tugib, po'stloqlarni ip bilan oyog'imga bog'ladim-da, Nizomiya darvozasi oldida markazdan keladigan jandarmni kuta boshladim. Eshik oldida turgan qorovul Najib afandi meni hech yoqtirmasdi. Ham efe, ham kambag'al bo'lganligim uchun ko'ziga balodek ko'rinardim, shekilli...

Jandarm kelgandan keyin uni bir chekkaga tortib, allanimalar dedi. Shundan keyin jandarm qo'lingni orqaga qayirib kishanlayman, deb turib oldi.

"Nima bo'lsa ham, qo'llaringda asirman, uzoq yo'l, insof qil!" dedim. So'zimga quloq ham solmadi, qo'limni orqamga qayirib kishanladi. Yo'lga tushdik. Danezlidan Choli ozmuncha yo'l deysizmi? Iyul oyining o'rtalari, issiq kunda yetti-sakkiz soat yo'l bosamiz. U taraflarda qorovulxonalar bir-biriga yaqin, kunda ikki jandarm gal almashadi. Uxlayverib tulumdek shishgan jandarmga uch-to'rt soat yo'l yurish ish bo'libdimi? Mendan tezroq qutulish uchun navbatdagi qorovulxonagacha choptirgani-choptirgan.

"Xudo haqi, yuguraverib madorim qolmadi, yo'l yoqasida jindak dam olayin", desam, miltig'ining qo'ndog'i bilan tushirib qoldirdi.

Eng yomoni ayni tush, oftob olov sochayotgan paytda yo'ldagi xirmonlarda dehqonlardan ayron olib, kiyimlariga to'kib ichar, menga ham berishsa, bir qultum ham ichirishmasdi.

Uchinchi kun shomga yaqin Boqlon soyi bo'yidan o'tgan temiryo'l yaqinidagi Kaklik qishlog'iga yetib keldik. Endi Choliga yaqin qoldi deb sevindim. Qorovulxonaga kirsam, kim o'tiribdi deng?.. Koramuradlik Bakir!

Jandarm bo'libdi. Meni ko'rib, kulib qo'ydi. O'zimga o'zim: "Uying kuydi, Xalil", dedim. Bir mahalladan bo'lsak ham, yoshligimdan beri bir-birovimiz bilan chiqishmas edik.

Bir-birimizga ochiq-oydin bir narsa demagan bo'lsak ham, tish qayrab yurardik.

O'zingga aytганиmdek, xotin talashib Sulaymonni o'ldirganimdan keyin Bakir xundor bo'lib qolgan edi. U Sulaymonning yaqin do'sti bo'lib, rahmatlikka singlisini bermoqchi bo'lib yurardi.

Men bosmachi bo'lib tog'ga chiqib ketgach, Bakir ishga tushdi. Ikki marta bekinib yotgan yerimni hukumatga yetkazdi.

Men o'shanda: "Bakir jonidan to'ymagan bo'lsa, jim yursin. Cholilik Xalilning ko'ziga dunyo qorong'i bo'ldimi, hech kimni ayamaydi!" deb xat yuborgan edim... Bu voqeadan keyin ovozi o'chib ketgan edi. Hozir amaldor, jandarm kiyimida, oldimda meni masxara qilib kulib turardi. O'rnidan turib oldimga keldi-da, qo'lini yelkamga qo'yib: "Kel, hamqishloq, taqdir ekan, ko'p o'ylama, zeybek degan chidamli bo'ladi", dedi.

"Xudoga shukur, yigit boshimga tushgan falokatni ko'rib, rahmi keldi, deb o'yladim. Ammo yumshoq supurgidek atrofimdagi o'ralashishi va ayyorona kulishi borgan sari meni shubhaga solib, ko'nglimni g'ash qilardi. Meni o'zi yotadigan uyning yonidagi qishloq mehmonxonasiga olib bordi. Qo'limdan kishanni olmay: "Yotib uxla, ertagacha dam ol" dedi-da, yana zaharxanda kulib qo'ydi. Yerga yozilgan bo'yraga cho'zildim. Bakirning bu kulishlaridan qo'rqquvdek edi. Xudo xohlasa, oxiri baxayr bo'lar, Inshoolloh, deya uyquga ketdim.

Tong otar-otmas uyg'ondim. Mehmonxonaning ikki derazasi ostiga qumursqaday olomon yig'ilibdi. Nima gap ekan, deb hayron bo'lib turuvdim, Bakir kirib keldi. Xuddi kechagidek tirjayganicha yonimga yaqinlashdi:

"Qani tur, Xalil efe, eski qarzlarni bir hisoblashib qo'yaylik. Hamma "do'stlaringni" chaqirib keldim", — dedi.

O'z-o'zimga: "Uying kuydi, Xalil efe, uying kuydi", — dedim.

Eshik tirqishidan sekin ko'z qirimni tashladim. Yo Alloh, bu nima gap! Yetti qishloqning oqsoqollari, ko'zga ko'ringan kattalari to'planib turishibdi, Bakir qishloqma-qishloq yurib, menga

dushman bo'lganlarning hammasini chaqirib kelibdi. Bakirning qilgan ishiga hayron bo'lgan bo'lsam ham, sir boy bermadim. U engashib kishandan shunday qattiq tortdiki, o'rnimdan turib ketdim. Sudraganicha uyning o'rtasidagi ustun oldiga olib borib, tik turg'izib qo'ydi. Cho'ntagidan bir chilvir chiqarib, meni ustunga mahkam bog'ladi-da, bosh-ko'zim aralash sharaqlatib tayoq bilan solaverdi...

Qamoqda odam qancha kaltak yesa ham, uncha alam qilmaydi. Bakir hech kim yo'q yerda qancha urmasin, "jandarm bo'lgandan keyin uradi-da!" deb taqdirga tan berardim. Ammo yetti qishloqning oqsoqol va ko'zga ko'ringan kishilari oldida ming turli haqoratlar qilib urishi jon-jonimdan o'tib ketdi.

Besh-o'n tayoq urgandan keyin, og'zini it yalog'idek ochib turgan oqsoqollar va qishloq ahli bilan allanima balolar to'g'risida so'zlashar, yana qaytib kelib, yetti pushtimni qoldirmay so'kar, betimga tuflar, hech yerimni ayamay tepardi. Betimni artayin deb qo'limni qimirlatmoqchi bo'lsam, chilvirni yanada mahkamroq tortar, og'riqning zo'ridan betimni burishtirsam, tomoshabinlar qah-qahlashib kulishar edi...

Bakir bir soatdan ortiqroq meni qiynab, alamdan chiqdi. A'zoyi badanimni ko'kartirib, quturgan itga berilmaydigan azoblarni menga berdi. Men ham tishimni tishimga qo'yib turib berdim. Uning maqsadi meni tahqirlash, yalintirish edi. Shuncha odamning oldida o'lib qolsam ham unga yalinmasdim va yalinmadim ham.

Bakir rosa charchagandan keyin qishloqliklar bilan birga ovqatlanishga ketdi.

Men ichimda: "Hay Bakir, sen ham bir kun mening qo'limga tushsang, nima qilishimni o'zim bilaman!" deb qo'ydim. Meni cholilik Xalil efe deydilar, biron yaxshilik qilsa ham, yomonlik qilsa ham sira unutmayman: bug'doy ekkan bug'doyni, arpa ekkan arpasini oladi...

Birozdan keyin Bakir keldi, indamasdan chilvirini yechib, tashqariga olib chiqdi. Otiga minib, meni oldiga soldi-yu, Choli-ga qarab yo'l oldi. Danezlidan chiqqandan beri otliq jandarm bilan yurmagan edim. Shu ahvolda ikki soatcha yo'l yurib, yo'l-ning o'rtasiga keldik. Bakir otini sekin haydab borardi, men

tizzaga urib yotgan o'lar orasidan goh odimlab, goh yugurib uning chap tomonida borar edim. Bakirga sezdirmay sekin nazar tashlasam, kishanning o'rtasidagi vint bo'shab qolibdi. Asta-sekin zo'r berib qo'llarimni ikki yonga tortdim, zang bosib chirigan kishanning vinti chiqib ketdi. Tovushimni chiqarmadim, yana bir yarim soatcha yo'l yurgach, Bakirga qo'limni ko'rsatib:

— Bakir o'nboshi, qo'limdagi kishanning vinti tushib qolibdi, — dedim.

Bakir o'ziga ishongan mag'rur yigit edi. Qo'lida mauzeri, ostida oti bo'lgandan keyin qayoqqa ham qocha olardim?

— Kishanni cho'ntagingga solib qo'y! — dedi pinagini buzmasdan.

Kishanni cho'ntagingga solib yana biroz yurgach, belbog'imdan kumush papiros qutichamni chiqarib, Bakirga uzatdim.

— Qani Bakir o'nboshi, tamakidan o'ra, men cholilik Xalil, sen cholilik Bakir bo'lgandan keyin hali biz birga ko'p aroqlar ichamiz, ko'p qadahlar urishtiramiz... — dedim.

Anchagacha yuzimga tikilib turib, qo'limdan qutichani oldi. Qo'lidagi mauzer to'pponchani tizzasiga qo'yib, tirsaklarini unga tiradi va qutini ochib tamaki o'ray boshladi...

Sekin ko'z tashladim: tamaki o'rarkan, tirsaklarini to'pponchaga qattiq tiragan edi. To'pponchaning og'zi menga tomon qaratilgani uchun hech narsa qilib bo'lmasdi. "Tulki Bakir, niyatimni sezding-a!" — deb qo'ydim ichimda. Xuddi shu paytda tamaki qog'ozini ho'llab, yopishtirish uchun qo'lini labiga yaqinlashtirgan edi, tirsaklari to'pponcha ustidan ikki enli ko'tarildi. U nima voqea bo'lganini anglashga ham ulgurolmadi. Bir sapchib to'pponchani oldim-u, bir necha qadam orqaga tisarildim.

— Qani, otdan tush Bakir o'nboshi! Endi eski qarzlarni hisoblashish navbati menga keldi, — deb baqirdim.

U otdan tushdi, kulimsirab menga yaqinlashmoqchi bo'ldi.

— Qimirlama, kalima keltir! Hozir o'lasan, — dedim.

Ey afandim, bu so'zlarni aytgan paytimdagi Bakirning holini bir ko'rsaydingiz, yuzi sarg'aydi, rangi o'chdi, ko'zlari mo'lt-mo'lt qilardi.

— Xalil efe, rahm qil, sevgili qallig'im, bir mushtipar onam bor, o'ldirma, boshqa nima qilsang ham mayli, — deya yolvordi.

Uning bu holini ko'rib, biroz rahmim kelganday bo'ldi. Oramizda dushmanchilik bo'lsa ham, har holda, bir qishloq, bir mahallaning yigitlarimiz-da! Ammo uning haqoratlarini qondan boshqa narsa yuvolmasdi. Bakir tirik qolsa, odamlarga qaysi yuzim bilan ko'rinardim.

— Bakir, seni o'ldiraman, boshqa iloj yo'q, biron vasiyating bo'lsa ayt! — dedim.

— O'ldirma, Xalil efe, sen ham meni ur, istagancha haqorat qil, jonimga rahming kelsin, — dedi.

— Yetti qishloqning oqsoqol va kattalarini to'plab kel! Meni qishloqda nima qilgan bo'lsang, seni ham shunday qilayin, ana undan keyin o'ldirmayman, — dedim.

Shu so'zni aytib mauzerni Bakirga to'g'riladim. Bakir o'limi yaqinlashganini angladi, shekilli, ko'zlari javdirab menga termildi. Keyin nariroqda o'tlab yurgan otini ko'zdan kechirdi-da, ko'kka qaradi. Yana qaytib menga qaradi va og'zini ochdi. Bir narsa demoqchi bo'lgan edi-ku, to'pponchaning tepkisini bosdim.

Bakir o'nboshi turgan yeriga yiqildi.

Senga bir narsa aytaymi, afandim? Sen ishonsang ham, ishonmasang ham, Bakir tepkini bosar-bosmas yiqildi. Xudoga ma'lum, bechora bola o'qdan emas, qo'rquvdan yuragi yorilib o'ldi. Mening o'qim tirikligida emas, joni chiqqandan keyin tegdi".

IT

Yozning issiq kuni, quyosh g'arbga og'ib, kech kira boshladi. Odatda, bunday paytlarda Ko'chhisor ko'li tomonidan shamol esib, ko'z ilg'amas adir yuzida chang-to'zon ko'tarardi. Biroq bugun sarg'imtir cho'l o'tlari qimirlamay turar, go'yo bu yerda hayot nafasi so'nganday edi. Qovjiragan yantoqlar ustida angor echkilari yotishardi. Ularning mayin yunglari ko'rpacha vazifasini o'tardi. Echkilar ko'zlarini qisib, ufqning sharqida qimirlamay turib qolgan ikki bo'lak oq bulutni kuzatayotgandek edilar. Butun poda yaqqol ko'rinadigan sal naridagi do'nglikda bir-biridan katta ikkita olapar it yonma-yon yotardi. Ular dong qotib uxlab yotishgandek edi. Ahyon-ahyonda elektr toki urganday birdan seskanib, tumshuqlarini ko'tarar va podani ko'zdan kechirardilar. Hech qanday xavf tahdid qilmayotganiga qanoat hosil qilgach, boshlarini oldingi oyoqlari ustiga qo'yib, yana mudrab ketardilar.

Boshqa balandroq do'nglikda tayog'iga suyanib cho'pon ham mudrab o'tirardi. Ba'zan u ikki-uch yuz qadamcha naridan o'tgan, o'nqir-cho'nqir izlar bosib ketgan Anqara — Koniya yo'li tomonga qarab qo'yardi.

Bu izlar o'n juftcha bo'lib qolgandi. Eskilari ariqcha bo'lib, mashinalarning tagi tegib qola boshlagach, yonidan yangi yo'l tushar edi.

Yosh cho'pon kuyib-pishib: "Vaqt kelib butun adirni unday mayda va sal shamol tursa to'zib hamma yoqni bosadigan yo'l changi qoplagan o'shanaqa izlar bosib ketadi, o'shanda og'a echkilarni, albatta, sotsa kerak", — deya o'zicha mulohaza qilardi. Hozirning o'zidayoq echkilar soatlab daydib, bu yaqin orada yantoqdan bo'lak hech narsa topolmayaptilar. Ko'klamdagi bir qarich keladigan o'tlar deyarli allaqachon tamom bo'lgan, endi echkilarning unib chiqmasdanoq sarg'ayib va qovjirab qolgan o'tlarni qimtilashdan boshqa ilojlari qolmagan. Shunga qara-

may, echkilar o‘z ahvollaridan nolimagandek edilar. Ovqatning oz va mazasiz bo‘lishiga qaramay, echkilarning yungi uzun-uzun va ipakdek mayin edi, ko‘zlari esa chuqur mamnuniyat izhor qilib turardi.

Cho‘ponning miyasiga butun adirni bir kun emas, bir kun chang mashina yo‘llari bosib ketadi va echkilarga yeyish uchun o‘t qolmaydi, degan fikrdan boshqa fikr ham keldi: “Agar og‘a echkilarni sotsa, mening bir yillik ish haqimni berarmikin?”

Yollanib ishlay boshlaganda og‘a unga non va ovqatdan tashqari yiliga o‘n ikki lira beraman degan edi. Mana ikki yil o‘tib ketdi, og‘a bo‘lsa o‘n pora¹ ham to‘lagani yo‘q. “Pulni nima qilasan? — derdi og‘a, — qo‘ya ber, menda turaversin. Hammasini birdan beraman!” Usti-boshi to‘zib ketsa, bironta eski-tuski ko‘ylak-ishtonini berib qo‘yardi.

“Ikki yillik pulni birdan olsam maza bo‘lardi-da!” — deb o‘ylarkan, ishonmay boshini chayqab qo‘ydi.

Cho‘pon yigit o‘n sakkiz yoshlarga yo kirgan, yo kirmagan edi. U qoramag‘izdan kelgan, qo‘ng‘ir sochli va qo‘y ko‘zli yigit bo‘lib, turtib chiqqan tishlari va o‘siq qoshlari husnini buzib turardi. Lekin uning qomatida allaqanday joziba bor edi. “Agar onam bo‘lmaganda, shaharga bosh olib ketardim-da, kuniga besh-o‘n qurush ishlab topardim”, — deb hamon xayol surardi u.

Ammo shu ondayoq shaharga borib, bir necha yil ishlagan va keyin, pul topishdan butunlay umidini uzib, qishloqqa ikki qo‘lini burniga tiqib qaytgan hamqishloqlari yodiga tushardi. Ular shaharda faqat hammol yoki qora ishchi bo‘lib ishlash mumkin derdilar. Bu kambag‘al bechoralar agar bir kunda yigirma besh-o‘ttiz qurush topsalar, o‘zlarini boy sanardilar. Ular usti ochiq joylarda tunar ekanlar, qishloqdagi usti poxol bilan yopilgan kulbalarini qo‘msardilar.

“Endi nima qilsamikin?” — o‘z-o‘zidan so‘rardi cho‘pon. Vujudini qoplab olgan bu tashvish onasining bundan buyon dalaga chiqib ishlashga quvvati kelmaganini ko‘rgandan buyon unga sira tinchlik bermasdi. Hamqishloqlaridan ba‘zi birlarining qashshoq-

¹ **Pora** — mayda chaqa, qurushning qirqdan bir qismi.

likdan qutulish uchun qilgan harakatlari behuda ketganini eslaganda umidsizlikka tushib qolardi.

Bundan bir necha yil ilgari qarindosh-urug'laridan biri Izmirga borib fabrikaga ishga kirdi. Avval u ishga o'rtnashib olganligi, ahvoli yomon emasligi haqida yozib yurdi, biroq kunlarning birida qaytib keldi — oyog'ini mashina uzib ketibdi. Qo'liga qirq-ellik lira berib kavushini to'g'rilashibdi. Qo'lidagi pul tugagach, o'tgan-ketgandan sadaqa so'rash uchun Koniyaga yo'l oldi. Biroq u yerda shahar boshqarmasi uni tinch qo'ymabdi. Bechora sargardon bo'lib qolibdi.

“Bu yerning o'zida, qishloqda ish topish haqida o'ylab o'tirishning hojati yo'q”, — deb o'ylardi cho'pon. Bir parcha yer sotib olish uchun kamida o'n yil, bir juft ho'kiz sotib olish uchun esa yana o'n besh yil ishlash kerak. Buning ustiga, shuncha mashaqqatdan keyin ham yaxshi turmush kechirishga ishonish qiyin. Bir parcha yeri va ho'kizi borlarning ham ahvoli bunikidan yaxshi emas. Qurg'oqchilik bo'lib qolsa, hamma dehqonlar qo'ylardek tog'ga chiqib ketishadi-da, o't yeb tirikchilik qilishadi. Ba'zan ho'kizlarning ochlikdan o'lganini yoki o'z narxidan o'n baravar arzonga sotilganlarini ko'rardi. Yo'q, uning ahvoli, har qalay, tuzuk, chunki og'a qurg'oqchilik yillarida ham unga osh-non berib turadi-ku. Kim biladi deysiz, ehtimol, og'a bir kun uning ish haqini ham bersa!

Cho'pon avval echkilarga, so'ng do'nglik ustida yotgan itga qaradi-da:

— Qorabosh! — deb chaqirdi.

It boshini ko'tarib, cho'pon tarafga qaradi va darrov uning oldiga yugurib keldi. Ikkinchi it ham o'rnidan turib egasi tomon qaradi. O'zining chaqirilmaganini bilib, o'tirdi va yungiga yopishgan tikanlarni tozalay boshladi. Qorabosh cho'ponning oldiga kelib to'xtadi. It seryung dumini asta-sekin jilpanglatib termilib turdi. Cho'pon uning oldingi oyog'ini ushlab, o'ziga tortdi. It uch oyoqlab sakrab cho'ponga yaqinlashdi va yigitning quchog'iga o'zini tashlab erkalandi. Kattakon it suyunganidan titrar, jilpanglab turgan baquvvat dumi qiyalikdagi mayda toshlarni sidirib, pastga tushirib yuborardi.

Cho'pon bilan it bir-birlariga tikilib turishardi. Bu qarashdan bir-birlarini tushunishlarini, yaxshi ko'rishlarini uqib olish mumkin edi. Cho'ponning iliq nafasi itning tumshug'iga urar, go'yo bu nafasni tutib olayotganday itning qizil tili titrardi.

Do'nglikda qolgan ikkinchi it endi podani qo'riqlash o'ziga qolganini bilib, o'rnidan sakrab turdi-yu, vovullagancha pastga chopib ketdi. Cho'pon bilan Qorabosh it chopgan tarafga qarashdi.

Uzoqda, Anqara yo'lida chang quyuni ko'tarilgan edi. Chang quyuni yaqinlashgach, cho'pon avtomobilni ko'rdi. Endi cho'ponning quchog'ida erkalaniib turgan it ham pastga, yo'l yoqasiga tushgan edi. Ikkala it ham dushmanning yaqinlashayotganini ko'rib, jon-jahdlari bilan vovullardilar. Avtomobil juda yaqinlashib qolgach, ikkala it u tomon otildi. Bu vaqt echkilar bo'layotgan voqeaga e'tibor bermay, beparvo o'tlab yurardilar. Botib bora-yotgan quyoshning nurlari echkilarning bo'g'in-bo'g'in shoxlarida o'ynardi.

Avtomobil to'xtagach, itlar yaqiniga bormadi. Bu kattagina usti berk, yengil mashina edi. Oppoq changga belanganiga qaramay, uning och havo rangli ekani bilinib turardi.

Endi itlar to'xtab-to'xtab bir vovullab qo'yardi. Cho'pon o'tirgan yeridan ularni chaqirgan edi, orqalariga qaray-qaray mashinadan uzoqlashdi.

Mashinaning o'ng eshigi ochilib, tim qora soch, ingichka mo'ylovli bir yigit chiqdi. U qo'li bilan imlab, cho'ponni chaqirdi. Bu yigit injener edi. U dastlabki ma'lumotni kollejd olib, keyin Amerikaga borib o'qigan va o'z vataniga qaytganiga bir yil bo'lgan edi. Bir obro'li qarindoshining yordami bilan qandaydir bankning bo'limlaridan biriga boshliq bo'lib olgan bu yigit oyiga to'rt-besh yuz lira maosh olardi. Garchi bu ish uning ixtisosiga hech aloqador bo'lmasa ham, o'zining bu ishidan g'oyat mamnun edi. Uning dabdabali yozuv stoli ustida matematik belgi va formulalar bitilgan bir necha kitob ishlatilmay yotardi. Bu kitoblar faqat egasi o'qimishli kishi ekanidan dalolat berib turish uchun xizmat qilardi. O'zi bo'lsa kabinetda o'tirib olib, nomiga bir-ikki buyruq berar va vaqtini qanday o'tkazishni bilmay, ingliz tili-

dagi eski jurnallarni, yuzinchi marta bo'lsa kerak, ko'zdan kechira boshlardi.

Bundan olti oy ilgari uni bank boshliqlaridan birining qiziga unashtirishdi, bu esa unga bo'sh vaqlarini yana ham ko'ngilliroq o'tkazish imkoniyatini berdi. Bo'lajak qallig'i bilan har kuni sayr qilib yurish uchun sotib olgan avtomobili bu yaqin orada bitta-yu bitta edi. Anqaradagi har bir yo'lovchi taqqa to'xtab, keng yo'ldan g'izillab o'tgan bu yaltiroq avtomobilga qaramay iloji yo'q edi.

Hozir u Koniyaga, Amerikada birga o'qigan injener o'rto'g'inikiga ketayotgan edi. Yonida qizini yolg'iz yuborishni ep ko'rmagan bo'lajak qaynonasi ham bor edi. Yangi taassurotlardan mamnun bo'lgan qiz to'xtamay kular, chang va to'zondan, yo'ldagi silkinishlardan joni hiqildog'iga kelgan onasi bo'lsa tinmay javrardi.

Uvushib qolgan oyoqlarining chigilini yozish uchun injener mashinadan yerga tushdi. U kulrang jundan bejirim qilib tikilgan sport kiyimida bo'lib, boshiga shu rangli kepka, oyog'iga charm tufli va rangdor paypoq kiyib olgan edi. Galife shim kiyib olganidan rangdor paypog'i ko'zga yaqqol tashlanib turardi. O'zining shaxsiy avtomobili bo'lgan odamlarniki kabi uning tuflisiga ham benzin, yog' tegib, dog'-dug' bo'lgan, starterni bosadigan oyog'idagi tuflisining tag charmi siyqalanib ketgan edi.

Injener oldinga va orqaga yurib turib, avtomobilning oynasi tushirig'lik eshigi oldida to'xtadi-da, qallig'iga murojaat qildi:

— Cho'pon bilan gaplashish fikri miyangga qayoqdan kelib qoldi-ya?

— Voy, shunchaki qiziq-da. Haqiqiy dehqonni hech ham ko'rgan emasman, — tantiqlik bilan javob berdi qiz. Uning har bir harakatidan noz-u karashma yog'ilib turardi.

— Nega ko'rmas ekansan? Anqarada ko'rmaganmisan — bozorda, ko'chalarda yurishadi-ku, — dedi yonida o'tirgan onasi.

— Ular dehqonlar emas, ishchilar. Men cho'ponning aynan o'zini ko'rmoqchiman. Keyin echki bolasini silab-siypamoqchiman.

— Bu yerda uloq yo'q, hammasi katta echki, — dedi unga javoban injener.

Har bir soʻzni aytganida, har harakatida, hatto har bir qarashida qizning butun aʼzolari oʻynab turardi. Bu noz-u karashmalarning yarmi yolgʻondakam, yarmi asab buzuqligidan edi. Murvati burogʻlik qoʻgʻirchoqday likillarkan, bir buralib norozi ohangda oʻshqirdi:

— Toʻxtasak nima qilibdi? Toʻxtaganimizdan keyin topasiz, vassalom, men shuni xohlayman!

Bu orada choʻpon avtomobil oldiga yaqinlashib qolgan, itlar boʻlsa oʻz joylariga qaytib, podani yana hushyorlik bilan qoʻriqlay boshlagan edilar.

— Qani, bu yoqqa kel-chi, — dedi injener bir necha qadam narida toʻxtagan choʻponga murojaat qilib. — Qayerliksan?

— Huv anavi yerlikman, — dedi choʻpon va qoʻli bilan shimol tomondagi bir qishloqni koʻrsatdi.

— Echkilar senikimi?

— Yoʻq, ogʻaniki.

— Sen bularni boqqani har kuni shu yoqqa kelasanmi?

Choʻpon roʻparasida turgan kishining nima uchun soʻroq qilayotganini bilmoqchiday unga tikilib yelkasini qisdi.

— Qayer toʻgʻri kelsa, oʻsha yerga boraveramiz, — deb gʻudurladi u.

Yoʻlovchi yigitning shunga oʻxshash savollariga javob berishga majbur boʻlgan choʻponning “Mendan soʻrab nima qilasiz? Yoʻlingizdan qolmay ketaversangiz-chi!” — degisi kelar, hadeb podaga qarab qoʻyar, ora-sira mashina ichiga ham koʻz tashlab qoʻyardi.

Eshik ochilib, mashinadan avval tufli kiygan qiz sakrab tushdi, keyin esa inqillab-sinqillab onasi tushdi. Keksa ayolning chehrasidan norozilik sezilib turardi. Uning koʻz qarashlaridan: “Bu yerda bekordan bekorga nima qilib turibmiz? Hah, tentak bolalarim-a!” degan maʼnoni uqish mumkin edi.

Qiz yigit yoniga kelib, noz bilan uning yelkasiga osildi. Keyin choʻponga qarab dedi:

— Menga qara, hay choʻpon, unashtirilganing bormi?

U bu gapni bundan bir necha yillar oʻqigan bir hikoyada uchratgan edi.

— Nima-a? — qayta so‘radi cho‘pon uning gapiga tushunolmay.

Qiz yordamlashib yubor deganday yigitga qaradi. Yigit qizni bag‘riga bosib, cho‘ponga tushuntira boshladi:

— Qalliq, qalliq... Mana bunaqa... qizil yuzli, chiroyli...

Cho‘pon sirka ichganday yuzini bujmaytirib:

— Bizlarga yo‘l bo‘lsin, begim! O‘zimizni zo‘rg‘a boqyapmiz-ku, — dedi.

— Birorta beyning qizini top-da, — maslahat berdi injener.

Cho‘pon javob qaytarmadi. U ko‘zlarini katta ochib injenerning qaynonasiga tikilib turardi. Cho‘pon parcha-parcha gullik ipak ko‘ylak kiygan, ko‘ziga surma qo‘ygan kampirga og‘zini och-gancha qarab qolgandi. Kampirning qizil rangga bo‘yab, jingalak qilingan sochi tagidan katta-katta ziraklari ko‘rinar, bo‘ynida marjonlari yaltirardi.

Savollari javobsiz qolgan injenerning qalbida “Xalq bilan, dehqonlar bilan yaqinlash” degan istak uyg‘ondi. To‘g‘rirog‘i, cho‘ponning qat‘iy ishonch va xotirjam turishi uning g‘ashini keltirdi. Uni gapirishga majbur etmoqchi, o‘z hokimligini ko‘rsatmoqchi bo‘ldi.

— Nega javob bermayapsan? Ko‘ryapsanmi, senga qanday qiziqyapmiz? Sen bizning qishloqdagi inimizsan. Biz senga yot emasmiz!

— Kimimiz bo‘lasiz? — qiziqib so‘radi cho‘pon.

Injener avvaliga uning gapiga tushunmadi.

— Yo‘q, azizim, men undoq demoqchi emasman, — dedi nihoyat. — Biz sening urug‘ingdan emasmiz, lekin biz ham senga o‘xshash xalq vakillarimiz. Sen ham, biz ham bir odammiz, demoqchiman.

Cho‘pon oldida turgan uchta odamga qaradi-da, keyin:

— Men qaydan bilay, — dedi g‘ariblarday sekingina va yana injenerning qaynonasiga tikildi.

— Qayoqqa qarayapsan? — so‘radi ochiq norozilik bilan injener.

— Shunchaki qarasa ham go‘rga edi, — deb javob berdi qaynona, — nax ko‘zi bilan yeb qo‘ygudek bo‘lyapti. Vahshiyimi, o‘zi?

Cho‘pon kampirning og‘zidagi kauchuk, chinni va tilladan yasalgan sun‘iy tishlarni ko‘rib, hang-mang bo‘lib qolgan edi.

Injener qah-qah urib kuldi. Cho‘pon qayrilib orqasiga qaradi, uning bu suhbatdan yuragi siqilib ketayotgani sezilib turardi. Xalqni unutmash kerakligi, payti kelganda, ularni to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish kabi ijtimoiy burchi yodiga tushgan injener cho‘ponga murojaat qildi:

— Quloq sol, jigar! Siz, dehqonlar savodsiz, avom kishilarsiz. Qara! Biz uyimizni tashlab, siz bilan gaplashish, dardi-hasratingizni tinglagani bu yerga — sizlarning oldingizga keldik. Sen bo‘lsang, gapimizga diqqat bilan quloq solish o‘rniga atrofga alanglaysan. Ayt-chi, senga nima kerak, qanday qiyinchiliklarga duch kelyapsan? Sen menga yuragingda borini aytib berishing kerak. Men shularni bilgani keldim. Axir, men sening akangman. Shunday emasmi?

Cho‘pon lavlagiday qizarib ketdi. U injener aytgan gaplarning biron-tasiga ham tushunmadi. Cho‘pon o‘zini qo‘yarga joy topolmas, nima bilandir bu kishining ko‘nglini ranjitib qo‘yganini sezib turardi.

Injener bo‘lsa so‘zida davom etardi:

— Men — injenerman, sen uchun ishlayman. Sen — dehqonsan, men uchun ishlaysan. Biz bir-birimizni tushunishimiz kerak...

U yana ko‘p gapirmoqchi edi, bu suhbat uni qattiq xafa qildi. U cho‘pon bilan, albatta, gaplashish zaruriyatini sezib tursa ham, umumiy til topib gaplashishning sira iloji bo‘lmadi. Injener o‘z ona tili — turkchani yaxshi bilmasdi. Shuning uchun u gapini tugatmay to‘xtab qoldi. Qo‘rqib ketgan cho‘pon nimanidir tushuntirishga harakat qildi.

— Men sizga hech narsa deganim yo‘q, bey... Yo bir nima dedimmi, bey? — deb g‘udurladi u.

Injenerning qallig‘i suhbatning bunday tus olishidan norozi edi. U zerika boshladi. Onasi bilan ko‘z urishtirib olgach, yigitning qo‘ltig‘idan oldi-da:

— Yur, azizim, ketamiz! — dedi.

Injener yana bir nima demoqchi bo'ldi-yu, biroq so'z topolmadi. Avtomobilga o'tirib, motorni yurgizdi. Mashina joyidan qo'zg'alib, olg'a qarab uchib ketdi.

Bu qisqa suhbat cho'ponni shu vaqtgacha bilmagan bir g'amga solib qo'ydi. U yo'lovchiga yaxshi muomala qilmaganday, nima bilandir uning ko'nglini ranjitganday edi. "Balki, chindan ham vahshiydirman", — deb o'yladi u.

Injenerning g'azabi toshib ketdi. Oddiy bir cho'ponga shunchalik yalinib-yolvorib so'zlagani izzat-nafsini yerga urganday ko'rindi. Injener, haligina cho'ponga aytgan og'a-inilik haqida endi o'ylamas, o'zi bilan cho'pon o'rtasida turgan jarlikni aniq va ravshan ko'rar, "Yo'q, bu ablahlar hech qachon odam bo'lmaydi!" — derdi g'ijinib tishlari orasidan.

Qizning qichqirig'i uni hushiga keltirdi. U oynaga qararkan, vovullagancha avtomobil bilan yonma-yon chopib kelayotgan ikki itni ko'rdi. Qo'lini shu zahotiyoyoq orqa cho'ntakka yubordi. U bir lahza nimanidir o'ylab tek qotdi. Keyinchalik qilgan ishi nihoyatda zarurdek tuyuldi. Agar ba'zi mulohazaga bormaganda, ehtimol, cho'ponni otib tashlagan bo'larmidi? U cho'ntagidan otameros kichkina mauzerni olib, mashinaning oynasini pastga tushirdi va yonma-yon chopib kelayotgan olapar itni otdi. Mashinaga yana gaz berdi. Avtomobil chang quyuni ichiga kirib ko'zdan yo'qoldi.

Qorabosh yo'l chetiga yiqildi. Ikkinchi it bo'lsa, endi bir qadam ham yurishga botinolmay, uning yoniga kelib taqqa to'xtadi. Cho'pon yugurib kelib cho'nqaydi-da, sevimli itini silab-siypay boshladi. Hozirgina vujudini qoplab olgan qayg'u kuchli og'riq bilan qo'shib ketdi. Hozir bu yerdan o'tib ketgan odamlarning do'st emasligini, balki dunyodagi eng aziz, eng sevimli yo'ldoshidan mahrum etishganini yaqqol ko'rib turardi. Cho'pon itga termildi, ko'zlari jiqqa yoshga to'ldi.

Ikkinchi iti yaqin kelib, o'ldirilgan yo'ldoshining tumshug'ini iskay boshladi. Shu payt o'q ovozi dan bezovta bo'lib, o'rinlaridan qo'zg'algan uzun yung, ma'sum echkilar ufqqa tomon suzib borayotgan chang quyuniga ajablanib qarashardi. Botib borayotgan quyosh nurida ularning mayin yunglari jimirlardi. Echkilar o'ldirilgan it atrofiga to'plana boshladilar.

LEKSIYA

Katta shaharlarimizdan biriga yaqin bo'lgan bir qishloqda internat-maktab ochilayotgan edi. Ochilish marosimiga mashinalarda juda ko'p odam keldi. Bularning ichida maorif bo'limi mudiri, inspektorlar, shaharning atoqli kishilari va qishloq "mutaxassislari" bor edi. Qishloq aholisi bu "golf" shim va furajka kiygan, qora ko'zoynak taqqan, bo'yinlariga fotoapparatlar osib olgan kishilarni chuqur sukut bilan, yo'ning ikki chekkasiga tizilib kutib oldi. Kelganlar darhol yangi qurilgan maktab oldidagi maydonda to'plandilar va hali ko'milmagan ohakli chuqurlarni, tashlandiq taxtalarni, qum va shag'al uyumlarini keng bir halqa bo'lib o'rab oldilar. Mehmוןlar orqasidan qishloq bolalari ergashdi. Ular allaqachon maktabga boradigan yoshga kirib qolganlari uchun bu narsalarga juda qiziqardilar. Qo'shni uylarning tomalarida turib, bu olomonni tomosha qilayotgan xotinlarni hisobga olmaganda, maydonda yoshi kattaroq dehqonlarning bittasi ham ko'rinmasdi. Kelganlar birin-ketin nutq so'zladilar. Ular maorifning qishloqqa katta qadamlar bilan kirib kelayotgani haqida gapirdilar. Qarsak ketidan qarsak chalindi.

Navbat maktabni aylanishga keldi. Hali ohak hidi ketmagan bino devorlarining ko'p yeri yorilgan va tushib ketgan edi. Mehmוןlar ko'rikni tamomlashgach, maorif bo'limining mudiri izoh berib, binoning hali qat'iy qabul qilinmaganligi va pudratchini majbur qilib, barcha kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qilishini aytdi.

— Janoblar! — dedi u. — Ijtimoiy ishlar vazirligi injenerlaridan bir chaqalik naf ko'rmayapmiz. Bunga qarang, hali maktab ochilgani yo'g'-u, yo'lakning parketi o'ynab yotibdi. Ishning sifatini tekshirgani kelgan injenerlar ishchilar parket ustidan haddan tashqari ko'p yurganlari uchun parket o'ynab ketgan, bu ishda pudratchining hech qanday aybi yo'q deyдилar. Axir, ertaga o'quvchilar parketning ustida yurish u yoqda tursin,

chopadilar... Biz bu pudratchilar bilan hech narsa qila olmayapmiz, janoblar.

Mehmonlar qishloq va uning atrofini ham o‘n daqiqada aylanib chiqdilar. Qishloq “mutaxassislari” yo‘lda uchragan dehqonlar bilan suhbatlashishga harakat qildilar. Qishloq “mutaxassislari”ning biri dehqonlar hayotini o‘rganish uchungina Paragvayga borib, bir necha yil turib kelgan edi.

Bu “mutaxassis” dehqonlarga shirin va muloyim ovoz bilan turli savollar berar va hech narsa tushunib bo‘lmaydigan qisqa javoblar olardi. Ming jonini jabborga bermasin, suhbat bir necha savol-javobdan nariga o‘tmasdi.

“Shunaqa ham befahm odamlar bo‘ladimi? Bitta savolingga javob berolmaydilar-a!” — deb o‘ylardi “mutaxassis”.

“Nega bu odam bizlarga bunaqa bema’ni savollar beradi-a?” — deb o‘ylashardi dehqonlar uy-tylariga tarqalisharkan.

Shu vaqt shahardan kelganlar orasidagi bir “iqtisodchi” dehqonlarga bir foydali ish qilib berish niyatida o‘zining kooperatsiya sohasidagi bilimlaridan qo‘llashga qaror qildi. Maorif bo‘limining mudiri va qishloqqa o‘zlari bilan birga kelgan viloyat boshlig‘iga qarab:

— Hozir juda qulay fursat kelib qoldi! Men dehqonlarga kooperatsiya haqida leksiya o‘qib beraman, — dedi.

U soddadillik bilan kooperatsiya mamlakatning iqtisodiy ahvolini yaxshilay oladi, deb ishonib yurardi.

— Juda yaxshi bo‘ladi. Bu leksiyaning biz uchun ham foydasi bor, — deyishdi qolganlar baravariga.

Ammo dehqonlar bu leksiyani eshitadilarmi-yo‘qmi — buni so‘rash hech kimning aqliga ham kelmadi. Qishloqqa odam yuborib, yangi maktabning bo‘sh sinflaridan biriga aholini to‘plashdi. Notiq devor oldidan joy oldi, bo‘ynini u yoq-bu yoqqa cho‘zib, cho‘ntagidan ro‘molchasini oldi va ko‘zoynak orqasidagi xira ko‘zlarini arttdi. Dehqonlar polga chordona qurib o‘tirib olishdi, shaharliklar esa chap va o‘ng tomondagi devorlarga suyanishdi.

“Iqtisodchi” leksiyasini boshlashdan oldin dehqonlarni ogohlantirib: “Agar biror narsaga tushunmay qolsalaring, Xudo haqi,

so‘rab olinglar”, — deb bir necha marta takrorladi. Shundan keyin u kooperatsiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixini qisqacha aytib o‘tdi va hech to‘xtamasdan rosa qirq besh daqiqa gapirdi. Ora-sira tinglovchilarning yuzlariga shubha bilan qarab: “Qalay? Tushunyapsizlarmi?” — deb so‘rab qo‘yardi. Dehqonlar boshlarini qimirlatardilar-da: “Tushunyapmiz, tushunyapmiz!” deb qo‘yardilar. Buni ko‘rgan notiq xotirjamlik bilan so‘zini davom ettirardi. Notiq masalani har taraflama va chuqur yoritib berishga urindi.

— Ishlab chiqarish kooperatsiyasini olganimizda... Iste‘mol kooperatsiyasiga kelganimizda... Kooperatsiyaning mamlakatimiz iqtisodiy strukturasi qiladigan ijobiy ta‘sirini ko‘rsak...

Nihoyat, tomog‘i qurib, o‘z gaplaridan o‘zi hayajonlanganidan ko‘zlaridan yosh oqib, leksiya tamom qildi.

— Qalay? Tushunarlimi? — deb so‘radi.

Dehqonlar chuqur uyqudan uyg‘ongandek qimirlashdi.

— Juda to‘g‘ri gapirding! Hammasiga tushundik, — deb notiqni maqtadilar, keyin hammalari birdan o‘rinlaridan turib, o‘zlarini chetga oldilar va mehmonlarga yo‘l berdilar.

Hamma chiqib ketgandan keyin sinfda besh-o‘nta dehqon, viloyat boshlig‘i, bir nechta shaharliklar va ular bilan birga kelgan kekso maktab o‘qituvchisi qolishdi. Maktab o‘qituvchisi shubha bilan dehqonlarga qaradi, dehqonlar esa aybdorlarcha boshlarini quyi soldilar.

— Aytinglar-chi, haligi afandi aytgan gaplarning nimasiga tushundilaring?

Dehqonlar indamasdan bir-birlariga qarashdi. O‘qituvchidan keyin viloyat boshlig‘i ham yuragi botinib dehqonlar bilan gaplasha boshladi.

— Qani, hurmatli, rostini ayt-chi, — deb kulimsiradi u, — men hech narsa tushunmadim-u, sizlar nima tushunishingiz mumkin?

Bir necha dehqonning yuzida tabassum ko‘rindi. Nihoyat, ular orasidan o‘rta yoshli dehqon chiqib, viloyat boshlig‘i va kekso o‘qituvchining yoniga keldi.

— Haq gapni aytdingiz, janob boshliq, biz ham narsa tushunmadik. Lekin nima ham qilasan! Eshitdik... — dedi u.

— Xo‘p yaxshi! Nega shuni hali aytmadinglar? U bechora necha marta “tushundilaringmi?” deb so‘radi sizlardan, — koyib berdi dehqonni o‘qituvchi.

Dehqonning yuzi jiddiylashdi, lekin kulgidan o‘zini zo‘rg‘a ushlab turgani ko‘rinib turardi.

— Xafa bo‘lmang, afandim, agar “tushunmadik” desak, yana boshidan boshlab ketsinmi? — deb javob berdi u.

ASFALT YO‘L

(Qishloq o‘qituvchisining xotira daftaridan)

Stansiyadan viloyat markaziga borayotgan yuk mashinasi ikki soatcha silkinib yurib, meni o‘qituvchi etib tayinlashgan qishloqqa buriladigan yo‘l yoqasida tushirib qoldirdi. Qadam bosishga madorim qolmagandi. Yukimni yerga qo‘yib, atrofini o‘t o‘rab olgan toshga o‘tirdim. Boshim g‘uvullardi.

Dunyoda topilmaydigan bu rasvoyi jahon yo‘lda birimizni olib, birimizni uraverib gang qilib qo‘ygan bu mashinaning kuzovidan chang aralash ter hidi kelardi. Birdaniga qayrilish va chuqurga tushib ketayotgandek ko‘tarib tashlashlar kishini kalovlatib qo‘ygan, qayerda ketayotganingni ham bilmaysan. O‘zingni qorong‘i bir dunyoga otilganday his etasan. Mana endi toshning ustida o‘tirib, shu qorong‘i dunyodan chiqishga urinardim.

Haydovchi menga boradigan qishlog‘imni ko‘rsatib qo‘ydi. Qishloq o‘tirgan yerimdan yarim soatlik yo‘l bo‘lib, uzoqdan xuddi kulrang xom g‘isht uyumiga o‘xshab ko‘rinardi. Qishloq chekkasida chang bosgan baland-baland teraklar qad ko‘targan, ostida kichkina bo‘lsa ham, ariqcha bo‘lsa kerak.

Tosh ustida bir soatcha o‘tirdim, turgan edim, yana boshim aylanib ketdi. Yukimni ko‘tarib, qishloqqa qarab yurdim. O‘zim qishloqdan bo‘lganim va qishloqni yaxshi bilganim uchun notanish yerga ketayotgan kishida bo‘ladigan hayajonlanish yo‘q edi. Ishimning yurishib ketishiga ishonardim.

Kech kirdi. Botayotgan quyoshning qizg‘in nuri atrofini yoritgan edi. Qirmizi dengiz kabi jivirlab tebranayotgan qup-quruq bir qarich cho‘l o‘tlari ustidan soyam goh uzayib, goh qisqarib borarkan, oyoq ostimdan chigirtkalar tirqirab uchar va yana oldinroqqa tushib, o‘tlar orasida g‘oyib bo‘lardi.

Qishloqqa yaqinlashganimda yaqin atrofdagi uylardan buninga tutayotgan tezak hidi urdi. Ko‘z o‘ngimda uch oyoqli temir o‘choqqa osilgan qozonda pishayotgan chalpakka tikilib o‘tirish-

gan och-yalang'och bolalar gavdalandi. Ko'chalarda hali uylarini topolmay daydib yurgan sigirlar dumlarini silkib, ahyon-ahyonda ma'rab qo'yishardi. Bu ma'rash chuqur o'ylab aytilgan ma'noli gapga o'xshardi.

Asta-sekin o'tkirlashib borayotgan go'ng hidi meni yanada o'ziga tortardi. Dehqon sodda, mehnatkash odam, bu hidga uning peshana teri hidi ham qo'shilgan. Dunyoda bundan boshqa hech qanday hid meni bunchalik hayajonga solmaydi va o'tganlarni eslatmaydi.

Qahvaxona oldida bir necha choldan bo'lak hech kim ko'rinmasdi. Chollar o'tirgan joylaridan qo'zg'almay, diqqat bilan meniga tikilishdi. Men ularning oldiga borib, yonlariga o'tirdim-da, o'zimni tanitdim. Biri oqsoqol ekan. U qishloq o'qituvchisining ketib qolganiga olti oy bo'lgani va shu vaqtdan buyon maktabning berk turganini aytib berdi.

— Xirmonni ko'tarib bo'lmagunimizcha, bolalar maktabga kelolmaydi. Biron o'n kun dam ola tur, — deb so'zini tugatdi u.

* * *

Bolalarni yig'ish va darslarni boshlab yuborish uncha qiyin bo'lmadi, chunki tilini bilgan kishining so'ziga dehqonlar darrov kira qolishadi. Hech narsadan noliydigan yerim yo'q. Bu yerga kelganimga ancha oylar ham bo'lib qoldi, o'shandan beri faqat yo'l masalasi bilan ovoraman. Men bu yerga kelayotganda jonimni olgan yo'l ham viloyat aholisining boshiga bitgan balo edi.

Hamma ham yig'gan hosilini shu yo'ldan tashishga majbur edi. Biron yoqqa bormoqchi bo'lgan yo'lovchi ham shu yo'ldan yuradi. Boshqa yo'l yo'q. Uni yo'l deb atash uchun o'ta saxiy bo'lishingiz kerak. Hammadan qizig'i shuki, oltmish kilometr naridan o'tgan temiryo'l stansiyasini viloyat markazi bilan shu yo'l bog'lab turrardi.

Menimcha, ko'p zarur ishlar bu yo'lning tuzatilishini orqaga sudrab kelardi. Men o'z qishlog'imiz va qo'shni qishloqlar nomidan yo'lni tuzatib berishlarini so'rab, viloyatga xat yozdim. Men yangi yo'lning ahamiyatini aqlim yetgancha tushuntirishga harakat qildim.

Amaldorlarning uzun arznomalarni o'qishni yomon ko'rishlarini bilib, har bir fikrimni alohida xat qilib, boshqa-boshqa qishloqlar nomidan yubordim. Shunda hammasini o'qiydilar, deb o'yladim. Yo'ning tuzatilishida qishloq aholisining kuchidan qanday foydalanish kerakligi haqida ham bir qancha takliflar kiritdim.

Yaqinda shaharga tushgan edim, maorif mudiri menga sal g'alatiroq muomala qildi. U nimadandir jahli chiqqanga o'xshardi, biroq buni bildirmaslik uchun men bilan kulib gaplashdi. "Nega bunday qilyapti?" — deb o'yladim. Birdan gap orasida:

— Boshqa ishlar bilan shug'ullanayotganingizga qaraganda, o'quvchilaringiz kamga o'xshaydi, — deb qo'ydi.

— O'quvchilarim kam emas, biroq qilayotgan ishlarim mening burchim emasmi?

U istehzo aralash menga yalt etib qaradi-yu, indamadi. Maorif mudirining nima uchun mendan xafa ekanligini keyin qahvaxonada o'rtoqlarimdan bilib oldim.

Men dehqonlarga qonun va qoidalarni o'qib, tushuntirib bergan edim. Bir kuni bir dehqon soliq boshqarmasiga ariza beribdi. Bir necha kundan keyin u oqibati nima bo'lganini so'rsa, "Qanaqa javob?" deyishibdi.

Dehqon qattiq turib olibdi:

— Menga aniq javobini berishingiz kerak! Bunga majbursiz ham. Qonun bor.

Surishtirib, qonun borligini mendan eshitganini bilib olishgan-da, maorif mudiriga shikoyat qilishgan.

Bu ham mayli-ya, yo'l to'g'risidagi harakatlarim juda ham ko'p falokatlar keltirdi.

Qishlog'imizda Rustam og'a degan badavlat bir kishi yashaydi. Shaharda aravalarning ressor va g'ildiraklarini tuzatadigan ustaxonasi bor. Bir kuni uning yo'llarini tuzatishni so'rab ariza yozgan qishloqlarda meni so'kib yurganini eshitib qoldim. Buning hayron bo'ladigan joyi yo'q. Xatlarimdan tariqcha ham natija chiqmadi. Gohida jamoa ishlari boshqarmasidagi amaldorlarning mendan ochiqdan ochiq kulishlarini ko'rib, bu ishni tashlab ketmoqchi bo'lardim. Biroq kechqurunlari stansiyadan zo'rg'a imillab kelayotgan aravalarni, qiynalib ketgan otlarni ko'rib, dilim siyoh bo'lib

ketardi-da, o‘zimcha: “Boshlagan ishni yarim yo‘lda qoldirmay oxiriga yetkaz, azizim. Tashlab ketish senga yarashmaydi!” deb qo‘yardim.

Ammo bunday ishlar o‘z-o‘zidan, osongina bitmaydi. Viloyat boshqarmasida arzimiz tushmagan biron amaldor qolmadi.

Dehqonlar mening g‘ayratimga hayron qolishardi. Ular ishning oqibati yaxshi bo‘lishidan allaqachon umidlarini uzishgan edi.

* * *

Ish hamon joyidan siljimagay turibdi. Har holda, bu yo‘l qurilmay qolib ketadi, shekilli. Dehqonlar ham menga yordam bermay qo‘yishdi. Bular qandaydir o‘lik maxluqlar... Ehtimol, juda ham aqlli maxluqlardir, bekorga ovora bo‘lishni istamaslar, menda ham hech qanday qiziqish qolmadi. Birona javob bersalar ekan, yoki yo‘q, yoki ha!.. Arizalarimiz xuddi tubsiz quduqqa tushib ketganday sadosiz edi...

Kechqurunlari qishloq yaqinidagi tepalikka chiqib, uzoqlarga burilib ketgan chang yo‘lga tikilardim. Goh-gohda savat va yuk ortgan, changdan oppoq bo‘lib ketgan mashina ko‘rinib qolardi. Mashina o‘nqir-cho‘nqirlarga tushib-chiqib, xuddi botqoqqa botgan odamday zo‘rg‘a sudralib borar, go‘yo hozir to‘ntarilib ketadiganga yoki qoq ikkiga bo‘linib ketadiganga o‘xshardi. Texnikaning so‘nggi muvaffaqiyatlaridan biri bo‘lgan mashinaning almisoqdan qolgan qishloq yo‘li bilan bo‘lgan bu kurashi kishini ezar, bu manzarani ko‘rmay deb, ko‘zingni yumib olging kelardi. Ba‘zan o‘z burchimni ado etish uchun juda bo‘lmasa besh-o‘n metr yo‘lni tuzatib qo‘ymoqchi bo‘laman.

* * *

Kutilmaganda ish yurishib ketdi. Yaqinda qishlog‘imizga yuqori mansabli bir odam keldi. Avtomobili har qancha yaxshi bo‘lmasin, yo‘limiz o‘zining qandayligini ko‘rsatib qo‘ygandi. Mehmon vali¹ bilan qilgan suhbatida shu haqda aytgan edi, vali jon holatda:

— Bu yo‘l oldimizda turgan vazifalardan biri, — dedi. — Biz bu yo‘lni shu yiliyoq tuzatmoqchimiz. Hozir smeta tuzilyapti.

¹ Vali — gubernator.

Yo'lni, hatto asfaltlamoqchimiz ham. Agar yo'lni asfaltlasak, ishonamanki, bizning shaharchaga tez-tez kelib turasiz!

— Albatta, albatta, — deb javob berdi amaldor.

Shunday qilib, asfalt masalasi hal etildi. Tushimmi deb o'yladim: vali smeta haqida gapirdi. Bundan chiqdi, men o'ylagandek bu ish e'tiborsiz qolmagan ekan-da, demak, ular xalqqa ortiqcha shovqin-suronsiz xizmat qilishar ekan-da. Lekin bu gal ham ish shov-shuvsiz bo'lmadi. Kattaligi oshxona menyusidek keladigan, haftada bir chiqadigan mahalliy gazetaning yarmi yangi yo'lga bag'ishlanardi.

Qishloqda obro'yim oshganday bo'ldi. Dehqonlarimizning muomalasi buni yaxshi barometrdek ko'rsatib turardi. Lekin shunday bo'lsa ham, menga hozir yo'lni asfaltlashning hech hojati yo'qday tuyulardi, chunki asfalt yo'lga uch-to'rt marta ko'p pul ketardi, pulni esa boshqa ehtiyojlar uchun sarflash mumkin. Axir, bu yerga oddiy tosh yo'l bo'lsa ham bo'laverar edi-da. Ehtimol, bundan ham salobatliroq, qat'iy mulohazalar bordir? Balki, texnikaning oxirgi muvaffaqiyatlarini ishga solishmoqchidir? Bularga aqlim yetmasdi. Ishqilib, yo'lni qursalar bo'lgani, keyin menga desa gilam to'shshmaydimi!

Valimiz Anqaraga jo'nab ketdi. Injenerlar tekshirib chiqishgach, yo'l qurilishiga yarim million ketishini aytishdi, vaholanki, viloyatning jami budjeti uch yuz ellik ming liradan oshmasdi. Banklarga murojaat qilishgan edi, banklar Moliya vazirligining ruxsati bo'lmagani uchun pul berishmadi. Moliya vazirligidan pul so'rashsa, u majlisning¹ ruxsati kerak, dedi. Xullas, na boshiga, na oxiriga tushunib bo'ladi.

Mana, vali shu ishlarning hammasini bitirib kelish uchun ketdi. Axir, bechora yo'lni tuzataman deb o'ziga ish orttirib qo'ygan edi-da!

Men mahalliy gazetada valining majlisda so'zlagan nutqini o'qidim. Nutqi dabdabali so'zlardan iborat edi. Vali o'zining g'ayrat bilan ishga kirishgani, boyagi amaldor aytgan gaplarning zarurligi haqida gapiribdi, shuningdek, mehmonning, yo'l bitgandan

¹ **Majlis** — mamlakat parlamenti.

keyin shahringizga kelaman, deganini ham aytib o'tibdi. Haqiqatan ham, boshliqlarimiz hamma narsani ko'radilar va o'z ko'rsatmalari bilan ishyoqmaslarni ishg'a solib yuboradilar.

Vali aholining yo'l haqida qilgan orzularini eslatmabdi, shuningdek, bu yo'lning dehqonlar uchun qanchalik foyda keltirishi haqida ham gapirmabdi. Aftidan, u buni hamma biladi, deb o'ylagan bo'lsa kerak. Nima bo'lsa bo'lsin-u, bu yo'lning qurilishida kichkina bo'lsa ham xizmatim borligi menga naqadar baxt.

* * *

Yo'l qurilishiga kirishib ketishdi: banklardan qarz olindi. U qarni necha yilda to'lashlari kerakligini bilmayman, biroq qarzga to'lanadigan badal pulni ta'minlash uchun kasalxonaga belgilangan pulni shartta kesadilar, yana kelasi yil o'qituvchilar shtati qisqartirilishi lozim. Ish shungacha borib yetishini o'ylamagan edim. Ammo hali qanday bo'lishi aniq emas. Balki, bunga hozir qayg'urishning hojati ham yo'qdir. To'g'ri, agar pul kerak bo'ladigan bo'lsa, o'qituvchilar shtatini qisqartirishdan boshqa iqtisod qilishning yo'llari ko'p. Masalan, valining yangi qurilayotgan uyini to'xtatish mumkin...

Yo'l qurish ishlari tezlik bilan borardi, yer tekislaydigan mashinalar u yoqdan bu yoqqa g'ildirab yuradi, qurilishda ishlayotgan dehqonlar chumoliga o'xshab o'rimalashadi. Kishilar hech tinmaydi. Tong sahardan qora kechgacha ishlashadi, shundaygina yo'l yoqasiga qurilgan chodirlarda uxlashadi. Pudratchi yetarli chodir yubormaganidan ko'pchilik dehqonlar ochiq havoda yotishadi. Saharlab yana ish boshlanadi.

Besh-o'n qurush topib soliqni to'lash umidida bizning qishloqdan ham ko'pchilik yo'lda ishlashga kelgan. O'nboshi ularni shunday ishlatadiki, bechoralar ovqatlanish uchun zo'rg'a fursat topadilar, kechasi uyga charchab, oyoqlarini sudrab qaytadilar.

Qishlog'imizning dehqonlari dastlab yo'l qurilishiga befarq qarashdi, biroq keyin yo'lga asfalt yotqiza boshlanganda unga qiziq boshladilar. Ular, to'g'risi, katta-katta qozonlarda qaynatib quyishayotgan qora narsaning ustida yurish va hatto aravalarning qatnashi mumkinligiga ishonmasdilar.

Dalalari yo‘l yoqasida bo‘lgan dehqonlar kechqurun daladan qaytishar ekan, yo‘l yoqasidagi ariq labiga chordana qurib o‘tirardilar-da, tamakilarini tutatib orqa-oldinga yurib, yo‘l tekislayotgan mashinaga tikilar, tanish ishchilar bilan kunlik ish haqlari to‘g‘risida suhbatlashardilar.

* * *

Qurilish tugadi. Bir necha kundan keyin yo‘lning tantanali ochilish marosimi bo‘ladi. Agar qishloq yaqinidagi tepalikka chiqib qarasangiz, yo‘l xuddi qora ilonga o‘xshab buralib, yaltirab ko‘rinadi. Yo‘lning ikki chetiga daraxt o‘tqazilishi kerak deyishyapti. Bu juda ham yaxshi! Endi butun viloyat dehqonlari shu yo‘ldan yurib, stansiyaga osongina yetib olishlarini o‘ylaganimda quvonchim ichimga sig‘maydi.

Yo‘lning kamchiligi bor emish degan gap yuribdi. Pudratchi yo‘l qurilishidan urib, rosa boyigan deyishadi. Biroq bu bo‘lmagan gap, albatta. Hayron qolasan kishi, shunday ajoyib narsani ko‘rganda kishilarning miyasiga nega shunday yomon fikrlar kelarkin!

* * *

Bugun hayotimda eng quvonchli kun. Shaharga kiraverishda ark qurilgan. Hamma amaldorlar bayramlarda kiyadigan kiyimlarini kiyib, yasanib kelishardi. Moliya bo‘limining boshlig‘i bo‘lsa to‘q sariq makintosh bilan silindr kiyib keldi. U past bo‘yli bo‘lganidan eng oldinga o‘tib turdi. Men ham dazmollangan kastumimni kiyib keldim. Maorif bo‘limining boshlig‘i ko‘zini olaytirib qarasa qarar, bir kun maktabni tashlab ketsam hech narsa qilmas! Har holda, bu yo‘lda mening ham hissam bor-ku! Shu yerning aholisi va dehqonlar bo‘layotgan hodisalarga uzoqdan qarab turishardi. Men borib, ular bilan gaplashdim. Quvonganimdan ularning hammasini o‘pib olgim kelardi. Ilgarigi turgan joyimga qaytib kelganimdan so‘ng dehqonlarni oldinroqqa chaqirish esimga kelib qoldi. Ularni qo‘lim bilan imlab chaqirdim. Axir, bu yo‘l hammadan avval o‘shalarning qo‘li bilan yaralgan-ku. Bir necha kishi ark tomonga qarab yurgan edi, jandarm ularni o‘tkazmadi. Men indamadim,

biroq yuragim ezila boshladi. Vali uzoqdan uzoq nutq so‘zladi. Ovozi sekin bo‘lganidan ko‘p gaplarini eshitolmay qoldim. “Jumhuriyat... obodonchilik... dohiylarimiz... hammasi xalq uchun...” degan ayrim so‘zlargina qulog‘imga chalindi.

Yana bir nechta odam chiqib so‘zladi. So‘ngra lentani kesib yuborishdi, bir necha mashina yo‘ldan yurib ketdi. Vali tushgan mashina eng oldinda borardi. Mashinalar ketidan asfaltda yurishni o‘rganayotgandek amaldorlar ham bir-ikki qadam qo‘yishdi. Dehqonlar urishib berishadi deb, o‘rganmaganlaridanmi yoki qo‘rqqanlaridanmi, asfaltdan yurmay, katta-katta ko‘zlarini yaltirab turgan nam asfaltga va avtomobil g‘ildiraklarining yangigina tushgan iziga tikib, yo‘l chetidan yurishdi. Nima bo‘lmasin, uyga g‘olibona qaytib keldim.

Yo‘l ochilganidan o‘n kun keyin Jamoat ishlari vazirligining texnik inspektorlari viloyat boshqarmasiga qog‘oz yuborishdi. Qog‘ozda ular dehqonlarning ho‘kiz qo‘shilgan aravalari asfalt-ni buzib yuboryapti, deb xabar qilishgan edi. Ammo yarim bo‘sh yuk mashinalari yo‘lni o‘ydim-chuqur qilayotgani haqida g‘ing de-yishmagan edi. Boshqarmadagilar hali puli to‘lanmagan, ikki hafta ichida, hatto oliy mansabdor kelgunicha avvalgi holiga tushib qoladi, deb vahimaga tushib qolishdi.

Favqulodda majlis chaqirildi va rezinka g‘ildiragi bo‘lmagan har qanday aravaning asfalt yo‘ldan yurishi man etiladi, degan qaror qabul qilindi.

Qishloqda hech kimning bunga ishongisi kelmadi. Ammo bir necha dehqonning aravasini jandarm to‘xtatib, loy bo‘lib ketgan dala orqali qaytarib yuborganda hamma ishning pachavasi chiqqanini payqadi. Bu juda ham og‘ir edi. Yo‘l ikki tog‘ o‘rtasidagi daradan o‘tardi. Endi stansiyaga borish uchun aylanib yurish kerak edi. Bunga rosa olti soat vaqt ketar edi. Dehqonlar maslahatlashish uchun bir yerga yig‘ilishdi. Aravalarning g‘ildiragiga rezinka qoplashning iloji yo‘q, jandarmga qarshi chiqib bo‘lmasdi. Tog‘ni aylanib, ilgarigidan ham battar yo‘ldan yurishdan boshqa iloj yo‘q edi.

Endi men bilan hech kim gaplashmay qo'ydi. Hamma menga o'qrayib qarardi.

Bir kuni kechki payt qishloq oqsoqoli oldimga keldi.

— O'g'lim, — dedi u, — biz sendan juda xursand edik, lekin mana bu yo'lni deb ixlosimiz qaytdi. Dehqonlar boshimizga tushgan bu baxtsizlikning sababchisi sen deb hisoblashyapti. Bir necha marta seni urmoqchi bo'lishgan edi, zo'rg'a ushlab qoldim. Qo'shni qishloqda ham ko'p odam senga dushman bo'lib qoldi. Ehtiyot bo'l, biror kor-hol bo'lib qolmasin tag'in. Yaxshisi, issig'ida bu yerdan ketib qo'ya qol, o'g'lim. Jahling chiqmasin, xafa bo'lma, kechir ularni...

O'zim ham shunday deb o'ylagan edim. Dehqonlarning yuzida yaxshilikdan nishon ko'rinmasdi. Men yuklarimning bir qismini chamadonga, qolganlarini qopga joyladim. Xuddi qishloqqa kelgan kunimdagidek kechqurun edi. Botayotgan quyosh nurida tovlanayotgan sap-sariq cho'l o'tlari shamolda xuddi olov dengizidek tebranardi. Go'nglangan yer va tezakning o'tkir hididan nafas olib qishloqdan chiqdim-da, yo'ldan yurib ketdim.

XININ

Men yashayotgan qishlog'imizning shundoq orqasida qad ko'targan serdaraxt tog'ga chiqdim. Avval butazorlarda, keyin qarag'ay daraxtlari ostida uzoq vaqt aylanib yurdim. Tog'ning eng baland cho'qqisiga chiqib, bejirim gulzordek pastda tovlanib yotgan kaftday tekis adirga, qora cherepitsa bilan yopilgan uylari, oppoq minoralari, qizg'ish g'ishtdan ishlangan uzun fabrika trubalari bilan tog' etagidan turtib chiqqan qishloqqa, kumush yaproqli teraklar orasida g'oyib bo'lgan qishloqlarga hamda quyosh nuri ostida ko'kimtir parda ichiga burkangan atrof tog'larga soatlarcha tikildim.

Bu yerdan hech ketgim kelmasdi. Biroq men ertalabdan beritentirab, suv topolmay rosa chanqagan edim. Lablarim qovjirab, tilim tanglayimga yopishayozgan edi. Men tog' so'qmoqlarini bil-maganligim, boshim og'gan yoqqa yurganligim uchun muzdek chashmani sezmay, uning yonginasidan o'tib ketayotgan bo'lishim ham mumkin edi. Tezroq pastga tushib, to'yib-to'yib suv ichish niyatida qisqaroq yo'lni tanladim-da, shosha-pisha tog'dan tusha boshladim. Lekin men shoshilgan sari yerda yotgan sarg'ish qarag'ay yaproqlari oyog'im ostida tiyg'anar, o'zi zo'rg'a turgan tuproq uyumlari, tosh-kesaklar pastga tomon dumalar, toyib ketmaslikka harakat qilganim sari battar chanqardim.

Bir payt yo'ldan adashdim: ikki tog' yonbag'rida joylashgan darada, butazorlar orasida yo'limni yo'qotib qo'ydim.

Men yovvoyi zaytun, sovur archa, yong'oq va shunga o'xshash birtalay tikanli hamda tikansiz butalar orasidan zo'rg'a yo'l topib borardim. Katta qiyinchilik bilan ilgarilayotganligim uchun juda charchagan edim. Har qadamda kiyimim shohlarga ilinib qolar, boshimdagi shapkam yerga uchib tushar, men egib, qo'yib yuborgan novdalar betimga kelib urilar, ko'zoynagimni ilib ketardi. Butalar mendan baland bo'lganligi uchun qayerga ketayotganli-

gimni bilib bo'lmadi. Yaproqlar orasidan atrofga nazar tashlasam ham, ikki yonimda ikkita tik yonbag'ir, old va orqamda esa chakalakzordan bo'lak hech narsa ko'rinmas, bu yerda tunni suvsiz qanday o'tkazaman, deb ming xayolga borar edim.

Terlab-pishib yana ozroq yo'l bosgan edim, uzoqda — uch yuz-to'rt yuz odim nariroqda bir parcha ekinzor va zaytun nihollari ko'rindi. O'sha tomonda biror inson yoki hech bo'lmaganda yo'l bo'lishi turgan gap edi. Ekinzorligi ko'rinib turgan bu zaytun ko'chatlarining tagi yumshatilib, chopib qo'yilganligi, tabiatning mana shu tanho yovvoyi qo'yniga inson qo'l uzatganligidan dalolat berib turardi. Nihol suvsiz ko'karmaydi, albatta, shu yaqin atrofda suv bo'lishi kerak... Kuch-quvvatimni to'plab, o'sha tomonga yurdim. Oyog'im ostida, har ikki tomonimda shox-shabbalar qarsillab sinar, tikanlar barimga yopishar, daraxt novdalari betimga kelib urilar, lekin hech nima meni to'xtatib qolishga qodir emas edi. Chamasi bir soat yurib, zaytun nihollari ekilgan joyga chiqib olganimda qo'lim tirnalgan, yuzim qonagan, a'zoyi badanimdan ter quyulardi. Yuzimdan ko'tarilayotgan bug'dan ko'zoynagim xiralashib qolganligi uchun hech narsani ko'rmay, tappi-tezakni bosib yanchib ketayotgan edim. Nafasni rostlab olish kerakligini sezdim-da, duch kelgan joyga o'tirdim, ko'zimni yumdim. Birpas dam olgach, ko'zimni ochib atrofga qaradim. Bu yerga kelib, dara keng sahnga taqalgan edi. Narida, sayhon tepalik ustida yaqindagina ochilgan bir bo'lak yer, uning pastrog'idagi jarda esa makka-jo'xori ekilgan tomorqa, yon tomonda quduq, sal nariroqda xom g'ishtdan solingan kulba ko'zga tashlanardi.

Birdaniga tashnaligim esimga tushib, o'tirgan joyimdan sapchib turdim. Quduq tepasiga kelib, biror kimsa ko'rinib qolarmikan deb, u yoq-bu yoqqa alangladim; hech zog' ko'rinmadi. Kulbaga yaqinlashib: "Ey birodar!.. Biron kishi bormi?" deb qichqirdim. Ichkaridan javob bo'lmadi. Shox-shabba yopilgan, tomi ustiga tuproq tortilgan kulbaning eshigi ochiq edi. Eshikdan mo'raladim. Uyning bir burchagida taxlog'liq ko'rpa-to'shak, o'choqdan pastroqda birtalay sopol idish yotibdi.

Hech kim ko'rinmaydi. Men qaytib quduq boshiga keldim, quduqdan bir chelak suv chiqarib, yarmichasini ichdim. Keyin at-

rof-tevarakni aylandim. Tomorqada makkajo'xori oralariga poliz ekinlari ham ekilgan, onda-sonda lo'ya uchraydi. O'zimcha: "Bu joyning egalari, har holda, uzoqqa ketishmagan bo'lsa kerak!" deb o'yladim. Tomorqa bilan uyga anchadan beri qaralmaganga o'xshamasdi, lekin ikkinchi bir tomondan, egasizlik ko'zga tashlanib turardi: makkajo'xori deyarli olti kundan beri suv ichmagan va barglari sarg'aya boshlagan edi. Yetilib yotgan poliz ekinlari bilan lo'ya yig'ishtirib olinmagan. Kulbadagi o'choqqa bir necha haftadan beri o't yoqilmaganga o'xshardi.

Eshik ostonasiga o'tirib birpas dam olgim keldi. Quyosh orqa tomondagi tepalik panasiga o'tib, uning nuri qarshidagi dovon etagidan tepaga qarab ko'tarila boshlaganiga ancha bo'lib qolgan edi. Men kelgan tomondan esayotgan dara shamoli qarag'ay hidini dimoqqa keltirib urardi. Sal nariroqdagi ekinzordan chigirtkalarning chirillagan tovushi quloqqa chalinardi. Daraning pastki tomonida bir parchasigina ko'rinib turgan adir oftobning qiya tushgan nuri ostida tovlanar, daraxtlar orasidagi yo'ldan qishloqqa qaytayotgan odamlarning oyoq ostidan ko'tarilgan halqa-halqa chang-to'zonidan dara tumanga burkangan sahar payti manzarasini eslatardi.

Daraning pastki tomonidan, adir yoqalab to'g'ri menga qarab asta-sekin kelayotgan qoraga ko'zim tushib qoldi. Biroz yaqinlashgach, men uning yuk ko'targan odam ekanligini sezdim. Har holda, bu kishi odam oyoq bosmagan bu joylarning egasi bo'lsa kerak deb, o'rnimdan tura solib, u tomon yurdim. Men uning kimligini va meni bu yerda uchratib nima deyishini bilmaganligim uchun u bilan yo'l ustida to'qnash kelmoqchi edim.

U butalar orasidagi so'qmoq yo'lda g'oyib bo'ldi. Ikki yuz-uch yuz qadam yurib, sekinlashdim. Men uni shu o'rtada uchratsam kerak, deb o'ylagandim. Lekin qanchalik yurmayin, hech kimga duch kelmadim. Adirga yaqinlashganimda uzoqdagi yo'l yoqasida allanarsa qorayib ko'rindi. Qosh qorayib qolganligi sababli hech narsani ajratib bo'lmas edi. Yaqinroq kelib, kimningdir yerda yotganligini, birov uning boshida cho'qqayib o'tirganini ko'rdim.

— Salom, elat! — dedim.

Yosh, lekin g'ussali ovoz sekin javob berdi:

— Salom!

Yoniga yaqinlashgach, yerda yotgan ayol kishi ekanligini fahmladim. Uning seryamoq, uzun shalvari tagidan yalang oyoqlari ko‘rinib turardi. Yigitdan so‘radim:

— Kasalmi?

— Shunday...

Birpas jim turgach, men ham yoniga cho‘nqaydim:

— Tepadagi ekinlar bilan tomorqa senikimi?

— Meniki!

— Ko‘chatlarni yaxshi parvarish qilibsana... Bir-ikki yildan keyin zaytun hosilga kiradi.

Lablarini cho‘chchaytirdi:

— Hali besh-olti yil bor!

Uning yuzi ovozidan ham yosh ekanligini ko‘rib, hayratda qoldim. U ko‘pi bilan o‘n yetti-o‘n sakkiz yoshlarda edi.

Ayolni ko‘rsatib:

— Singlingmi? — deb so‘radim. Boshini chayqadi:

— Yo‘q... Ayolim!

— Juda erta uylanibsan! — dedim men kulimsirashga urinib.

— Shunday bo‘ldi...

— Nima kasali bor?

— Bezgak!

— Xinin ichiryapsanmi?

— Xudoning bandasi bo‘lsang, qo‘y bu gaplarni afandim, xinningni qayerdan topaman?

— Bezgakka qarshi kurash mahkamasiga bormadingmi?

— O‘sha joydan kelyapmiz!

— Nima deyishdi?

— Kasali yo‘q, deyishdi.

— Yo‘g‘ey, jigar!

— Shunday deyishdi.

Ketma-ket berayotgan savollarimga kalta-kalta javob qaytarib, mening bu yerdan darrov ketishimni kutayotgandek ko‘ringan yigit to‘satdan butun hasratini to‘kib-solmoqchi bo‘lgandek yuzimga termildi. U yonida, taqir yerda dir-dir titrab yotgan juvonga ishora qildi:

— Holini ko‘r, afandim... — dedi. — Xudodan qo‘rqmay, kasali yo‘q deb quvib yuborishdi-ya!

Qaddimni rostlab, ko‘rinishidan sira xotinga o‘xshamaydigan, bezgak azobidan tanasi qurishib, kichrayib ketgan bemorga nazar tashladim. Uning terga botgan yuzi g‘ira-shira yorug‘likda yosh bolalarnikiga o‘xshardi.

Yigitga o‘girildim:

— Sen uning kasalini tushuntirib berolmagan bo‘lsang kerak, o‘g‘lim!

— Ko‘rib turib kasali yo‘q deb tursa, qanday qilib tushuntirib bo‘ladi, afandim! — deb yuzimga tikildi. So‘ngra yoniga bir qarab qo‘yib davom etdi: — Sen eshit, men boshidan gapirib beray... Yolg‘on gapirsam o‘tirgan joyimdan turmay... Bezgak Oliyaga qishlog‘imizda yuqqan. Men askarlikda edim, kelib bildim.

Gapini bo‘ldim:

— Yoshing nechada?

— Xizmatdan qaytganimga ikki yil bo‘ldi.

— Qachon uylangansan?

— Xizmatga jo‘nashdan uch oy burun. Oliya mening oldimga qochib keluvdi. Uni hali yosh deb qishloqda nikoh o‘qishmadi. Dadasi johil, qarib qolgan bir ko‘chmanchi edi. Qizini o‘troq kishiga erga berishni xohlamadi. Baraka topkur qishloq imomimiz fotiha o‘qib, boshimizni qovushtirib qo‘ydi. Men askarlikda yurganimda otam qiz bechorani rosa xo‘rlabdi. “Ering askarda, seni boqishga qurbim yetmaydi, bor, otangning oldiga, qizilboshning avlodi!” — debdi, qiz ikki o‘rtada sarson bo‘libdi, o‘rim-yig‘im paytida qo‘ni-qo‘shnilarga qarashib yuribdi... Xudoga shukur, tag‘inam bolasi yo‘q... Men armiyadan qaytgach, otam bilan qattiq urishib qoldim. “Mol-mulking ham, yering ham o‘zingga buyursin... Bor-yo‘g‘ingni qizlaring bilan sevgan kuyovlaringga bo‘lishib ber, men bu yerdan ketaman! — dedim. Rahmatlik onamdan qolgan bir parcha yerni sotdim. “Kel, Oliya, rizq-ro‘zimizni tog‘- u toshdan izlab topaylik!” deb, xotinini olib shu tomonlarga keldim. Yerning puli bir yilga yetdi. Men atrofdagi butalarni o‘tin qildim, ikkovimiz uni qishloqqa keltirib sotdik, qolganini shu yerning o‘zida pista ko‘mir qildik, bunisidan ko‘proq pul tushib turdi. Yer

ochib, ekin ekdik, nonimiz tekin bo'ldi. To'rt qo'l birlashsa nimalarni qilmaydi... Butalarni ildizi bilan sug'urib tashladik, yovvoyi zaytun daraxtlaridan qalamcha qilib o'tqazdik, quduq qazib, nihol-larga suv berdik. G'isht quyib, kichikroq uy qurib oldik. Birovga muhtoj bo'lganimiz yo'q. O'sha tomondan kelyapsan, ko'rgan bo'lsang kerak: tomorqa ochib, sabzavot ham ekdik. O'tgan yili qishloqda qonuniy nikohdan o'tib oldik. Bu yili ikkita echki bilan besh-o'nta tovuq olishni mo'ljallab qo'ygan edik. Kutilmaganda Oliyaning bezgagi tutib qoldi. Boya aytganimdek, u bezgakni men xizmatdaligimda qishlog'imizda yuqtirgan ekan. U ko'chmanchilardan. Tog'liq joylarda bezgak bo'lmaydi, bizning qishlog'imiz esa sersuv joy... Bu kasallik shunaqa joyni yaxshi ko'rar ekan... Avji yig'im-terim payti edi. Yomg'ir yog'ib qolsa, ekin xarob bo'ladi deb o'tirmadim, uni darrov qishloqqa olib tushdim. Oliyani bezgakka qarshi kurash mahkamasiga olib bordim. Har holda, askarlikda bo'lganmiz, bu narsalarni tushunamiz-da! Doktor soqolmo'ylovi endi chiqa boshlagan o'spirin ekan. Ingichka mo'ylov qo'yib, katta ko'zoynak taqib olibdi. Doktor betimga qaramadi ham, oq xalat kiygan qandaydir bir xotinga "shundan qon ol!" dedi, keyin "ikki kundan keyin kelinglar", deb bizni jo'natdi. Ikki kundan keyin Oliyaning yakka o'zini yubordim. O'zim hosilni yig'ishtirish bilan band bo'ldim... Doktor unga "Qoningni tekshirib ko'rdik, kasaling yo'q ekan!" debdi. Oliya: "Rahm qil, doktor, rangimni ko'r, yuzimda qatra qon qolmadi... Bu kasal anchadan beri menga azob beryapti, jon doktor, ozgina xinin bera qol!" degan ekan, "Kasaling bezgak kasali emas, dedik-ku senga! Boshqa darding bo'lsa munitsipalitet doktoriga borib ko'rsat!" deb baqirib beribdi. Oliya munitsipalitet doktorining oldiga borgan ekan, u rang-ro'yini ko'rib: "Sen nega bu yerga kelding, qizim? Sening bezgaging bor, bezgakka qarshi kurash mahkamasiga murojaat qil!" — debdi.

Oliya qaytib keldi, lekin uning yuzida yuz qolmagan edi. Uch kun kasal bo'lib yotdi. Sovur archa mevasini ezib, suvini ichirdim... Men qayerdan bilay... Shoshib qoldim... Ta'siri bo'lmadi, yuragini o'ynatib yubordi. Oradan uch kun o'tgach, sal o'ziga keldi, yana qishloqqa olib bordim. Bezgak kasali doktori bizni tanidi: "Yana nega keldilaring, xininfurushlar? — dedi. "Rahm qil, ja-

nob, — dedim, — sen uning kasali yo‘q deding, lekin xotinim uch kun boshini yostiqlardan ko‘tarmay yotdi, qurboning bo‘lay, bir qarab ko‘r, dardiga davo top!” Doktor qayrilib qaramadi ham: “Biz qon tahliliga qarab ishlaymiz... Qoni toza chiqdi, u yog‘i bilan ishimiz yo‘q”. Tepamda Xudo bor, o‘shanda men yolg‘on gapirib yubordim: “Munitsipalitet doktori qarab ko‘rdi, haqiqatan, bezgak kasali bor, deb sening oldingga yubordi!” — dedim. Doktor betimga qarab o‘qraydi. “Unday bo‘lsa, isitma tutganda olib kel, yana qonidan olamiz!” — dedi. Tiz cho‘kib yalindim: “Tog‘dan bu yergacha uch soat yo‘l bosib kelamiz. Isitma tutganda yotgan joyidan turolmaydi, axir. Bu yerga qanday qilib keladi?” O‘rnidan turib biz tomon yurdi, depsina-depsina gapirdi: “Qanday g‘alcha odamlarsiz? Qonun bor, qoida bor, sizga yo‘l-yo‘riqni aytib beryapmiz, yana miyani aynitasizlar. Yo‘qoling bu yerdan!” Oq xalat kiygan qorovulni chaqirib, unga, shu sayoqlarni haydab chiqar, deb buyurdi. Tashqariga chiqqach: “Oliya! Shu eshik ostonasiga yotib ol. O‘sha la‘nati bezgak qayerda bo‘lsa ham, qaytib keladi. Xuruj qilgan zahoti ichkari kirib, qoningdan oldiramiz”, — dedim. Devor tagiga o‘tirib oqshomgacha kutdik. Hali qosh qoraymagan ediyamki, ichkaridan doktor chiqdi. Qorovul eshikni qulflab olayotganida, oldiga borib “Birodar, doktorning uyi qayerda?” deb so‘radim, u nega bunchalik shilqim ekan bular, degandek bir qarab qo‘ydi-da: “Doktorning uyi yo‘q, u so‘qqabosh, kechasi shu yerga kelib yotadi!” — deb javob qaytardi. “Juda yaxshi, biz ham kutib o‘tiramiz”, — dedim.

Kech kirishi bilan Oliyaning bezgagi tutdi. “Ichim yonib ketyapti, Mustafo, yonib ketyapti”, — deb oh-voh qila boshladi. Darrov o‘sha yerdagi tosh ustiga yotqizib, boshini tizzamga oldim... Kutdim, rosa kutdim. Kofir doktor kelavermadi. Oliya o‘t bo‘lib yondi, terga botdi, yana yondi, doktor hadeganda kelavermadi. Naq yarim kechada gandaraklay-gandaraklay ko‘cha boshida ko‘rindi. Mast! Qon olaman deb Oliyaning u yer-bu yerini mayib qilib qo‘ymasin tag‘in, degan fikr ko‘nglimdan o‘tdi. Ichimda shayton, hozir mastligida boshiga tushir, til tortmay o‘lsin, derdi... Lekin noilojman, Oliyaning davosi o‘shaning qo‘lida. U eshikka kelib, qo‘lidagi kalitni hech joyiga tiqolmadi. Yugurib borib, eshikni ochib berdim. Oldida qo‘l qovushtirdim: “Doktor afandi, kasalim eshik oldida...

Bezgakdan yonib yotibdi. Qonini olib ko‘r!” — dedim. Moviy ko‘zlarini yuzimga qadadi, betimga qarab kekirdi, shundan keyin, tavba qilay, shunday baqirib berdiki, qo‘ni-qo‘shnilar uyg‘onib ketib, derazaga yopirilishdi. “Yana sizlarmi?.. Yarim kechada ham tinchlik bermaysizlarmi? Xudoning kunduzi sizlarga kamlik qiladimi? Ish vaqtida ko‘rganim yetmaydimi?.. Nonko‘rlar... Befahmlar!” — deb ayyuhannos soldi, ichkari kirib, eshikni taraqlatib yopdi. Shovqin-suronni eshitib qayoqdandir yetib kelgan qorovul bizlarni haydab yubordi. Oliyani opichib, qishloqning bir chekkasiga olib chiqdim, zaytun daraxtlari ostiga, shudring bosgan o‘t-o‘lan ustiga yotqizib qo‘ydim... Oh, afandim, shundan keyin doktorning oldiga qaytib bormagandirsan dersan... Zotan, o‘z qadrini bilgan kishi uning oldiga qaytib bormaydiyam-da! Ammo men bordim... O‘zing o‘ylab ko‘r. Oliya bechora kundan kunga sham singari erib bordi. O‘lib qoladi deb o‘yladim. U o‘lgandan keyin men yersuvni, zaytunlarni nima qilaman? Agar shu hodisa yuz bergudek bo‘lsa, uyni buzib, ekinlarni chopib tashlayman, quduqqa tuproq to‘ldirib, nihollarni ildizi bilan yulib tashlab, bu yerdan boshimni olib ketaman, deb ont ichdim. Ko‘p gapning foydasi yo‘q... Besh-o‘n kun uyda boqdim, qishloqdan donasi uch qurushga besh-o‘nta xinini olib berdim, ularni ichdi, foydasi bo‘ldi. Shu orada men ham ekinni yig‘ishtirib oldim, polizni saranjomladim, lekin dori tugab qolib, bezgak yana xuruj qildi. Har kuni o‘ttiz-qirq qurushga xinini olib ichirishga qurbim yetarmidi? Qurbim yetgan taqdirda ham dori qidirganda topilavermaydi... Bugun Oliya menga: “Mustafo, keyingi kunlarda bezgagim peshinga yaqin tutyapti, ertalab qishloqqa tushaylik, xuruj qilguncha o‘sha yerda bo‘lamiz!” — dedi. Shunday qilib, biz bugun ertalab yo‘lga chiqqan edik. Mahkama eshigiga borib o‘tirdik. Kechgacha poyladik, lekin la’nati isitmadan darak bo‘lmadi.. U ham bizga dushman... Do‘st bo‘lganida bizga yopisharmidi?.. Doktor shapkasini kiyib ko‘chaga chiqib ketdi hamki, bezgak tutmadi. Qaytib kelayotgan edik, shu o‘tloqqa yetganda bezgak tutib qoldi. Uyga yetib olishimizni ham kutib turmadi. Uni opichib olib, shu yergacha yetib keldim... O‘zi qushdek yengil-u, lekin yo‘l og‘ir bo‘lganligi uchun mazam qochdi..

Mustafo gapini tamomlab, to'g'riga tikildi. Atrofga qorong'ilik cho'kkan, yulduzlar, osmonni qoplagan edi. Lekin men yerda yotgan juvonning yalang oyoqlari dir-dir titrayotganini aniq ko'rib turardim. Sho'rlik juvon begona erkakdan iymajib ingramaslikka tirishar, tez-tez nafas olar ekan, hushtak chalayotgandek ovoz chiqarar edi.

— Qani, senga yordamlashib yuboray, uni uygacha eltib qo'yay! — dedim.

— Ovora bo'lma, afandim, dam oldim, o'zim olib ketaman, u yog'i hech gapmas...

Unga qandaydir yordam ko'rsatgim kelsa ham, nima qilishni bilmay turardim. O'zim bu qishloqqa tasodifiy kelgan odam bo'lganligim uchun doktorni tanimasdim. Unga yordamim tegmasligidan afsuslanib, joyimdan qo'zg'aldim... To'satdan miyamga bir fikr keldi.

— Menga qara, Mustafo! — dedim. — Sen hozir biror yerdan bir parcha shisha topib kel... Uni yaxshilab tozala... Xotiningni bezgak tutdi deguncha, barmog'ining uchiga nina qada... Qonidan oynaga surtib, doktorga yetkaz...

Mustafo menga ishonqiramay tikildi!

— Shunday qilsa bo'larmikin?

— Nega bo'lmasin? Bezgak tutgan kishining qonida mikrob bo'ladi, qonni ko'rib, senga xinini berishadi!

— Xo'p bo'ladi, afandim...

Lekin men, uning gapidan "qani, sen aytganni ham qilib ko'raylik-chi" demoqchi bo'lganini sezdim.

Qishloqqacha uch soatlik yo'l edi. Shuning uchun ularni shu yerda qoldirib, tepalikdan pastga tusha boshladim.

Oradan ikki kun o'tgach, Mustafoni kechga yaqin qishloq bozorida uchratib qoldim. U sekin-sekin qadam tashlab, qo'lidagi alanimaga ma'yus qarab borardi.

— Nima gap, Mustafo? — deb so'radim uning oldiga borib.

Oldin tanimadi, uzoq tikilib qaradi, keyin meni eslagandek bo'ldi.

— Sen biz tog'da uchratgan o'sha afandisan, tanidim!

— Xo'sh, nima qilding?

— Aytganingni qildim, afandim! — deya achchiq-achchiq kuldi u. — Shisha parchasini doktorga keltirib berdim. Xotinimni bezgak tutganida barmog‘ini qonatib, qonidan surtib olganligimni aytdim. O‘rnidan turib menga do‘q urdi: “Kim biladi, senlar qaysi kasalning qonini menga o‘tkazmoqchisanlar... Meni aldab, xinin olmoqchimisan hali! Qani, tuyog‘ingni shiqillatib qol, bo‘lmasa seni politsiyaga tutib beraman!” Oq xalatli qorovul qo‘limdan sudrab tashqariga chiqarib tashladi...

Qo‘lidagi shishani jahl bilan yerga otdi, singan shisha parchalarini yalang oyog‘i bilan majaqlab tashladi-da, indamay, yuzimga ham qaramay jo‘nab ketdi.

Uning orqasidan ancha vaqt qarab qoldim.

Bezgakka qarshi kurash mahkamasi oldidan o‘tib keta turib, sarg‘ish, moviy ko‘z, ingichka mo‘ylovli va katta ko‘zoynak taqqan yosh doktor dispanser eshigiga qulf solayotgan qorovulni jahl bilan koyiyotganini eshitib qoldim:

— Bu odamlarni oldimga kiritma, deb senga necha marta aytaman... Bozorda xinin qimmat ekanligini eshitib, hammasi bezgak bo‘laveradi. Dehqonlarning yolg‘onchi maxluq ekanligini men bilaman...

DEKOLMON

Yana ishsiz qolgan kunlarim boshlangan edi. Anqarada xususiy bir kasalxona egasi bo'lgan qarindoshim yonida sig'indi bo'lib yashardim. Kasalxonaning boloxonasidagi uyga qisilib-qimtinib kirar va bir burchakda o'tirib, kitob o'qish bilan kunim o'tardi.

Uy egasi sho'x, yerga ursa osmonga sachraydigan, yurar-turarini bilmaydigan bolalari qitig'imga tegish uchun o'ynashganlarida "Ey, haromilar..." deb boshlagan nasihatlarini goh o'ychan, goh kulimsirab qarshi olishga urinardim.

Shu uyda yeb-ichib, yotib-turib, kiyimlarimni yuvdirib turganimdan keyin ustiga ustak mayda-chuyda xarajatga qarindoshimdan pul so'rashim odamgarchilikdan emas edi. Ammo soch-soqolimni oldirish va onda-sonda gazeta-jurnal sotib olish uchun pulga muhtoj edim. Shuning uchun kasalxonaga kelib-ketib yuradigan doktorlarning mayda-chuyda tarjimalarini qilib berardim. O'sha kunlari homilador bir xotinni operatsiya qilmoqchi bo'lgan bir jarroh yigirma bobdan iborat "Xotinlar fiziologiyasi va patologiyasi" degan nemischa kitobdan o'n besh bet keladigan bir maqolaning har satriga bir kumush berish sharti bilan tirjimaga bergan edi. Shunday qilib, katta lug'atlarga o'xshagan bu kitobning har betini qirq sakkiz qurushga tarjima qilib berlim. Ba'zi kunlari, tibbiyot jurnalidan yetti-sakkiz betli maqolani ko'tarasiga ikki yarim liraga tarjima qilishga olardim.

Kasalning uyiga bir borishlariga besh-o'n lira oladigan doktorlar sira tanish bo'lmagan tibbiyot atamalarini topish uchun besh-ta-oltita lug'atni titkilab, uch kunda qilgan tarjimamga bergan ikki yarim liralarni ham ortiq ko'rib, ozroq berishga tirishdilar. Ammo bir kuni bu alamlarning hissasini chiqardim. Birpas bo'lsa ham ularning oldida o'z zafarimning namoyishini ko'rdim. Yo'q, unday emas, bir chekkada turib ularning qanday pastkash ekanliklarini tomosha qildim.

Keling endi bularni qo'yib, asl hikoyaga o'taylik.

O'sha paytlarda martabali kishilardan birining ko'zi og'rib qoldi. Anqaraning turli-tuman ko'z doktorlari qaradilar, Istanbuldan professorlar kelishdi. Bu ulug' zotning ko'zlarida dekolmon degan ko'z kasalligi paydo bo'lganligini aniqladilar. Ko'z qorachig'ini o'ragan sarg'ish nuqtaning bir cheti ajralib ketgan emish. Juda xatarli ekanligini aytib, bu kasalni so'nggi vaqtlargacha davolash mumkin bo'lmay kelganligini bildirishdi. Ammo aytishlariga qaraganda, bundan besh-olti yil avval juda nozik bir operatsiya yo'li bilan bu dardga davo topishga uringanlar va bunga muvaffaq ham bo'lganlar. Mamlakatimizda shu kungacha qilinmagan bu nozik va xatarli operatsiyani bunday ulug' zotning ko'zida tajriba etishga doktorlarimizdan birontasining ham yuragi dov bermasdi. Shuning uchun Istanbulda turuvchi bir nemis-yahudiy professorining chaqirilishi munosib ko'rildi.

Professor bunday operatsiyani Germaniyada bir necha marotaba qilganligini aytib, bu ulug' zotni tuzatishni bo'yniga oldi. Bizning doktor va professorlarimiz begona professor bu ishni va butun mas'uliyatni o'z bo'yniga olganiga ishonganlaridan keyin, juda ushulik bilan unga qarshi targ'ibot qilishni unutmadilar. Kasalxona bosh vrachining xonasiga to'planganlarida ba'zan men ham yonlarida bo'lar edim. Qabul qilingan qarorning o'zgarmasligini aniq bilganlari uchun tortinmay-netmay so'zlashaverardilar:

— Afandim, bu nima degan gap? Mamlakatimizda bu operatsiyani qiladigan odam topilmaydimi?..

— Nega bo'lmasin, afandim? Turkiyada dekolmon operatsiyasi qilinmagan bo'lishi mumkin! Ammo hammamiz ham Yevropada bo'lgan vaqtlarimizda bu operatsiyani bir necha marotaba ko'rdik. Maqola va adabiyotlarni bir kun kanda qilmay kuzatib bordik.

— Bu mamlakat shunday past tuyg'ulardan qachon qutular ekan, bilmayman!.. Kim bo'lishidan qat'i nazar, kofir bo'lsa bo'ldi, darrov boshimizga toj qilamiz.

— Bu professor yaxshi ko'z doktori. Germaniyada tanishgan edik, olim odam. Biroq nazariyotchi. Ayniqsa, ko'z fiziologiyasi nazariyasining mutaxassisi. Ammo operatsiya qilishi haqida biron narsa aytolmayman.

— Afandim, ajnabiy olimlarning bilimlarini kamsitmoqchi emasmiz, ammo shuning bilan birga, ularning harakatlariga chek qo'yishimiz va har bobda bilimdon ekanliklarini ta'kidlamasligimiz kerak. Masalan, falonchi (bu yerda boshqa bir nemis-yahudiy professorining ismi tilga olindi) dunyoga tanilgan operatsiya ustalaridan. Ammo laparatomiya (ya'ni qorin yorish) operatsiyasida bizning assistentimizcha ham muvaffaqiyat qozonolmaydi.

— Hech shak yo'q! Bu zot har tomonlama yetuk operator. Boshiga tushgan bir falokat bu odamni yeb qo'ymaganda, bundan ortiq bir operatorni ko'rsatish qiyin bo'lar edi. Sauerbursh bilan bir qatarga qo'ysa bo'ladigan olim kishi, Sauerburshdan ortiqligi — uning yosh ekanligi.

— Qanday falokat ekan, u?

— Bilmaysizmi? Bechora jahon urushi vaqtida harbiy vrach bo'lgan ekan. Bir kuni yonlariga bir bomba tushib, besh-olti o'rtoq'i bilan tuproq ostida qolibdi. O'rtoqlarining hammasi halok bo'libdi, yolg'iz o'zi omon qolibdi. O'shandan beri tutqanoq tutganday tez-tez ruhiy kechinmaga tushib turadi. Ba'zi vaqtlarda operatsiyaning o'rtasida, qaychi, pichoq, pinsetlarni kasalning yorib qo'yilgan qorni ustiga tashlab, chiqib ketadi.

Bu gapni aytgan "yaxshi niyatli" odamning yuziga hayron bo'lib qaradim va o'zimcha: bu ustod, bilimdon odamning bunday ruhiy kasali borligini bilgandan keyin, uning pichog'i ostida yotadigan birona dovyurak topilarmikan, deb qo'ydim.

Dekolmon kasali bilan og'rigan ulug' zotning muhim operatsiyasidan bir kun avval nemis-yahudiy professori Istanbuldan Anqaraga kelgan edi. Peshindan keyin Anqaraning ikki-uch ko'z doktori bilan bundan biroz avval Istanbuldan kelgan ikki professor kasalxona bosh vrachining xonasida suhbatlashdilar:

— O'ziga bino qo'ygan bu janobni ko'rdingizmi? Ertalab poyezddan tushibdi-yu, shu vaqtgacha kelib biz bilan ko'rishayin, maslahatlashayin demadi-ya!

— Ular kofir do'stim. Hech zamonda poyezddan tushgandan keyin mehmonxonada hammomga tushib nozik badaniga dam bermay bu yerga kelarmidi?

— Gap bunda emas, azizim, bizni odam qatori ko‘rmaganidan.

Ular mana shunday shirin-shirin so‘zlashib o‘tirar ekanlar, men bir burchakda nemis tilidagi tibbiyot jurnalini varaqlab o‘tirardim. “Haftalik tibbiyot gazetasi”ning bir to‘pida to‘rt yarim ustun keladigan bir maqola diqqatimni o‘ziga tortdi. Bu “Dekolmon operatsiyasida bir-ikki yangilik” sarlavhali maqola edi. Uni astoydil o‘qiy boshladim. Maqolada bir qancha texnik o‘zgarishlar va operatsiya jarayonida qilinishi lozim bo‘lgan ba’zi bir yangiliklar haqida gapirilardi. Masalan: ko‘z operatsiyasini falon nuqtadan emas, piston nuqtadan boshlash kerak, pardani tortib turish uchun falon nomerli pinset emas, piston nomerli pinset ishlatish kerak, deb yozar edi.

Gazetani qo‘limga olib, kulimsirab doktorlarga yaqinlashdim:

— Qarangiz, beylar, bu yerda bir maqola bor ekan, balki, sizlarni qiziqtirar.

O‘sha zahotiyoq gazetani qo‘limdan tortib olishdi-da, uy-malashib o‘qib, ma’nosini chaqishga urinishdi.

Uch-besh oy davom etgan sayohatlari vaqtida o‘rgangan nemischalari bilan bu maqolani anglay olmagan bo‘lsalar ham, uning nima haqida va qanday ahamiyatga ega ekanini sezdilar, shekilli, ulardan biri menga burilib:

— Qani bir hafsala qilib, shu maqolani oqshomgacha bizga tarjima qilib ber-chi! — dedi.

— Urinib ko‘raman, ammo ikki yuz lirangizni olaman-da, — dedim.

Bundan ham qiyin maqolalarni menga besh liraga tarjima qildirib yurgan bir doktor hayron bo‘lib yuzimga qaradi va jiddiy gapirayotganimni ko‘rib:

— Aqlingdan ozganmisan? — dedi.

— Nima desangiz haqqingiz bor, shu kungacha ahmoq bo‘lib keldim. Ijizat bersangiz, shunaqa ikki oyog‘ingiz bir etikka tiqilganda alamimni olib, qusurini chiqarayin, — dedim.

So‘ngra bozorni qizitgan bo‘lib, gazetani qo‘limga oldim-da, maqolaning u yer-bu yeridan ozgina o‘qib berib, yuzaki ma’nosini anglatdim.

— Ertaga operatsiyada ishtirok etasizlar, bularni bilib qo‘ysangiz, har holda, foydasi tegadi, — dedim.

Bu masala yuzasidan men bilan ortiqcha soʻzlashib oʻtirishni munosib koʻrmay, yana besh-oltitasi gazeta ustiga yopirilishdi. Bir-birlariga yordamlashib, bir narsa anglashga urindilar. Men oʻz kesatiq tirjayishim bilan har bir chiqargan maʼnolarining yanglish va aytilganning teskarisi ekanligini aytganimdan keyin qayta boshdan men bilan savdolasha boshladilar. Kasalxonaning egasi qarindoshim va boshqa tanish doktorlar qoʻyishmagandan keyin bu maqolani yuz liraga oqshomgacha tarjima qilib berishga rozi boʻldim. Ellik lirasini naqd olib, yuqori qavatdagi xonamga chiqib ishgʻa tushdim.

Har kungidek besh-olti lugʻat yordami bilan tibbiyot atamalarining avval fransuzchasini, keyin turkchasini axtara-axtara soat oʻnga yaqin tarjimini tamomladim. Doktorlar zalda bezik¹ oʻynab oʻtirishardi. Yonlariga bordim, ular maqolaning tarjimasini qiziqib tingladilar. Baʼzi bir gap va atamalarni tibbiyot tiliga muvofiq qilib tuzatdilar. Keyin hammalari bir yerga toʻplanib, muzokara qilishga kirishdilar.

Maqolaning, haqiqatan, ahamiyatli ekanligi gaplaridan sezilib turardi. Hatto ulardan biri:

— Kelinglar, bu maqolani yahudiy professoriga ham beramiz, yana ertaga bironta nomaʼqulchilik qilib qoʻymasin, — dedi.

Ammo qirra va uzun burni labigacha choʻzilib tushgan, qorachadan kelgan bir professor xirillagan tovush bilan:

— Nega endi?! Nahotki shunday katta professor shu narsalarni bilmasa!? Bilishi kerak. Ertaga oʻz hunarini bir koʻrsatsin, qani! Biz ham koʻraylik, — dedi.

Boshqalari bir-birlariga maʼnoli qarashib olishdi. Tagʻin biroz soʻzlashganlaridan keyin tarqalishdi.

Ertasi kuni yana bosh vrachning xonasida yigʻilishdi. Bu gal yahudiy professor ham ular bilan birga edi. U past boʻyli, zaif, choʻchigan boqishli bir odam edi. Har harakatida, ogʻzini har ochishida oʻz atrofidagi kishilarni xafa qilib qoʻyishdan qoʻrqayotgani sezilib turardi. Assisentlar bironta boʻlmagʻur savol bersalar, ularga kulimsirab qarar va yolvorgansimon tovush bilan qoʻllarini bir-biriga ishqab, uzundan uzun javob berardi.

¹ **Bezik** — qarta oʻyinining bir turi.

Operatsiya peshindan keyinga belgilangan edi. Gap dekolmon kasalining nozikliklari va operatsiyaning qiyinligi to'g'risida bo'rardi. Professorning chala-chulpa turkcha gapirishi, bizning doktorlarning nemischa va fransuzchani u turkchani gapirgandan ham rasvoroq gapirishlari meni tarjimon sifatida suhbatga aralashishga majbur etardi.

Uzun burunli, qorachadan kelgan professor endi, payti keldi, deb o'yladi, shekilli, bo'g'iq va qat'iy bir tovush bilan:

— Professor janoblari, chap ko'zni operatsiya qilishni qaysi joydan boshlaysiz? — so'radi.

Bu savoldan keyin ajoyib bir muzokara boshlandi. Bizning doktorlar kecha o'qib yodlab olgan maqolalariga tayanib, keskin so'roqlar berar, yahudiy professor bo'lsa shu kungacha qo'llanilib kelingan eski usullarni eslatishga urinardi. Ammo uning gaplari doktorlarimizning nemischa gazetadan o'qib olgan ma'lumotlariga qarama-qarshi edi.

Kim biladi, u qanday dahshatni boshidan kechirgandan keyin, uy-joyini tashlab bu yerlarga sig'indi bo'lib qolgan. Hali ham qalbidan qo'rquv va hayajonning vahimasi ko'tarilmagani yuzidan ko'rinib turgan bu bechora kichkina va kekxa odam kutilmagan chaqqonlik bilan atrofdagilarning biridan ikkinchisiga o'girilib "Ammo og'rinmang, qanday istasangiz shunday javob berayin", deganday ayanchli termilardi. Shusiz ham haddan tashqari nazokat ila muomala qilsa ham, yanayam imkoni boricha tabassum bilan ham javob berishga urinardi. Bizning doktorlardan biri: "Ko'z pardasining u qavatini mana bunday pinset bilan tutishning kamchiliklari bor, falon nomerli pinset ishlatilsa, tag'in ham yaxshiroq bo'lardi. Nima deysiz, doktor?" — deyishi bilan kekxa professor tez-tez boshini qimirlatib: "Albatta, juda to'g'ri!" deb tasdiq etardi.

Ammo qizg'in suhbatdan shoshib qolish va xafa bo'lish o'rni-ga, professorning yuzini mamnun bir tabassum egallayotganiga e'tibor berdim. Biznikilarning o'n-o'n besh soat avval o'rgan-gan ilmiy ma'lumotlariga tayanib, bechorani noqulay ahvolga tu-shirishga urinishlarini ko'rib, xafa bo'lganimdan o'zimni bir chek-kaga tortgan edim, yana qiziqib yonlariga yaqinlashdim. Professor atrofdagilarning e'tirozlarini ochiqdan ochiq quvonch bilan tasdiq

etar edi. Nihoyat, u o'ziga savol berib uni qattiq qiyin-qistovga olayotgan semiz, ko'k ko'z, yosh bo'lsa ham sochlari to'kilib ketgan bir doktorning yelkasiga qo'lini qo'yib:

— Juda yaxshi, dekolmon operatsiyasi to'g'risida bunday natijaga kelganligingizni ko'rib, qanchalik sevinganligimni tasavvur etolmaysiz. Ko'p qiyin ekanligini bir og'izdan tasdiq etganingiz bu xatarli operatsiyada shu vaqtgacha qo'llanilib kelingan usullar, afsuski, har vaqt yaxshi natija beravermaydi, shuning uchun yangi usullar topish kerak edi. Gaplaringiz juda to'g'ri, juda to'g'ri, — dedi va tovushini biroz pasaytirib, atrofdagilarni qayta-qayta ko'zdan kechirib chiqdi. — Mana ko'rib turibsiz, bir masalaning ustida astoydil mehnat qilinsa, juda to'g'ri natija chiqarish mumkin. Men ham uzoq davom etgan tajribalardan keyin, dekolmon operatsiyasiga bir qancha o'zgarishlar kiritish lozim, degan fikrga keldim. Hatto bugungi qilmoqchi bo'lgan operatsiyamda ham xuddi shu yo'ldan bormoqchiman.

Ko'zlarida zafar nurlari chaqnagan bizning doktorlar dunyo ko'lamida shuhrati bo'lgan bu olimdan ustun ekanliklarini namoyish qilganliklarini bilib, bir-birlariga ma'nodor qarashayotganlarida, u o'sha cho'chigan, hurkak, tortinchoq holat va yanada mayinroq bir tovush bilan:

— Men bularning hammasini "Haftalik tibbiyot gazetasi"da bir maqola shaklida yozganman. Ammo o'zingiz yaxshi bilasiz, yahudiy bo'lganimiz uchun o'z imzomizni ochiq qo'yolmaymiz, — dedi.

Bu so'zni eshitgan bizning doktorlarning tarvuzi qo'ltig'idan tushib, angrayib qolishdi.

JONQURTORON¹

Osiyoning to'lg'og'i tushdan keyin boshlandi: u xirmonni tashlab darrov uyiga keldi. Ibrohim qosh qorayganda xirmondan qaytdi. U ho'kizlarni molxonaga bog'lab chiqayotib, uyi oldida to'planib turgan bir to'da bolalarni ko'rdi. Ibrohim molxona eshigini berkitishni ham unutib, uyiga yugurdi, lekin xotinlar uni ichkariga kirgizishmadi. Pastak uy qishloq xotinlari bilan liq to'lgan edi.

— Qani, nari bor... Bu erkaklarning ishi emas! — bobillab berdi Maqbula xola uni uyga yaqinlashtirmay.

Ibrohim orqasini o'girib, ikkilanib turgan edi, u yana gapirdi:

— Qutulishi oson bo'lmaydiganga o'xshaydi! Ko'pri qishloqning doyasiga xabar qildik...

Ibrohim qayrilib kampirning ko'zlariga tikildi: allanimani so'ramoqchi bo'lganday, indamay turib qoldi. Buni payqamagan Maqbula xola o'zicha ming'illadi:

— O'n besh yashar mushtumday qizni olib qochib kelib uylanding... Xudoning amri ekan. Lekin yoshiga yetmay homilador bo'lishi nimasi edi? Qani, sen endi Ko'pri qishloqqa borib, doyani boshlab kel... O'g'lim ketdi-yu, biroq u aytgani bilan doya kelmas.

Ibrohim, shunday og'ir damda Osiyoga yordamlashish uchun o'ziga ish topilganiga xursand holda qishloqdan yugurganicha chiqib ketdi. Ko'pri qishloqning xirmonlariga borib yetmagan ham edi, uzoqdan hassa tayanib, ko'cha changitib kelayotgan doya kampir va bir bola ko'rindi. U, gunohkor kishidek qizarib, yerga qaraganicha ularni kutib turdi. Doya ham uni ko'rgan edi. U, yigirma-o'ttiz qadam naridan tishsiz og'zini ko'pirtirib, allanimalar deb baqirib kelardi. Ibrohimga yaqinlashgach, hassasi bilan uning gorniga turtib:

— Xudo xohlasa, birpasda qutuladi.... Qo'lim yengilligini hamma biladi; onang ham seni qiynalib tug'gan edi, ammo mana,

¹ **Jonqurtoron** — turkcha “jonni saqlab qoluvchi” demakdir (*tarj.*).

devdek yigit bo'lding, — dedi, so'ng yonidagi bolaga: — Yugur, namakob tayyorlab turishsin! — deya buyurdi.

Ibrohim churq etmay kampirning oldiga tushdi. Uning yuzi loladek qizargandi. Hali o'n to'qqizga to'lmagani uchun harbiy xizmatga ham chaqirilmagan. U harbiy xizmatni o'tab kelgan va mast bo'lib, to'polon qilib yuradigan qishloq yigitlaridek tajribali emas edi. Hatto o'tgan yili Osiyoni qanday qilib olib qochganini eslagudek bo'lsa, o'z ishiga o'zi hayron bo'lar edi. Unga qaraganda Osiyoning o'zi ko'proq shilqimlik qilgandi, lekin u “xotin kishi-ning so'ziga kirib, noma'qul ish qildim” deb o'kinmaslik uchun voqeani o'ylamaslikka tirishardi. Otasi o'lganda u yosh bola edi. Bundan bir yil burun onasi ham dunyodan o'tdi, shundan keyin bechora so'qqabosh bo'lib qoldi. Uch-besh do'nim yerni birga ishlaydigan, bug'doydan qilingan oshni birga yeydigan va har kuni erta bilan sigir sog'ib qatiq ivitadigan bir kishi lozim bo'lib qoldi. Xuddi shu paytlarda qo'shnisi Qora Xalilning yetimchasi Osiyo o'tgan-ketganda unga kulib qaraydigan bo'lib qoldi. Mabodo to'y qilib olguday bo'lsa, xarajat katta bo'ladi. “Yaxshisi, olib qochib qo'ya qolay!” deb o'yladi va shunday qildi. Bir yildan beri turmushlarining shikoyat qiladigan joyi yo'q edi. Faqat Osiyo avji yig'im-terim paytida tug'masa tuzuk bo'lardi.

Ko'pri qishloqlik doya uyga kirgandan keyin Osiyoning dovoyi yanada kuchaydi. Uning faryodini uzoqdan ham eshitish mumkin edi. Eshik oldidagi toshda doyaning yo'g'on hassasi bilan yer cho'qilab o'tirgan Osiyo har baqirganda o'rnidan sapchib turar, nima qilishini bilmay qaytib o'tirar edi.

Ibrohim yerdagi mayda toshchalardan 3–4 ta terib olib, atrofida o'ralashib yurgan bolalarga otdi. “Ketinglar bu yerdan, shumtakalar!” deya baqirdi. U hozir soat nechaligini aniq bilmas, vaqt xuftondan o'tgan edi. Osiyoning ovozi eshitilmay qolganiga ham ancha bo'ldi. Bir vaqt, Ko'pri qishloqlik doya Maqbula xolaga suyanib uydan chiqib keldi. Ibrohim o'rnidan irg'ib turdi-da, ular tomon bir qadam tashladi.

Doya bu gal qo'lini uning yelkasiga qo'yib:

— Ko'zi yorishi qiyin bo'lyapti, azamatim! — dedi. — Ha, qiyin bo'lyapti... Aravaga solib shaharga olib bor. Boshqa iloj yo'q...

Ibrohim o'ziga yana ish topilganidan xursand bo'lib, mol-xonadan ho'kizlarni yetaklab chiqdi-da, aravaga qo'shdi; xotinlar esa Osiyoni ko'rpa-to'shagi bilan ko'tarib chiqishdi-yu, aravaga yotqizishdi.

Ibrohim ho'kizlarga "chuh!" demasdan turib, har vaqtdagiday qizarib-bo'zarib doyardan so'radi:

— Nima, chaqaloq o'ldimi?

— Yo'g'-ey, Xudo saqlasin. Tag'in bilmadim, Xudoyi taoloning o'ziga ayon. To'lg'og'i to'xtadi, unga endi doktor yordam beradi.

Yo'lga tushishdi. Uch soatcha yo'l yurishdi. Uzoqdan shahar ko'ringanda endigina tong ota boshlagan edi. Osiyo churq etmay yotar, faqat sal ichiga botgan tim qora ko'zlari osmondan allanarsa qidirayotgandek jalanglar edi.

Shaharning o'rtasidan kesib o'tgan azim daryo ustidagi ko'prikdan o'tib, kasalxonaga yetib kelishganda atrof ancha yorishib qolgan, lekin hali ko'chalarda odam ko'rinmas edi. Ibrohim aravani bir chetga chiqarib, darvozani taqillatishga botinmay, ochilishini kutdi. Asta-sekin atrof qishloqlardan ham kasallar yig'ilishdi. Ko'chaga xaloyiq to'ldi: biri otda, biri eshakda, biri aravada, birining yonida xotini, birining yonida eri, onasi yoki bolalari, ba'zilar ingramoqda... Ular churq etmadi, hatto o'zaro gapirishmay kutib turishdi.

Darvoza ochilishi bilan hammalari baravariga yopirilishdi. Ibrohim ham ularga qo'shildi, bir soatcha vrach eshigida poyladi. Navbat bilan hech kimning ishi yo'q edi. O'n besh yildan beri shu kasalxonada bosh vrach bo'lib kelgan, yoshi qirq beshlarda, afti-basharasi tatarga o'xshagan bir jarroh kabinetdan chiqib, tashqarida turganlarni ko'zdan kechirar, yordamiga juda ham muhtoj odamni qidirib topgandek, birini imlab chaqirar edi. Ibrohimga navbat kelganda, tashqarida hech kim qolmagan edi. Jarroh kursiga charchagansimon o'tirib:

— Nima kasaling bor, o'g'lim? — deb so'radi.

Kasalxonada ortiqcha shtat bo'lmaganidan, barcha kasalliklarni shu kishi ko'rardi. Ozroq maosh evaziga viloyat vrachi faqatgina ich kasalliklariga qarardi, harbiy gospitaldan chaqirilgan ikkita mutaxassis bo'lsa quloq va ko'z kasalliklarini ko'rishardi. Ular

oyning boshidan bo‘lak kunlarda istaganlarida kelishar, bosh vrach bilan hol-ahvol so‘rashib, yana ketishar edi. Og‘irroq kasal kelib qolsa, kasalxonaga yotqizish kerak bo‘ladi, bundan tashqari, har kuni undan xabar olib turishga to‘g‘ri keladi degan andisha bilan hech kasal ko‘rishmas edi.

Har kuni erta bilan darvoza oldiga yig‘iladigan, ba’zida yuzdan oshadigan bemorlarni bosh vrachning yakka o‘zi qarardi. Uzoq yillar va nochorlikdan orttirgan tajribalariga suyanib, har qaysi kasalga davo topishga urinar, vaqti kelganda, traxomani davolashdan tortib, doyalikkacha o‘zi qilar edi. Shu vaqtgacha bo‘ydoq bo‘lganidan kasalxonada yashar, kechalari esa palatalarni aylanib yurar, tibbiy jurnallar o‘qir va nemis tili bilan shug‘ullanar edi. U atrofidagi vrachlarga sira o‘xshamas, kitoblarda o‘qigan “insonlarga xizmat qiluvchi” vrachlardek bo‘lish orzusi uni o‘jar qilib qo‘ygan edi. Boshqa hamkasblaridan shu xislatlari bilan ajralib turgani uchun ham ba’zi g‘iybatlarga sabab bo‘lgan edi. Yolg‘iz yashaganim uchun gap-so‘z bo‘lmayin, deb kasalxonaga yoshi ellikka yetmagan xodima va hamshira olmasdi. Kelgan kasalning hojatini chiqarmay qaytarmagani uchun hamkasblari orasida “bil-magan ishiga burnini suqib, o‘zini ko‘rsatadigan”, “bilag‘on” degan nom olgan edi. Kasalxonaning kichkina bir hujrasida ichkilik ichmay, chekmay, kamxarjlik bilan yashardi, ammo maoshining bir qismini kitob bilan jurnallarga, bir qismini kasalxona puli bilan olib bo‘lmaydigan ba’zi bir dorilarga sarf qilardi. Shu vajdan uning xasisligi tillarda doston bo‘lgan, hatto o‘g‘rilik qilsa kerak, degan gumon ham tug‘ilgan edi. Bankda sakson yoki yuz ming lira puli bor, deb gap qilishardi.

Bosh vrach bularning hammasini bilar edi. Hatto o‘ziga yaxshi muomalada bo‘lgan va uning ahvolini yaxshi bilgan ba’zi tanishlarining ham uni ahmoq hisoblab masxara qilishini yaxshi bilar, biroq hech parvo qilmay, o‘jarlik bilan o‘z ishini davom etdiraverardi. U bularni oliyjanob odam bo‘lganidan yoki insonga nisbatan qalbida otashin bir muhabbat borligidan emas, balki o‘zidan boshqacharoq fikrda bo‘lgan odamlardan jirkanganidan qilardi, bu odat unga bir kasallikday yopishib olgandi. U qo‘lidan kelgan yaxshilikni ayamagan kasallariga ham: “Fursat topsangiz, sizlar ham boshqalardek

nomussizlik qilasiz... men buni juda yaxshi bilaman, lekin sizlarga o'xshamaganim uchun, mana, senga nisbatan vazifamni xolisanillo bajaryapman!" deyayotganday, insonga bo'lgan ishonchini yo'qotgan odam singari g'amgin bir qiyofada muomala qilar edi.

— Nima kasaling bor, o'g'lim? — deya ko'zlarini Ibrohimga tikdi vrach.

— Kasalim yo'q, doktor afandim... Faqat xotinim... tug'olmayapti... Sizga olib keldim. Tashqarida, aravada... Yordamingizga sig'inib keldim... — dedi Ibrohim.

Vrach boldiriga birov temir bilan urgandek sapchib o'rnidan turdi. Vahima bilan qarab turgan Ibrohim vrachning ko'sasimon yuzi tutaqib, sarg'ayib ketganini ko'rdi. Ibrohim titroq ovoz bilan:

— Shundoq, doktor afandim... Ikki doya ovora bo'ldi... Ham o'zimizniki, ham Ko'pri qishloqlik doya... Bolani olisholmadi. Shundan keyin oldingizga olib keldim... Qaytarib yubormang! — dedi.

Vrach zaharxanda qildi:

— Afsuski sizni qaytarib yuboraman, o'g'lim!

— Rahm qiling, doktor afandim, Osiyo tashqarida, qishloqqa yetmasdan aravada o'ladi.

— Shunday bo'lishi ham mumkin, lekin sizni qabul qilmayman.

— Oyoqlaringizni o'payin, doktor.

— Oyoq o'pa-o'pa, shu ahvolga tushdinglar!

Vrachning yuzidan arimagan zaharxanda Ibrohimni butunlay esankiratib qo'ydi.

— Endi nima qilaman, doktor afandim?

— Xotiningni olib, Istasyon ko'chasidagi xususiy tug'ruqxona-ga borasan! Puling bo'lsa, bola tug'iladi, bo'lmasa tug'ruqxona oldidagi yalanglikda aravani to'xtatasan. Yo xotining dod-voylab o'sha yerda tug'adi yo qishloqqa qaytishda aravada tug'adi. Mabodo tug'olmasa, o'ladi. Tushundingmi?

Ibrohim, qishloqda "otaxon" deb nom chiqargan doktor haqiqatan ham shumi yo boshqami deganday, hayron bo'lib unga tikildi. Buni payqagan vrach:

— Nega anqayib qolding? Men senga to'g'risini aytyapman. Menga bu kasalxonaga xotinlar kasali bilan kelganlarni qabul qi-

lish man etilgan. Tushundingmi? Men faqat jarrohman, qo‘l-oyoq kesaman. Boshqa narsa qo‘limdan kelmaydi!

Bu gapni aytar ekan, uning sarg‘ish yuziga hech yarashmagan tabassum lablarini ikki yonga tortib borardi. U yillar davomida yuzlarcha ayollarning qornini yorib bolasini olgan. Biroq hozirgi paytda kasalxonada xotinlar kasali bo‘yicha vrach yo‘qligiga qaramay, o‘z kasbiga aloqasi bo‘lmagan ishlarga aralashayotgani va har bir narsaga tumshug‘ini suqib, aholining joniga qasd qilayotgani to‘g‘risida odamlar har xil gap tarqatishardi.

Shaharda yangi ochilgan tug‘ruqxonaning egasi, vrach Mutana Jonqurtoron odamlarning sog‘ligini himoya qilish maqsadida gubernatorga arz qildi. U quloq solmagach, Sog‘liqni saqlash vazirligiga shikoyatnoma yuborgan, ayni vaqtda Anqaradagi amaldor qaynatasiga ham xat yozgan edi. Qaynatasi gubernatorlik paytida o‘z qo‘l ostida sog‘liqni saqlash bo‘limining mudiri bo‘lib ishlagan, hozir esa Sog‘liqni saqlash vaziri bo‘lgan tanishi bilan uchrashgan. Vazir ham, aholini bunday xavfdan saqlab qolish maqsadida, bizning bosh vrachni ogohlantirishni munosib ko‘rgan edi. Bosh vrach bularni eslar ekan, bu ogohlantirishga xilof ish qilib qo‘yishiga sal qolganidan jahli chiqib:

— Ya‘ni, o‘g‘lim, xotiningning dardiga darmon bo‘ladigan doktorimiz yo‘q. Shuning uchun kasalni olib, tug‘ruqxonaga bor. Doktor Mutana Jonqurtoronga yolvor, ehtimol, biroz pul olib, kasalingni ko‘rib qo‘ysa, — dedi.

So‘ngra o‘g‘irilib, derazadan osmonni tomosha qila boshladi. Ibrohim ketmadi.

— Sen borsan-ku, doktor afandim... Menga boshqa odam kerak emas... Qurboning bo‘lay!

O‘zini zo‘rg‘a bosib turgan vrach:

— Iloji yo‘q dedim-ku, axir, o‘g‘lim! — dedi dag‘allik bilan va eshikni shartta ochib, tashqariga chiqdi-da, o‘z bo‘lmasiga kirib ketdi.

Ibrohim noiloj koridorga chiqdi. U dardiga najot izlagan odamdek o‘ng-so‘lga qaradi. Bog‘ga tomon ochilgan deraza oynalariga g‘ing‘illab o‘zini urayotgan pashshalardan boshqa bironta jonli narsa ko‘rinmadi.

Vrach Mutana Jonqurtonon o'ttiz beshlarga borgan, malla jingalak sochli, tilla ko'zoynak taqqan, kibor ko'rinishli, ovozi yo'g'on, lekin yoqimli kishi edi. U Osiyoni ko'chada, aravada yotgan joyida ko'rdi, so'ngra Ibrohimga qarab:

— Kasal shu yerda qolsin, sen men bilan yur! — deb ichkariga kirib ketdi. Stol yonidagi kresloga yastanib o'tirib olgach, moviy ko'zlarini derazaga tikib, hisoblashga tushdi, keyin:

— To'rt yuz liraga bolani olib beraman, uka! Qiyin hamda mas'uliyatli operatsiya qilishim kerak. Buni har qanday doktor ham qilavermaydi. O'ylab ko'rib javobini ber, — dedi. Ibrohim gangu qoldi. Xonadan chiqa solib, Osiyoning yoniga yugurdi. Ho'kizlarga "chuh!" dedi. Xuddi shu topda Osiyo yana to'lg'oq tutgani uchunmi yoki uning uchun qishloqqa qaytish o'lim bilan teng ekanini bilib dahshatga tushgani uchunmi, yana chinqira boshladi. Atrofga o'tkinchilar to'plandi. Ibrohim aravani qaytarib, tug'ruqxona yonidagi yalanglikka olib keldi-da, indamay chap tomondagi ho'kizni bo'yinturug'dan chiqardi. Uni haydab bozorga olib bordi, bir yuz o'ttiz liraga sotib, harsillaganicha tug'ruqxonaga qaytib keldi. U Osiyoning oldiga ham bormay, to'g'ri vrachning bo'lmasiga kirdi, bor pulini stolga tashlab:

— Kel endi, oyoqlaringni o'pay... Osiyoning kutishga madori qolmadi. Vaqt o'tmasdan bolani nima qilsang qil! — dedi.

Jonqurtonon pulni bittalab sanab bo'lgach, uloqtirdi:

— Yosh bolamisan?.. Bir yuz o'ttiz liraga bola olib bo'ladimi? Ma, bu pulingni doyaga ber!

— Doyadan foyda yo'q, doktor afandim. Bitta ho'kizimni sotdim, shu pulni berishdi.

Shu choq ochiq oynadan aravada yotgan Osiyoning dodlagan ovozi ichkariga kirdi. Ibrohimning yuzida dahshat, Jonqurtononning lablarida esa g'alati bir kulimsirash ko'rindi.

— Qolgan ho'kiz bilan aravani ham sot, balki, to'rt yuzga yetkazarsan.

— Istaganingni beray, doktor. Hammasi seniki bo'lsin. Lekin Osiyoni ko'p qiynama...

— To‘xta-chi... Mabodo ho‘kizlar bilan aravangning puli to‘rt yuz liraga yetmasa, unda nima bo‘ladi?.. Sen menga yana ikki yuz yetmish liraga tilxat yozib ber. Xotiningni operatsiya qilgunimcha, pulni topib kelasan. Qani, g‘o‘dayib turaverma!

Jonqurtoron darrov tilxat yozdi, Ibrohim esa barmoq bosdi.

Hushidan ketgan Osiyoni operatsiya xonasiga ko‘tarib ketishayotganida, Ibrohim yakka ho‘kiz qo‘shilgan aravani ichidagi ko‘rpa-yostig‘i bilan bozorga haydadi. Lekin bu safar ikkoviga yuz ellik liradan ortiq berishmadi. Ho‘kiz qari va kuchsiz edi. Xaridorlarning ho‘kizga qaragilari ham kelmay: “Qari ekan, yuz liraga ham arzimaydi!” — deyishardi.

Ibrohim bunga ham rozi bo‘ldi. U yuz ellik lirani changallaganicha tug‘ruqxonaga yugurdi. Hamshira Osiyoning qutulgani haqida xushxabar berdi. Vrach u bilan yo‘lakda uchrashdi. Ibrohim darhol qo‘lidagi pulni uzatdi.

— Shundan ortiq bo‘lmadi, doktor afandim. Aybga qo‘shma!

— Bu nima deganing? Nima, bu yer senga xudoyixonami? Mana, peshana teri to‘kdik. Operatsiya bir soatga yaqin davom etdi, xotining ham omon qoldi.

— Bola-chi?

— Bola o‘lik chiqdi. Yana biror soat kech qolganda, onasi ham unga hamroh bo‘lar ekan.

— O‘lik ekan?! O‘g‘il ekanmi?

— O‘g‘il... hechqisi yo‘q... Keyingisining umrini bersin... Ikkovingiz ham yoshsiz. Qani, sen bu yerda turma, qishlog‘ingga borib, qolgan pulni topib kel... Yana yuz yigirma lira keltirasan!

— Qayerdan topaman, doktor afandim!.. Iloji yo‘q.

Mutana Jonqurtoronning yo‘g‘on va yoqimli ovozi to‘satdan dag‘allashdi:

— Bu nimasi, meni aldamoqchimisan? Gapni cho‘zma! Besh kundan keyin xotining bu yerdan ketishi kerak. Yuz yigirma lirani olib kelib, xotiningni olasan. Aks holda bu yerda qolgan har kuniga yana o‘n besh liradan haq olaman!

Ibrohim yuz yigirma lirani olib kelolmadi, Jonqurtoron ham unga xotinini bermadi. Bir haftadan keyin tug‘ruqxonaga yana kelgan Ibrohimga:

— Qarzing endi bir yuz oltmish besh liraga yetdi. Ertaga yuz sakson, indinga yuz to‘qson besh lira bo‘ladi. Pulni olib kelmaguningcha, xotiningni bermayman. Qani, aravangni tort! — deb baqirdi, unga yana Osiyoni ko‘rsatmadi.

Osiyoning o‘gay onasi Maqbula xola bilan maslahatlashib, qizini zo‘rluk bilan kasalxonadan olib chiqmoqchi bo‘ldi. Ammo xodimalar bilan bosh hamshira ikkovini quvlab chiqarishdi. Zinapoyagacha tushgan Osiyoni ikki shapaloq urib joyiga yotqizishdi. Keyinchalik bunaqa hodisa ro‘y bermasin, degan maqsadda uning kiyim-kechaklarini berkitib qo‘yishdi.

Ibrohim ko‘tarilishi kechikib ketgan xirmonni yana bir kunga qoldirib, Jonqurtoronga yolvordi:

— Doktor afandim! Barcha ekinimni sotib, qishda och qolsam ham ellik lira topa olmayman... Qurboning bo‘lay, Osiyoni bergin, men ketay.

— Ko‘p gapirma. Siz qishloqilar aldoqchi bo‘lasiz... Xudo bir deganlaringda ham senlarning gapingga ishonib bo‘lmaydi. Ikki yuz yigirma besh lira keltirmaguningcha, xotiningni bermayman!

— Doktor afandim, axir, bola ham o‘lik tug‘ildi-ku... To‘rt yuz lirani nimaga olasiz!

— Qo‘limda tilxating bor. Keyingi yotgan kunlariga 15 liradan to‘laysan. Bu ishda muttahamlilik ketmaydi... Qani aravangni tort!

Ibrohim yana Osiyoni ko‘rolmay qishloqqa qaytdi.

Operatsiyadan keyin oradan o‘n besh kuncha o‘tdi. Jonqurton birovni tekinga boqadigan saxiylardan emasdi, Ibrohimning pul topib kelishidan ham umidini uza boshlagandi. Shundan keyin tug‘ruqxonada ishlovchi xotinlardan birini haydab, o‘rniga Osiyoni ishlata boshladi. Hali uncha sog‘aymagan bechora qiz, bo‘zdan tikilgan va pochalari bog‘lab qo‘yiladigan ishton bilan yengi kalta ko‘ylak kiyib, ertadan kechgacha yer supurar, axlat tashir, tufdonlarni tozalar edi.

Bir necha kun o‘tgach, o‘gay ona Maqbula xola bilan birga kelib yana Osiyoni olib qochmoqchi bo‘lishdi. Tug‘ruqxona-ga kelib, go‘yo gapirishmoqchi bo‘lgandek yuzlaridagi ro‘molni olishdi, ichlariga yashirib olgan shalvarni Osiyoga uzatishdi. Osiyo hojatxonada kiyinib, boshiga ro‘mol tashladi. Ular birga chi-

qib ketishayotganida xodimalardan biri sezib qolib, ko'cha eshik oldida Osiyoga yopishdi.

Katta janjal bo'ldi. Har ikki tomon Osiyoning qo'lidan tortar, u esa baqirib yig'lar edi. Shovqin-suronga chopib kelgan hamshira Osiyoning boshidagi ro'molini tortib, ochib yubordi, shundan keyin kampirlar o'z niyatlaridan qaytib, qarg'ay-qarg'ay jo'nab ketishdi.

Ertasiga Ibrohim saharlab tug'ruqxonaga keldi. Vrachning oldiga chiqib, shu vaqtgacha o'zida ko'rinmagan bir dag'allik bilan:

— Doktor afandim, — dedi, — xirmonim o'lda-jo'lda yotibdi, uyim besaranjom. Xotinimni berasanmi, bermaysanmi?

Uning avzoyini ko'rib, sarosimaga tushgan, lekin sezdirmaslikka uringan Jonqurtoron oldidagi ba'zi qog'ozlarni titkilarkan, boshini ko'tarmay:

— Ikki yuz lira keltir-da, xotiningni olib ketaver! Oshig'i kerak ham emas! — dedi.

— Hozir Osiyoni berasanmi-yo'qmi?

— Aytdim-ku, uka, pulni olmasdan turib, bera olmayman! — dedi Jonqurtoron yanada yumshab.

— Unday bo'lsa, senga qola qolsin. Qishloqda xotin qurib ketmagan! Foydasi senga tega qolsin!

Ibrohim eshikni shartta ochib, tashqariga chiqdi. U ikki qadam narida, devorga suyanib turgan Osiyoni ko'rmay zinadan yugurib tushib ketdi.

* * *

Osiyo ishlarini yarim kechada tugatdi. U hojatxona bilan oshxonani tozalab bo'lib, parda bilan to'silib, ajratilgan burchakka kirdi. Yerga solingan o'ringa uzala tushib, ustiga choyshabsiz kir adyolni tortdi. Koridorda xira yonayotgan lampa uning xonasiga ham nur sochmoqda edi... Qornida o'lik bolasi bilan aravada kelayotgan paytdagidek tim qora ko'zlari shipda biror narsa qidirgandek javdirardi.

Irg'ib o'rnidan turdi. Bosh tomonidagi derazani ochib, pastga qaradi. Bir yarim odam bo'yi kelardi. Ko'ylak-ishton ustidan biror narsa kiyish esiga ham kelmay, yalang oyoqligicha o'zini pastga, bog'ga tashladi... Shu on og'zidan otilib chiqmoqchi bo'lgan far-

yodni kafti bilan zo'rg'a to'sib qoldi. Qattiq bir og'riq qornidan boshlanib oyoq va yelkalarigacha tarqalib, ko'z oldini qoraytirib yubordi. Qornini changallaganicha ko'chaga chiqdi, zo'r-bazo'r qadam bosib, qishlog'i tomon yo'lga tushdi. Shahardan chiqqandan so'ng katta daryo yoqalab borar edi. Qorayib ko'rinayotgan tollarni oralab, qirg'oqdagi o'tlarni siypab, shuvullab oqayotgan suvning shovqini shahardan uzoqlashgan sari kuchayardi. Daryoning buri-lish joyida bu shovqin, olomonning ovozi singari dam yuksalar, dam pasayar edi.

U borgan sari zo'rayayotgan og'riqni qo'li bilan bosib, daf qilishga urinar, ammo bu foyda bermas edi. Ikki bukilib borayotgan Osiyo daryoning shovqini ohangida: "Ha... qishloqda xotin qurib ketmagan-ku!" deb takrorlardi. Qornini changallab olgan qo'ldan o'tib, bo'z ishtonini ivitayotgan iliq, qora bir namlik oyoqlariga sirqimoqda edi. Buni payqab, qadamini yanada tezlatdi, engashib yugurdi. U, yo'lda ketarkan, daryo shovqinini bosib o'tib, so'l tomondagi tor qoyalarigacha borib yetgan kuchli bir ovoz bilan: "Qishloqda xotin qurib ketmagan-ku!!!" deya baqirardi. Yaradan sizib yotgan qon qumga aralashib oyoqqa pilch-pilch yopishar, yerda esa qora nuqtalarga o'xshash iz qolardi. U qishloqqa yetib kelganida, ikki bukilib, boshi tizzalariga tegay deb qolgan edi. Shunga ham qaramay, u hamon dahshat bilan: "Qishloqda xotin qurib qolmagan-ku!" deb baqirardi. Bu tovushni eshitib odamlar yugurib chiqishdi. Ular yetib kelganda Osiyo yerda tipirchilab yotardi. Dast ko'tarib olib ketishdi. Biroq u tongga yetmay jon berdi.

QALDIRG' OCHLAR

Shahar chekkasidagi kichik daryoning qirg'og'ida, shoxlari suvga egilgan keksa bir tol bor edi.

Ilk bahorda bu tolning shoxiga bir urg'ochi qaldirg'och kelib qo'ndi. U daryoning bu boshidan u boshiga chaqmoqdek uchgan, oq siynalarini suvga tegizib, yaltiroq qanotlari bilan qurt-qumursqalarni tutayotgan boshqa qaldirg'ochlarni kuzata boshladi. Boshini sekin-sekin tebratar, chuqur o'yga cho'mgani ko'rinib turardi.

Tol shoxlari shitirladi, bir erkak qaldirg'och kelib ro'baro'dagi shoxga qo'ndi.

Qaldirg'ochlar orasida ortiqcha takalluf bo'lmaydi... Ular uzundan uzoq so'rashib o'tirmay, darrovgina tanishib olishdi.

Avvaliga so'z suvdan, havodan boshlandi. (Ikki kishi yangi tanishganda suvdan, havodan so'zlashishi bir odatdir.) Birozdan keyin erkak qaldirg'och shoxdan shoxga o'tib, oldinroq bordi. Urg'ochi qaldirg'och uyalib, sal tortingan bo'ldi. Muhabbat qozoni qaynadi...

“Bo'lishi mumkin” demangiz-da, ilk bahorda, hamma to'rt tarafga yugurib zahmat chekayotgan bir paytda ikkovining tol shoxida suhbat qurib o'tirishi, kurakda turadigan ishmi?

Bizning qaldirg'ochlarning ikkovi ham antiqa edi, ya'ni narigi qaldirg'ochlarga o'xshamasdi. (Boshqalarga o'xshamaganlarni “antiqa” deydilar.)

Boshlab urg'ochi qaldirg'och qochirim qildi: “Nega siz ishlamaysiz?” Bo'lak qaldirg'och bo'lganda, darrov “Siz nega bu yerda o'tiribsiz?” deb savolga savol bilan javob qaytarardi. Ammo bizning qaldirg'och og'ir-og'ir xo'rsinib qo'ydi-yu, churq etmadi. Urg'ochi qaldirg'och uning sukut etganini tushungandek boshini tebratdi va ko'zlarini pastda shildirab oqayotgan suvga tikdi.

Birpas jim bo'lib qolishdi.

Erkak qaldirg'och ko'zlarini urg'ochi qaldirg'ochga tikib, gapira boshladi:

— Shularga qarang... — deb pastda bir-biroviga qarama-qarshi o'qdek uchib, bo'zchining mokisidek o'tayotgan qaldirg'ochlarni ko'rsatdi. — Shularga qarang!.. Erta-kech demasdan, yoz-qish demasdan ishlaganlari-ishlagan. Men bulardan bir necha marta: “Nega bunday o'zingizni qiynaysizlar?” — deb so'radim. Javob bermay yelkalarini qisib, mendan uzoqlashdilar.

— Ikkimiz bir-birimizga sen deb murojaat qilsak qanday bo'lar-kin? — dedi urg'ochi qaldirg'och. Erkak qaldirg'och o'zining jiddiy gaplariga javob bo'lmagan bu so'zni kutmagan bo'lsa ham, bu taklifdan sevindi va yana so'zida davom etdi:

— To'g'risi, uyalaman... Hamma qushlarni bir qator qilib qo'yganlarida bizlar birinchi bo'lib chiqmaymiz. Ammo qilig'imiz, afti-basharamiz tuppa-tuzuk. Aqlimiz, farosatimiz esa ertadan kechgacha tinmay, ovozi boricha chuvullagan bulbulnikidan ustun keladi. Qanotimizni bir qoqsak, eng tez uchadigan kaparlardan ham o'zib ketamiz. Holbuki, qushlarning ichida eng baxtsiziday ertadan kechgacha it tinadi, qush tinadi — biz tinmaymiz. Mana shu ahmoq chumchuq ham besh kunlik umrini kayf-safo bilan o'tkazadi-yu, biz bo'lsak oralaridan shamol singari uchib o'tgan chiroyli daraxtlarimizning qadriga yetmaymiz.

Biroz to'xtab, urg'ochi qaldirg'ochga ko'z qirini tashladi:

— Ertaga, o'lganimizdan keyin birov bizdan, “Dunyoga kelib nima ko'rding?” deb so'rasa, javob berolmay duduqlanib qolamiz. Uchishdan u yoq-bu yoqni ko'rishga ham qo'limiz tegmaydi...

Urg'ochi qaldirg'och ko'zlarini suzib:

— Oh, sen ham xuddi men singari o'ylayapsan-a!.. — dedi.

— Seni bu yerda yolg'iz o'tirganingni ko'rgandayoq men o'ylagan narsalarni o'ylaganingni anglagan edim, shunday emasmi, a? Dunyoni tuzukroq ko'rmasang, nima ekanligini yaxshiroq anglamasang, nimaga dunyoga kelding? Turmushning ma'nosini bilmagandan keyin nimaga yashaymiz?

Urg'ochi qaldirg'och uning so'zlarini tasdiq etganday boshini qimirlatdi:

— Atrofimga nazar tashlasam, senga o'xshab to'rt tomonga shoshilib uchayotgan qaldirg'ochlardan boshqa bir narsani ko'rmayman. O'zimcha, men ham shular zotidanmanmi deyman. Yana o'zimga o'zim, yo'g'-e, men bular zotidan bo'lmasam kerak, deyman. Ular ham meni ko'pda yoqtirishmaydi. Nima qilayin, shu yerda o'tirib atrofni tomosha qilaman. Siz ham anavi, nimaydi, sen ham kelmasang, bu yozni yakka o'zim o'tkazar edim.

Shomga qadar rosa chaqchaqlashdilar... So'ngra xayrlashdilar. Shunday qilib, har kuni uchrashadigan bo'lib qolishdi.

Bir-birlariga tikilishib so'zlashmagan gaplari qolmadi, har eshikka kirib chiqishdi...

Agar qaldirg'ochlar orasida kitob yozish odati bo'lgandaydi, bularning yozgan kitoblari, albatta, universitetlarda o'qilar edi.

Sekin-sekin bir-birovlariga o'rganishib qoldilar, ko'pincha, urg'ochi qaldirg'och avvalroq kelib, ko'zini suvga tikib, erkak qaldirg'ochni kutib o'tirardi. Bir kun gullardan, bir kun yulduzlardan, bir kun boshqa qaldirg'ochlardan so'zlashardilar. Ikkovining so'zi bir-biriga mos kelardi. Lekin ikkovining ham ko'nglida kun sayin yashirincha kuchayib borayotgan bir qo'rquv bor edi. Bu — bir kuni boshlariga tushadigan judolik qo'rqinchi edi.

Ikkisi ham judolikdan so'z ochishga jur'at etmasdi. Kim biladi, ehtimol, maqsad yanglish anglashilib qolmasin, deb andisha qilishar. (Ko'pincha, ko'ngil tuyg'ulari yanglish anglashiladi.)

Ko'ngillarida borgan sari orta borayotgan judolik qo'rquvini yotig'i bilan bir-birlariga gapirib berish yo'lini o'ylay boshladilar.

Masalan:

“Hech ayrilmaylik, shunday emasmi?” desalar bo'lardi.

Ammo bu gap keng ma'noli va noaniq edi. Bu o'zi qanaqa ayrilmaslik?

“Bir uya quraylik!” desalar, bu ham tomdan tarasha tushganday bo'lar hamda xuddi boshqa qaldirg'ochlarga o'xshab qolgandek ko'rinardi.

Dunyoning bir ravotga o'xshaganligidan, osmonning cheksizligidan, suvlardan va boshqa qaldirg'ochlarning turmushlaridan

o‘zaro suhbatlasharkanlar, bir-birovlariga hasratli termilishar va “bir-birimizdan qanday ayrilamiz?” demoqchi bo‘lar edilar.

Taqdirning unchalik shafqatli emasligini va bir-birlariga juda yaqin bo‘lgan kishilarni qayta uchratmasligini yaxshi bilar edilar. Ularning tillari boshqa qaldirg‘ochlar tiliga o‘xshasa ham, bu tilda istagan so‘zlarini so‘zlashga uyalar edilar. Bu til ularning ichlarida-gi dardlarini ifoda etolmas edi.

Asta-sekin ko‘zlarini g‘am bosdi. Do‘stlik va muhabbatdan gap ochilganda tovushlari negadir titrardi, balki, o‘zlariga shunday tuyular.

Shunday paytlarda ulardan biri qahqahlab kular, yuraklari o‘rtanib tursa ham, hazillashganday bo‘lib ko‘rinishga urinardi...

Nihoyat, ikkisi ham ishning hadeb shunday silliq ketavermasli-gini anglashdi. Ochiqroq gaplashishga ahd qilishdi.

Ertalab bir-birlari bilan uchrashganlarida urg‘ochi qaldirg‘och aytmoqchi bo‘lgan so‘zlarini imo-ishora bilan anglatmoqchi bo‘l-di. Xuddi shu paytda ular o‘tirgan tol shoxidan sariq bir barg chirt etib uzildi-yu, lapanglab, erkak qaldirg‘och urg‘ochi qaldirg‘ochga ma’noli qarab turgan paytida oralariga tushib to‘sib qo‘ydi.

Erkak qaldirg‘och bu boqishni ko‘rolmay qoldi. Ikkovlari ham faqat sariq bargni ko‘rdilar.

Erkak qaldirg‘och “Sendan hech ayrilmayman” demoqchi bo‘lib turgan ham edi, g‘uv etib sovuq shamol turdi... Urg‘ochi qal-dirg‘och erkak qaldirg‘ochning so‘zlarini eshita olmadi. Ikkalasi ham faqat vizillab esayotgan sovuq shamolning tovushini eshitdi. Bir-birovlarining ko‘zlariga boqishdi, endi uya qurish payti o‘tgan-ligini, kuz kelganligini va ayrilish vaqti yetganini anglashdi, ikka-lasi ham uh tortdi.

Ustlaridan ancha qaldirg‘ochlar uchib o‘tib, issiq mamlakatlarga ketdilar.

Ayrildilar... Qayta bir-birlarini ko‘rmadilar. Ammo ikkovlari ham kichkinagina soy bo‘yidagi tolni, u yerda o‘tgan shirin kun-larini, go‘zal bahor va yozni sira unutmadilar. Ikkalasi ham yoz-da o‘zlaridek yayramagan qaldirg‘ochlarga mensimay, xo‘mrayib qarashardi... (Chunki ozchilik ko‘pchilikka negadir xo‘mrayib qa-raydi.)

SO'NGSIZ HIKOYA

Men Koniya'dagi axlat tashlanadigan jarlik yaqinida bir kekxa ayolnikida turardim. Menga "to'la jihozlangan", deb ijaraga berilgan uyning bor-yo'q buyumi bittagina qora temir karavot, eski stol va ikkita yig'ma temir kursidan iborat edi. Qattiq sovuq tushgach, bular yoniga tunuka pechka ham qo'shilar edi.

Uy egasi past bo'yni ellik besh yoshlardagi ayol hamisha uzun odmi ko'ylak kiyib yurar, eski qora sholro'moli esa yelkasidan tushmasdi. U juda kamgap bo'lib, doim qovog'ini solib yurar, menikiga faqat o'rnimni yig'gani (men chiqib ketganimdan keyin) va pechkaga o't yoqqani (agar kechqurun ishlamoqchi bo'lsam) kirardi.

U kunda lampamdagi kerosindan quyib olar, yerto'ladagi o'tinimdan o'g'irlar, kechqurunlari bir soat ham yoqmasligimga qaramay, beshinchi lampaga ikki kunda yarim litr kerosin ketibdi, deb meni ishontirmoqchi bo'lardi. Uyimda kuniga faqat bir marta pechka yoqilishiga qaramay, olib qo'ygan yarim tonna o'tinim faqat ikki oyga yetar, qishning yarmiga borib, uch baravar qimmatiga yana o'tin sotib olishga majbur bo'lardim. U buni tamomila tabiiy bir hol deb bilardi. Lekin men bu haqda unga hech nima demasdim.

Ertalablari u yuvinishimga kerosindan bo'shagan bidonda suv keltirib berar, unda qil, cho'p-xas suzib yurardi. Meni shundan xalos qilsangiz deb necha iltimos qilmay, baribir, foydasi bo'lmadi. Sabrdan boshqa ilojim yo'q edi. Negaligini bilmayman-u, lekin menga bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishdan yomoni yo'q. Umuman, o'zim sayohatni yaxshi ko'rsam ham, ko'chib yurishga hech toqatim yo'q. Uyimning bir burchagida betartib yotgan kitoblarni ko'tarib yurish kerakligini eslaganimda, yuragim orqamga tortib ketardi. Bundan tashqari, men nima uchundir odamlardan nomus qilardim. Uy egasiga: "Siznikida tinchgina yashab bo'lmay-

di, men ko‘chib ketaman!” deyishga uyalardim. Ba’zan kechalari karavotga uzala tushib pechkadagi o‘tinlarning chirsillab yonishini eshitib, mutolaaga berilardim. Endi shirin mudroq bosib kelayotganida birdan eshik taqillab, xonaga uy egasi kirib kelardi. U bir qo‘lida kattakon xokandoz, bir qo‘li bilan hamisha yoshlanib turadigan ko‘zlarini ishqar edi: “Biroz ko‘mir olishga ruxsat etadilarmi, afandim?” deb, nima deyishimni kutmayoq pechkaning qopqog‘ini ochib, undagi bor olovni sidirib olardi.

Inson qanaqa maxluq o‘zi! Bunday damlarda men unga qarab baqirgim, tinch qo‘yasanmi-yo‘qmi deb yuborgim kelardi. Kunda kechqurun kirib kelaveradigan bu ayolning oyog‘ini tiyib qo‘yish uchun shartta o‘rnimdan tursam-u, pechka yonida yotgan palyonlardan birini ola solib, boshiga boplab tushirsam derdim. Lekin chiqib ketayotib: “Xayrli kech, afandim”, deganida jahl aralash jilmayib qo‘ya qolardim.

U vaqtlarda hayotim tasavvur qilib bo‘lmas darajada bo‘sh, ko‘ngilsiz va behuda o‘tardi. Kunda ertalab vaqtli turib ishga ketar, tushda va kechqurun kichik bir oshxonada nasiyaga ovqatlanar, boshim og‘ib qarta o‘yinini tomosha qilib qolmasam, kechqurun barvaqt qaytardim. Yuragimni mog‘or bosgandi; gazetaga qiziqmay qo‘ydim, birov bilan gaplashish ham malol keladigan bo‘lib qoldi, bironta do‘stim bilan pivoxonada biron stakandan vino ichib, u yoq-bu yoqdan gaplashib o‘tirish ham ko‘nglimni ochmasdi. Men gohi-gohida ko‘chada uchrab qoladigan chiroyli xotinlarga qayrilib ham qaramasdim. Bundan zavqliroq, bundan ma‘niliroq, to‘kis boshqa bir hayot mavjud degan xayolning o‘zi ham endi mening karaxtligimni buzolmasdi. Men, hatto kitobni faqat odat bo‘yicha, yo o‘zimdanda o‘zim uyalganim uchunmi qo‘lga olardim, ruhiy kechinmalarga tushgan vaqtlarimda ham kitob men uchun ahamiyatini yo‘qotmas edi. Endi kitob meni hayajonga solmasligini, o‘yga cho‘mdirmasligini, meni biron-bir harakatga rag‘batlantirmasligini bilsam ham, bu narsa meni tashvishlantirmasdi. Faqat ko‘rib turgan narsalar bilangina yashardim. Dunyoda men ishga qatnaydigan chang, loy ko‘chadan, g‘ishtin devorlardan va gaplari o‘sha zahotiyoyoq xayoldan ko‘tarilib ketadigan bir necha xushchaqchaq do‘stlarimdan boshqa hech narsa yo‘qdek tuyulardi.

Shu vaqt bir voqea, xuddi uyquda yotgan kishini irgʻib oʻrnidan turib ketishga majbur qiluvchi hayqiriqdek koʻzimni ochdi.

Oʻn besh-yigirma kunda bir keksa xotin kelib, kir-chirimni yuvib berardi. Lekin u faqat tashqi koʻrinishdangina keksalarga oʻxshar, haqiqatda esa hali yosh edi. Chamamda, yoshi oʻttizlarda edi. Lekin uning pastakkina munkaygan jussasi, oriqlik va uzun qoʻllari, murdaniki singari ich-ichiga tushib ketgan qora koʻzlari yoshini aniqlab boʻlmaydigan kampirga oʻxshatib qoʻygan edi. Ogʻzida bitta ham tishi qolmagan. Chehrasini ajin bosib ketgan, jigarrang koʻylagining etaklari ostidan chiqib turgan chillakdek oyoqlari ipi uzilgan kattakon erkakcha botinkasi ichida yoʻq boʻlib ketardi. Bu kirchini menga uy egasi topib bergan edi. Ayol yigirma besh qurushga bir necha sidra ichki kiyimlarimni yuvib berardi.

Bir kuni kechga yaqin ishdan kelsam, kirchi xotin hali ham kir yuvayotgan ekan. Havo bulut boʻlgani uchun u kirlarni ayvonga tortilgan arqonga yoyib qoʻyibdi. Kirlar orasida bir necha begona choyshab bilan koʻylak koʻrindi. “Bular kimniki?” deb soʻrasam, ayol menga, uy egasi kirlaringiz orasida oʻzining kirlarini ham yuvib berishni soʻradi, deb javob berdi. Men xijolat boʻlib ketdim, nafratlandim. Men tufayli insofsizlik qurboni boʻlgan bu qashshoq ayolni uyga boshlab kirgim, unga tasalli bergim keldi. Biroq keyin oʻzimga oʻzim: “Har holda, oʻzlari kelishishgan boʻlsa kerak, axir, uni bu yerga kelgin deb hech kim majbur qilmagan-ku”, — dedim. Choʻntagimdan yigirma besh qurush olib, biroz oʻylanib turgach, yana oʻn qurush qoʻshdim-da, unga berdim, keyin uyga kirib, eshikni berkitib oldim.

Ertasiga uy egasidan uning kimligini surishtirdim. Shunda oʻzi uyalmay-netmay uni togʻ-togʻ kirlarini bepul yuvib berishga majbur qiladigan berahm ayol:

— Bechora juda kambagʻal xotin, — deb javob berdi.

Keyin u allaqanday bir voqeani soʻzlay ketdi, lekin men kirchi xotin juda kambagʻal ekanini, shu mahallaliklardan uch-toʻrttasi-ning kirini yuvib yurishini anglab ololdim, xolos.

Har toʻrt-besh kunda yigirma-oʻttiz qurush topsa, qanday kun kechirarkin? Qarindosh-urugʻi bormikin? Oʻzi qayerlik? Beixti-

yor shunga o'xshash ancha-muncha savollar tug'ildi. Bu ayolni o'ylar ekanman, kishilar hayotiga asta-sekin so'nib borayotgan qiziqishim qayta uyg'onganday bo'ldi. Uning sovuqdan ko'kargan qirra burnini, ertadan kechgacha tog'oraga engashaverib bukchaygan gavdasini, zaif, titroq ovozi esladim.

Ikki kundan so'ng kechqurun uyga qaytayotib, uni eshik oldida uchratdim. Kun sovuq, paltomning yoqasini ko'tarib olganimdan bug' bosib, ko'zoynagim xiralashgandi. Yonimdan kalitni olayotganimdagina ostonada o'tirgan ayolga ko'zim tushdi.

— Kim bu? Nima qilib o'tiribsan? — deb so'radim. U bir necha soat yugurib, endi nafasini rostlab ololmayotgan kishidek halloslab tez javob berdi:

— Biror nima... Hech nima!.. Bironta ish toparmikinman deb butun mahallani aylanib chiqdim!..

Ayol hayajonini yashirishdan ojiz edi; mana hozir yig'lab yuboradiganday ovozi titrardi. U allanima demoqchi bo'lib bir necha marta og'iz juftladi-yu, lekin hech nima demadi.

— Uying qayerda? — deb so'radim.

— Huv anavi yoqda. Arab mahallasida, — deb javob berdi u.

— Biror kimning bormi?

Ayol uh tortdi, ko'zlari pirpiradi.

— Bir qizcham bor... — dedi yerga boqib. — Yostiqlardan bosh ko'tarmaydi!

— Kasalmi?

— Ha, kasal... Qattiq kasal...

Eshik oldidagi halqob suv yuzini muz bosgan, men muz ustida turardim. Oyoqlarim qotib ketdi. Iflos qor uchirayotgan shamol yuzimga kelib urar, achitardi. Sovuqdan uni ortiqcha surishtirib o'tirishga ham ishtiyoqim qolmadi.

— Qizingning yoshi nechada? — deb so'rab kalitni buradim.

Eshik asta ochildi. Ayol allanima deb so'ramoqchi bo'ldi-yu, lekin fikridan qaytib:

— Sakkiz-to'qqizlarda... — deb javob berdi.

Albatta, u shunday paytda eshik oldida meni biror maqsad bilan kutgan, lekin men sovuqda ortiq u bilan gaplashib turolmasdim. Yuragim g'ash bo'lib, ta'bim xiralashdi. Men uning hech qanday

yaxshi gap aytmaligini, uning so'zlaridan uyalib qolishim mumkin ekanini bilardim. O'z rohatimni yo'qotishdan cho'chirdim. Meni xudbinlik tuyg'usi chulg'adi, men bunga qarshi turmadim ham. Eshikni ochib, shoshilib uyga kirdim. Ayol mening qochib ketganimga ajablanmadi ham, chunki u hamma yerda shunday muomalaga duch kelardi. Lekin to'satdan uning qiyofasida ta'rifga sig'maydigan qayg'u ko'rindi. Butun vujudini dahshat qoplaganday bo'ldi. Chorrahadagi xira chiroq ayolning yuzini yoritib turar, uning ko'lankasi titrab, sekin-asta ko'cha zulmatiga singib borardi.

Men uning:

— Afandi! Afandi!.. Yuvdiradigan kiringiz yo'qmi? — deganini eshitib qoldim.

— Yo'q, — deb javob berdim.

Tezroq yotog'imga chiqsam derdim. Shuning uchun ayolga o'ylamay javob berdim. U ketmoqchi bo'lib burildi, men esa ko'cha eshikni yopa turib, unga:

— Xola, indinga bir kel... Tayyorlab qo'yaman, borini yuvib berasan... — deb qichqirdim.

U men tomonga boshini ham o'girmay, ketayotgan yerida:

— Xo'p, — deb javob berdi jonsizgina.

Men zinapoyadan yugurib chiqib, uyimga kirdim-da, o'zimni karavotga tashlab, qo'llarim bilan yuzimni berkitdim. Miyamga birin-ketin har xil fikrlar quyilib kela boshladi. Bu ayol mendan biron narsa so'ramoqchi bo'lib kelgan. Ehtimol, shunday sovuqda meni bir necha soat kutgandir... Uch kun burun o'zi hamma kir-larimni yuvib bergan bo'la turib, yuvdiradigan kiringiz yo'qmi, deb so'radi. Nimaga kelgani ma'lum. Men ahmoq esa o'zim uni shunchalik ro'y-rost xayr so'rashga majbur qila turib, hech nima anglamadim. Ochig'i, men hech nimani anglashni istamadim. Osoyishtaligimni yo'qotishdan qo'rqib, loqaydlik qobig'iga o'ralib oldim. Qilgan ishimdan o'zim uyalib ketdim. Yotgan yerimdan bir necha marta irg'ib turdim. Oynaga qarab, unda ko'ringan basharaga tupursam derdim. Biroq bunga jur'at etolmadim. "Qo'lingdan nima kelardi? — deb so'rardim o'zimdan. — Nima qila olar eding? Kimsan o'zing?" Ammo boshqa bir ovoz menga: "Qochmasliging

kerak edi... Nima bo'lganda ham, gapini oxirigacha tinglasang bo'lardi... Hatto hech nimasi yo'q kishi ham boshqalarga yordam qila oladi, jilla qursa shirin so'z bilan..." — derdi...

Tun bo'yi shuni o'ylab chiqdim. Men bu ayoldan, uning bemor go'dagidan ko'ra, o'z ayanchli ahvolimni ko'proq o'ylardim. Bir necha oydan beri davom etib kelgan osoyishtaligim, loqaydligimdan bir zum ichida asar ham qolmadi. Bundan buyon o'zgalar qayg'usi qarshisida xotirjam qololmasdim; o'zimda mehr-shafqat, zaiflik, qo'rquv his eta boshladim... Sovuq uyda ertalabga qadar yechinmasdan yotdim.

Ertasiga uy egasini chaqirib, menikiga kirchi xotin kelishi kerakligini aytdim.

— Men kelguncha ketib qolmasin, aytib qo'ying, — deb eshik oldida birozgina kir qoldirdim.

Uy egasi:

— Axir, kechagina... — deb gap boshlagan edi, so'zini bo'ldim:

— Shunday bo'lsin!

Kechqurun uy egasi meni kulib qarshi oldi.

— Kirchi xotin kelmadi!

Ehtimol, ayol qaysi kuni kel deganimni anglamagandir... Ehtimol, boshqa yerga ketgandir... "Keladi!" deb g'o'ldillab qo'ydim, lekin nima uchundir xavotirlandim. Men uni toqatsizlik bilan kutdim. O'sha kuni kechqurun quruq jo'natganim uchun uning oldida aybimni yuvarman deb kutdim. Vijdon azobidan xalos bo'lsam deb kutdim. Biroq kirchi ayol ertasiga ham kelmadi. Men uni izlab topishga qaror qildim. Uy egasi uning qayerda turishini bilmas ekan.

— Biz kerosin oladigan do'kondagi bola qo'shnisi bo'ladi, — dedi u. — Darkor bo'lsa, o'shandan so'rang.

O'sha bolani topib, kirchi xotin turadigan uyni so'radim. Keyin bozordagi qahvaxonaga kirib, bir oshnamdan ikki lira qarz oldim-da, arab mahallasiga yo'l oldim.

Shahar chekkasiga chiqquncha ikki tomoni baland devor bilan to'silgan, tuprog'i o'ynab yotgan tor ko'chadan anchagina yo'l bosdim. Arab kvartali odam bo'yidan oshar-oshmas pastak uylardan boshlanardi.

Bu misrlik Ibrohim poshshoning¹ Koniya turib qolgan si-pohlari asos solgan bir qishloq bo'lib, endilikda shaharga qo'shilib ketgan edi. Bu yerda faqat kambag'allar yashardi. Mahallaning ko'chalari cho'ldan esadigan shamolga ochiq bo'lganidan mayda qor zarralari chang-to'zonga qorishib, osmon-u falakka ko'tarilib yotardi. Egnimga paxtalik va palto kiyganimga qaramay, sovuqdan titrardim. G'ira-shira qorong'ilik tushdi, ko'chada zog' uchmaydi. Ahyon-ahyonda bironta och it pana joy izlab, ko'chani kesib o'tadi.

Baqqollik do'konidagi bola, kirchi ayol turadigan mahallaning baqqoliga uchrang, degan edi.

Sal nariroqdagi muyulishda qiya ochiq darchadan xira shu'la tushib turardi. Yaqinroq borgan edim, vitrinada turgan bir necha qazi, ikki bo'lak sovun va shirinlik solingan bankaga ko'zim tushdi. Ichkariga kirdim. Manqaldagi bir necha cho'g'ni puflayotgan yakkam-dukkam soqolli kishi meni ko'rib hayron bo'ldi. Do'konda vitrinada ko'rganlarimdan boshqa hech nima yo'q hisobi. Bir bur-chakda kerosin bochkasi turibdi, yonida esa bir nechta chang bosib ketgan o'lchov idishi yotibdi.

— Xo'sh, nima kerak edi? — deb to'ng'illadi yakkam-dukkam soqolli kishi.

Men kirchi xotin qayerda turishini so'radim. U o'tirgan yerida ikki og'iz gap bilan kirchi xotinning uyini aytib berdi, so'ngra yana to'ng'illab:

— Kiringni yuvib, biror narsangni o'g'irlab ketdimi? — deb so'radi.

— Yo'q, borib kirimni yuvib bermoqchi edi, bormadi. Shunga xavotir olib keldim!

Baqqol ishonmaganday yelkasini qisdi.

Do'kondan chiqdim, ro'paradagi uy oldiga borib, eshigini ta-qillatdim. Atrofga zim-ziyo qorong'ilik cho'kdi, ufqda esa o'roq oy ko'rindi. Deraza oldiga kelib ichkariga qaradim. Hech narsani ko'rib bo'lmasdi. Oynasini chertdim. Ichkarida sharpa sezildi. Yana eshik oldiga qaytib, kuta boshladim. Birozdan so'ng tosh us-

¹ **Ibrohim poshsho** — Misr qo'shinining qo'mondoni, 1831–1833-yillarda Turk sultoni bilan urush olib borgan Misr hokimi Mahmud Alining o'g'li.

tida yalangoyoq shipillab yurgan ovoz eshitildi, eshik sekin ochildi. Oyning kuchsiz shu'lasida eshik oldida turgan ayolning yuzini ko'rdim. U titardi. Beharakat qotgan chehrasi murdaning sovuq basharasini eslatardi. Ko'zlari yana ham ich-ichiga tushib ketgan, tishsiz og'zini yopib turgan lablari yanada yupqa tortib ketgan. Uning qo'liga ikki lirani tutqazib, urra qochgim keldi, hech nimani eshitmayin ham, ko'rmayin ham, uning dard-alamlariga sherik ham bo'lmayin, tezroq qochayin derdim.

Biroq ko'nglimda bunga qarshi allanima tug'yon qildi va men ayoldan:

— Nega kelmading? Xavotir oldim. Bolang qalay? — deb so'radim.

Ayol sovuqdan va hayajondan qaltirardi. Sovuq toshda turganidan oyoqlarim qotib ketdi, u bo'lsa ana shu toshlar ustida yalangoyoq turardi.

— Sovqotib ketding, — dedim men. — Uyga kiraylik.

Biz tosh yotqizilgan yo'lka orqali kichkinagina bog'chadan o'tib, uyga kirdik. O'rtadagi darchadan to'rtburchak xira yorug' tushib turardi. Ayol men ichkari kirgach eshikni yopdi.

Biroz vaqt ikkimiz ham jim turdik. Ko'zlarim qorong'iga ko'nikkach, devor tagida karavotga o'xshagan bir nima turganini ko'rdim. Unda bir uyum uvada to'planib yotardi. Tikilibroq qararasam, juldur ko'rpa ekan. Kasal bolani uyg'otib qo'ymay deb cho'chib, shivirlab so'radim:

— Qizing tuzukmi?

Qarshimda turgan ayol yolvorgan tovush bilan sekin javob berdi:

— Achchig'ingiz chiqmasin, borolmadim... qizim qattiq yotib qoldi. Mana bir necha oy bo'lib qoldi, yig'lagani-yig'lagan, shu kunlarda yig'isi battar oshdi. Ilgarigiday ochlikdan emas, sovuqdan noliydi... "Oyijon, sovqotib ketyapman!" — deb chinqiradi. Aqldan ozayozdim. Bir okka¹ o'tin falon pul, shuncha pulni qayerdan olay? Haftada bir marta birontasinikida kir yuvsam, uyini supurib-sidirsam, qo'limga yigirma besh qurush beradi. Yigirma besh qurushga

¹ **Okka** — og'irlik o'lchovi. 1,25 kilogrammga to'g'ri keladi.

nima kelardi? Yog‘, guruch olib qizimga sho‘rva pishirib beraman. Ichiga issiq kirib yengil tortarmikin deymen. O‘tinga pul qayoqda deysiz?

Ayol iyagi titrab, boshqa biror so‘z aytolmadi.

Qorong‘ida yaxshi ko‘rmasam ham, nazarimda, uning ko‘zlari-dan yosh quyulayotgan edi.

— Mana, bir haftadan oshibdiki, sho‘rva ham icholmay qoldi, — deb davom etdi ayol. — Nuqul “Oyijon, sovqotib ketyapman”, deb yig‘laydi, nima qilarimni ham bilmay qoldim. Quruq shox-shabba yig‘ib kelib, pechkaga o‘t qaladim. Gur etib yondi-yu, o‘chdi-qoldi. Qizim bechora o‘tni ko‘rmadi ham. O‘tinga pul toparman deb qayerlarga bormadim.

Xudoyimning bizga rahmi kelmadi. Uyga qaytdim, qizim bo‘lsa: “Oyi, qayerda edingiz! Shunday sovqotib ketdimki!” deydi. Keyin u tildan qoldi, mushuk bôladay pishillaydi, xolos. Yoniga yotdim. Hech kimim yo‘q, biron kishiga ishonolmayman. Qizimni quchoqladim, bolaginam xuddi muz deysiz. Uni ko‘ksimga bosganim sari: “Oyijon, qattiqroq quchoqlang!” deb ingraydi. Nimasini ham isitardim, quruq suyagi qolgan. Keyin ingramay ham qo‘ydi. Uxlab qoldi deb o‘yladim. Yana bir necha marta uyg‘onib: “Isitib qo‘ying, oyi!” dedi. Keyin yana uxlab qoldi. Na ovqat, na suv so‘radi; uxlab-uxlab uyg‘onadi-da, yana: “Isitib qo‘ying!” deydi. O‘zim ham quruq suyak bo‘lib qolganman. Qanday isitardim uni? Harqalay, oxiri tinchib qoldi. Bilmadim necha kun o‘tdi — uch kunmi, to‘rt kunmi — biz quchoqlashgancha yotaverdik. Ko‘zini ochadi, men uning boshini ko‘ksimga qattiqroq bosaman, ochlikdan yana uxlab ketadi. Bugun tushda ko‘zini ochdi, menga allaqanday g‘alati qilib qaradi-da, qaytib yummadim.

Ayol uy o‘rtasiga cho‘kka tushib yig‘lay boshladi.

— Xudoning o‘zi uni azob-uqubatdan qutqardi, — dedi u, — lekin meni nimaga bunday azoblaydi?.. Endi men nima qilaman?.. Kimga borib yig‘layman? Kim menga bir maslahat beradi... Oh, qizim, qizginam!..

Boshim og‘riqdan yorilib ketay derdi. Bolani qo‘limga olib o‘pgim keldi. Uy o‘rtasida cho‘kka tushib turgan ayolni quchoqlashga, u bilan birga yig‘lashga tayyor edim.

— Shoshma, — dedim bo‘g‘iq tovush bilan es-hushimni yig‘ib olishga harakat qilib, — men hozir kelaman.

Men ko‘chalarda kuchim boricha yugurib borardim. Oy ancha ko‘tarilib qolgan. Shamol yuzimga to‘zon keltirib uradi. Qum-tuproq ko‘z yoshim bilan qo‘shilib, loyga aylanadi. Yonoqlarimda muzlab qoladi. Men uyquga kira boshlagan shahar markaziga yugurib borar, qalbim chidab bo‘lmas og‘riqdan zirqirardi. Duch kelgan kishini yoqasidan tutib, o‘sha yoqqa, qashshoq kirchi ayolning uyiga sudrab borsam derdim.

HAQIMIZNI YEDIRMAYMIZ!

Bu dunyoda insofli odam qolmabdi, birodar. Biz namozni mo‘min-musulmon kanda qilmaydi, ro‘za tutadi, birovni aldamaydi deb, qancha hurmat qilsak, u shuncha boshimizga chiqib ol-yapti. G‘o‘rlik paytimiz o‘tib ketgan, bunday nayranglar bizga ketmaydi endi, shunday emasmi, axir?

Mana, men voqeani boshidan gapirib beray, sen quloq sol.

Maktabni tugata olmadik. Otamiz qancha harakat qilmasinlar, natija chiqmadi. O‘zlari mayor edilar. Ofitser bo‘lishlariga qaramay, doim serdaromad joy qidirib yurardilar. Anatoliyani boshdan oyoq kezib chiqdik, qayerga bormaylik, poshsho bolalaridek yashadik. Qayerda o‘qimayin, otam imtihon oldidan o‘qituvchilar bilan gaplashib qo‘yardilar. Harbiy xizmatdan xoli bo‘lgan o‘qituvchi bor deysizmi?.. Shunday qilib, afandim, Istanbulga ko‘chib keldik. Bu yerga chaqirib, go‘yo otamga iltifot qilishgan emish. Ikki o‘rtada o‘qishdan qoldik. Otamning o‘qituvchilarga gaplari o‘tmay qoldi. Istanbulda mayor nima degan narsa o‘zi? Bu yerda, hatto poshsholarni ham nazar-pisand qilishmaydi. Qo‘shiqda aytganlaridek: “Kim izzat qiladi, Yalova qaymaqomini!” shunday emasmi-a?.. Shu yerda ikki yil yashadik. Bitta-yarimta taniydigan bo‘lib qoldi. Xususiy litseyda o‘qimoqchi bo‘lib turgan edim, ittifoqo otam pensiyaga chiqib qoldilar. Oradan bir yil o‘tdi-yu, otam dunyodan o‘tdilar. Undan Uskudorda, To‘ptoshiga yaqin joyda bir hovli meros qoldi. Keyin singilcha ham bir olifta bilan topishib, uydan ketib qoldi. Kampir ikkovimiz qoldik... Ro‘zg‘or, kiyim-kechak, qahvaxonaga chiqib ulfatlar bilan musiqa eshitish, cho‘milishga borish uchun pul topish kerak bo‘lib qoldi. Otam tirikligida poker¹ o‘ynardik, undan ham voz kechdik. Qahvaxonada hattoki, bir stakan choydan ham shashqol o‘ynamay qo‘ydim. Otamiz Malatiyada harbiy boshliq bo‘lib turganlarida kampirga

¹ **Poker** — qartada qimor o‘yinining bir turi (tarj.).

olib bergan bilaguzuklari, Siirt shahri paloslari, Avanos gilamlari birin-ketin bozorga chiqarildi. "O'g'lim, biror ish topmasang, bu ahvolda qanday yashaymiz endi", deb ming'illardi kampir. Suyanchig'ing bo'lmasa, qayerdan ish topasan?! Hammollik yoki qora ish qilmayman-ku, axir... Beli baquvvat o'rtoqlarim savdo idoralariga, milliy xavfsizlik organlariga kirib olib, bir kunda yuz ellik liradan o'marishyapti. Bizda ham izzat-nafs degan narsa bor. Oilamiz sha'niga to'g'ri keladigan joy topsam, kirib ishlamasmidim? Odam degan nima uchun dunyoda yashaydi. Sha'n deb yashaydimi yoki... Buni kampirga uqtirib bo'larmidi? U mendan ish chiqmasligini ko'rgach, qo'ni-qo'shnilariga, otamizning eski qadrdonlariga yolvorib yurdi. Bir kuni uyga xursand qaytdi.

— Qani, jon bolam, endi yuzimni qora qilma, — dedi kampir. — Otang Sariqamishda ekanligida uning batalyonida bir leytenant doktor ishlab yurardi, buni qaraki, o'sha tirmizak bola uyimizning orqasidagi kasalxonaga rentgenchi bo'lib kelibdi. Bosh vrach bilan aloqasi yaxshi ekan, senga kasalxonadan ish topib bermoqchi. Ertaga chiqib ko'rgin-chi.

Avvaliga kampirning gapiga quloq solmay, u kishining oldiga chiqmadim. Ammo kampir bo'sh kelmadi. Qahvaxonada o'rtoqlarimga aytgan edim, ular ham koyib berishdi:

— Iya, esingni yedingmi? Buni kasalxona deydilar-a! Serdaromad joy. Qozon qaynamaydi deb qo'rqma, besh jonni boqish mumkin. O'zining dorixonasi, dorilari bor. Doktorlarcha bo'lmasa ham, beylarday yashaysan!

Gapning qisqasi, shu kasalxonaga ombor kotibi bo'lib ishga kirdim. Oylik yetmish lira... yozda ham, qishda ham yetadi... Ammo bu yerda hech ishlagim kelmasdi. Buning ustiga, kasalxonaning xo'jalik mudiri naq tulkidan ham o'tar ekan... Kasalxonaning bosh vrachi ham, oddiy vrachi ham, hisobchi-yu omborchisi ham o'zi. Bo'yi yuz ellik santimetr, oltmishlarga borgan, moshguruch soqolli bu kishining oti Hoji Lutfibek bo'lib, rosa to'rt marta hajga borgan ekan. Tanimagan odami yo'q: vazirlar, deputatlar — bari uning do'sti. Uyi Oqsaroyda bo'lib, tramvay va kemaga tushar, keyin yigirma daqiqacha piyoda yurib, ertalab soat yetti yarimga kasalxonaga yetib kelardi. Bomdod namoziga turgach, qay-

tib yotmay yo'lga chiqar ekan. Mabodo to'qqizdan besh daqiqa o'tganda kelsang, miyangni qoqib qo'lingga beradi. Birozgina paxtani spirtga botirib oladi-da, karavotlarning burchak-burchaklarini artib ko'radi... Bordi-yu, paxtaga gard yuqqudek bo'lsa, koridorda hamshiralarga, xodimalarga shunday va'z o'qishga tushadiki, azbaroyi Xudo, jon talvasasida yotgan bemorlar ham o'rnidan turib ketishadi. "Buning dastidan bu yerda pul ishlab bo'lmaydi. Oyiga yetmish lira olib, ertadan kechgacha daftar titkilab o'tirish mening ishim emas", dedim o'zimga o'zim. Bahona topib bu yerdan jo'nab qolmoqchi bo'ldim-u, kampir vaysab beradi deb botinmadim. Eh, do'stim, senga aytsam, bir chakagi ochildimi, dam olmay, olti soat javraydi.... Yigirma kuncha ishladim. Men payt poylab yurar edim. Hoji og'aning bir o'g'li kollejda, ikkinchisi tibbiyot fakultetida o'qir ekan. Uning maoshi ham ko'p emas...

Badavlat odamga ham o'xshamaydi. Bu yerda biror sir bo'lsa kerak, lekin qanaqa sir ekan? Shu jumboq menga tinchlik bermay qo'ydi. U o'g'rilik qiladi, biroq bizga isini chiqarmaydi. Omborga men javobgarman, hisob-kitob mening qo'limda... Oziq-ovqat tortayotganda bir grammini ham urib qolmaydi. Xullas, uning sirini topolmadim.

Nihoyat, uning o'zi sirni ochib berdi. Hali-hali esimda, joynamozni yoyib namoz o'qiyotgan edi. Men qog'oz yozish bilan ovora edim.

Joynamoz ustida tiz cho'kib o'tirgan Hoji Lutfibek o'ng-so'liga salom berib, menga qaradi:

— Bolam, hozir omborda ortiqcha ikki bochka pishlog'imiz bor-a, shundaymi? — deb so'radi.

— Ha, afandim.

— Raso ikki bochkami?

— Sal kamroq, afandim!

— Zarari yo'q... Hozir men senga yigirma bochka pishloq topshirish uchun qog'oz yozib beraman, sen Qoraqoshga mendan salom ayt, uning sakkiz bochkasini topshirasan. Qolgan ikki bochkasini ertaga o'zim eltib beraman, albatta, bunda sening ham ulushing bor.

Shundan keyin u yana namozni davom ettirdi. “Voy namozingdan o‘rgilay hoji-yey! Menga yaxshi aytib qolding... Endi bundan keyin haqimni talab qilaman”, deb qo‘ydim ichimda. Hoji menga bir marta sirini aytib qo‘ygandan keyin ombor ishlarini birgalashib qiladigan bo‘ldik. Lekin, birodar, sen uning qanday tulki ekanligini, tasavvur ham qilolmaysan. Dunyodagi eng yaxshi taftishchilar kelsa ham, uning hiylasini topisholmaydi. Hisob-kitob, tosh-tarozi — hammasi joyida. U, taftishchilar Gamburg usulini bilishmaydi deb, hisob-kitobni gamburgchasiga olib boradi. Uning hiylasiga hech kimning tishi o‘tmaydi. Men ham oyiga bir necha yuz liradan topadigan bo‘lib qoldim. Uniki-ku, behisob... Ming liradan ham ko‘proq bo‘lsa kerak. Chunki u faqat ombordan emas, balki hamma joydan ham pul topishni biladi. Yo‘q narsadan uy qurib tashlaydi. Vazirlikdagi oshna-og‘aynilariga xat yozadi, chizadi, xullas, eplaydi, pul topadi. Keyin doktorning oldiga boradi. “Buni qarang, afandim, shu xonaga bitta katta shkaf zarur ekan-da... Manavi burchak bo‘sh yotibdi. Darrov boplaymiz... Men bir iloj qilib pul topib beraman!” Pul topib, ishinidarrov bitirib beradi: o‘zi ham uncha-muncha “ishlab” oladi. O‘zing o‘ylab ko‘r, kasalxonaning mashinasini ikki yilda to‘rt marta bo‘yatdi-ya. Uylar har uch oyda bir martadan oqlanmasa bo‘lmaydi... Karavotlarni remont qilish... ko‘rpa-to‘shaklarni savatish... Bularning turgan-bitgani pul-da, birodar! Azbaroyi Xudo, olamda u do‘ndirmaydigan ish yo‘q. Ikki o‘likni bitta kafanga tiqib, ikkinchi kafanni uyiga jo‘natadi. Kafanlik ham ajoyib italyan batis-tidan, urushdan oldin olingan ekan... Ehhe, yana qancha narsalar bor. Bir kuni u ko‘rpa-to‘shak qavitish va kasallarga pijama tik-tirish uchun kasalxonaga burni tirtiq bir xotinni boshlab keldi. U bilan nomiga pul to‘g‘risida gaplashgan bo‘lib, alohida xona ajratib berishdi, unga tikuv mashinasi ham berib qo‘yishdi. Xotin to‘rt oy ishlab, jami ikki ming yetti yuz lira pul oldi. Bizning hojimiz bu burni tirtiq xotinning pulini bir kun ham kechiktirmas, tilxatlarni o‘zi to‘g‘rilar, xullas, unga har tomonlama qulaylik tug‘dirib berardi. Oxiri u ishni tugatib ketdi. Oradan bir qancha oy o‘tdi. Bir kuni bir ish bilan Hojining uyiga borib qolgan edim, eshikni o‘sha burni tirtiq xotin ochsa bo‘ladimi! Uning xotini ekan. U Hojiga

unashtirilgandan keyin anjir daraxtidan yiqilib, burnini shox yirtib yuborgan ekan. Xotinning Dag‘anjida ikkita uyi bo‘lib, Hoji shuni mo‘ljallab unga uylangan ekan.

Men bu haqda gapirmoqchi emasman... Xumpar ilojini top-sa har narsadan urib qolaveradi. Boplaydi ham. Bu dunyo manfaat dunyosi. O‘z manfaatini ko‘zlamaydigan, odam bormi? Iloji bo‘lsa, o‘g‘rilik qilmaydigan odam topib ber-chi! A? Ha, shunday odam topib ber-chi! Boshimni garovga qo‘yaman, bunaqa odam topilmaydi. Ammo bizning hojimiz yo‘lini biladi. Ustasi bo‘lgandan keyin qotiradi ham... Lekin meni aldagani yaxshi emas. Ombor uchun javobgar menman... Hamtovoqlari bilan kelishib, pulni cho‘ntakka urib yotibdi... Ulushimni berishga kelganda, ona sutimni og‘zimga keltiradi. Birovning oldida gapirib bo‘lmasa. Agar xonada birov o‘tirganida qulog‘iga shivirlab besh lira so‘rab qolsang, itday talab, quvlab chiqaradi... Axir, birga ishlaymiz, uni laqillatib nima qilaman, demaydi ham. Odamni juda xor qilib yuboradi. Tahorat ushatgani tashqari chiqib qolsa, orqasidan yugurib borib zo‘rg‘a to‘rt-besh lira undirib qolaman. Ishga yollangan Qoraqoshdan uch yuz lira unishi kerakmidi? Shuning yarmi menga tegishi kerak... Hissamni qachon so‘ramayin “hali olganim yo‘q... u xumpar bizni laqillatib yuribdi” deb qo‘limga besh-o‘n lira tutqazardi... Men undan olgan pulimni daftarga yozib qo‘yardim. Hisob-kitobni keyin qilardik. Baribir, o‘shanda ham meni tushirardi. Ishxonada, bu to‘g‘rida hech gaplashmasdik. Biz ikki-uch haftada bir marta kechga yaqin ishdan chiqib kichikroq mayxonaga borardik. Bu safar ham shunday qildik. U ham daftarini oldi, men ham. Daftarlarimizni solishtirib chiqdik.

— Menda qancha puling qopti, chirog‘im? — dedi u. — Ikki yuz lirami? Ha, to‘g‘ri.

Xumpar to‘rt yuz lira berishi kerak edi. Lekin noinsoflik qilib, kam berdi! Bular da vijdon degan narsa yo‘q o‘zi! Agar yolg‘on gapirayotgan bo‘lsam, bola-chaqamning rohatini ko‘rmay, mana shu non ursin — undan arang uch yuz yigirma lira undirib oldim. Bermasa nima ham qilasan?! U bilan mushtlashib o‘tirmayman-u, axir. Biz ham ojizmiz. Uch yuz yigirma lira... Yarmi qancha bo‘ladi? Yuz oltmish lirami? Shu vaqtgacha mendan qancha olib-

san? Biroz o'n besh lira-a... Xo'p, endi nima deysan? Qirq besh lira haqing qolibdimi? O'zing o'ylab ko'r, chirog'im, sen uylanmagansan... bittagina onang bor, uy-joylaring o'zlaringniki. Men bo'lsam ijara haqi to'layman, buning ustiga, ikki o'g'lim o'qiydi... Kollejga yiliga ikki ming lira to'lash kerak. Maqsadimiz vatanga munosib o'g'il tarbiyalab berish... Qani, shu yigirma besh lirani ham ola qol, hisob-kitobni tamom qilaylik... Ol endi, cho'zib o'tirma... Sen mard, yaxshi bolasan... Qani, ola qol. Menga ruxsat... Bugun shanba, uyda bola-chaqa kutib o'tiradi... Oqsaroyga borishim kerak-a!"

O'rnidan turdi-yu, g'oyib bo'ldi. Menga bermoqchi bo'lgan yigirma besh lira ham yonida ketdi... U ham mayliku-ya, lekin "Ovqat-povqat uchun o'zing to'lab yubora qol, yonimda mayda yo'q ekan!" deb chiqib ketganiga nima deysan? Azbaroyi Xudo, tepa sochim tikka bo'lib ketdi. Nomus kuchlilik qilmaganida, orqasidan yugurib chiqqan bo'lar edim. U hoji, bizning ustozimiz, uni hurmat qilish bizga ham farz, ham qarz. Ammo baqrayib turib haqimizni yedirmaymiz, nima dedingiz?

APELSIN

Kema O'rta dengizining sharqiy sohilida joylashgan portlardan biriga yaqinlashib qolganida qosh qoraya boshlagan edi. Dengiz bilan bulutlar bir-biriga tutashib ketgan joy quyosh endigina cho'kkanligi uchun qizg'ish rang olgan, uning qarshisida qad ko'tarib turgan Taros tog'ining qorli cho'qqilari esa hali ham lola rang. Kichik va enli qilib yasalgan kema dengizda yarim beliga cha suvga botib, burni ko'tarilgan holda olg'a qarab borardi. El-lik besh yildan beri dam bermay ishlatib kelinayotgan mexanizm o'ziga tengdosh bo'lgan kemani bezgak tutgan odamdek zo'r berib titratardi. Yarim asrdan beri bo'yalaverib, ishqalanaverib, siyqasi chiqib ketgan paluba taxtalari jazirama oftobda yotgan oriqlikning qobirg'alaridek qimirlab turardi.

Bir soatdan beri rulda hansirab navbatchilik qilayotgan kranchi Ismoilning qaychidek ochilgan yalangoyoqlari tuya oyog'i kabi palubaga yopishgan, qo'li rulda, ko'zi portda bo'lgani holda qimir etmay turardi. Ismoilni shu ahvolda ko'rgan kishi u allaqanday aloomat hodisa sodir bo'lishini — ro'parada tosh uylari charaqlab turgan shahar to'satdan portlab yer bilan yakson bo'lishini yoki dengiz qo'ridan bahaybat bir maxluq chiqib, kemani yutib yuborishini entikib kutayotir deb o'ylashi mumkin edi.

Aslida esa bunday katta voqealar uning xayoliga ham kelmayotgan edi. U Istanbulda, Beshiktoshning chekka mahallasida bundan o'n besh kun oldin — ana shu so'nggi safarga chiqayotgan kuni dunyoga kelgan jajji o'g'ilchasini eslab, shirin xayol surayotgan edi.

Ismoil o'g'liga o'tgan yili Shiledan Istanbulga motorli qayiqda ko'mir ortib kelayotganida g'arq bo'lgan otasi Muso kapitanning otini qo'ygan edi. Hozir u lablarini qimirlatmasdan "Musu Denizer! Musu Deni-zer!" deya qayta-qayta o'g'lining nomini takrorlamogda edi.

U o'g'ilchasining ham ismi, ham familiyasini birga aytar ekan, nazarida, chaqaloq ulg'ayib qolgandek bo'lardi. Kema portning naq ro'parasida ko'rimsiz qal'asi bilan huvullab turgan Otajiq yaqiniga kelib qolganda, u rulni o'ngga burib yuborib: "Shaytonchani, albat-ta, o'qishga beraman!" — dedi.

Uning o'zi maktabda o'qimagan bo'lsa ham, tamaki fabrika-sidan olgan xotini "otincha" edi. Xotini bir necha yil maktabga qatnagan, boshqa ishchi qizlar qatori kitob o'qishga mehr qo'ygan edi. Ismoil har safar uyga qaytishda gazetada bosilgan "Go'ro'g'li" dostonidan bir dona sotib olar, uyga kelib yuz-qo'lini yuvib bo'lgach, bir ko'rpachaga o'tirib olib, gazetani xotiniga uzatardi.

Xotini Xayriya oldin surat ostidagi yozuvlarni, keyin doston, maqola, xabarlarini, gazeta podvalida har gal bosilib turiladigan ro-manlarni otinlardek boshini tebratib, ohang bilan sharillatib o'qib berardi. Ismoil esa lablarini cho'chchaytirib uni tinglar, tushunsa-tushunmasa dam-badam xaxolab kular, harbiy vaziyat to'g'risida gapirilgan joylarini qayta-qayta o'qitar, kemaga tushgan yo'lovchi-lardan yoxud ta'tildan qaytayotgan askarlardan eshitgan gaplarini ming xil yo'yib aytib berar, so'ngra "ishlar pachavaga o'xshaydi, Xayriya" deb jim bo'lardi. Uning jim bo'lgani "endi ovqat yeyay-lik" degani edi, shuning uchun ham xotini o'sha zahotiyuq shoshib o'rnidan turar va dasturxon taraddudiga tushar edi.

Ismoil qimir etmay yaqinlashib qolgan portga tikilib turar ekan, orqadan oyoq tovushi eshitildi.

— Men ko'rmayapman-ku, — dedi yo'g'on ovoqli bir kishi. Bu kema kapitani edi.

— Durbin bilan yaxshiroq qarang! Menimcha, bor bo'lsa ke-rak! — dedi ingichka, titroq ovoz bilan kapitan yordamchisi.

Ikkalasi ham komanda ko'prikchasining o'ng qanotiga o'tishib, durbin orqali portga, u yerda qator tizilib turgan yukchi qayiq-larga uzoq tikilishdi. Past bo'yli, qip-qizil yuzli, sochi oqargan, puchuq kapitan romanlarda ta'rifi ketgan dengiz bo'risining xuddi o'zgi-nasi edi. Kapitanning ovozi shamollagan kishilarnikidek xirillab chiqar, ko'zi esa doim yoshlanib turardi. Uning ko'z-qovoqlari ham, ko'zining ich-ichi ham suv to'la mesh singari shishib ketgan va pastga osilib tushgan edi. Yordamchisi esa uzun bo'yli, rangpar

va ozg'in. U furajkasini quloqlarigacha tushirgan, fevral oyida bu tomonlarda garchi uncha sovuq bo'lmasa ham, shineling yoqasini ko'tarib olgan edi.

— Hech ko'rib bo'lmayapti-ku! — dedi kapitan.

— Yaqinroq kelaylik, ko'rib qolarsiz!

— Biz yaqinlashguncha qorong'i tushadi...

Keyin u po'rsiq yuziga ozor bermay kalta-kalta kuldi-da, yordamchisining biqiniga turtib dedi:

— Parvo qilma! Portda ma'lum bo'ladi! Mabodo biror narsa bo'lsa, bizga agentdan oldin kelib xabar berishadi!

Ular gaplashganlaricha Ismoilning oldidan nari ketishdi. Yigit ularning orqasidan kuzatib "Ilohim, aytganingiz kelmasin" deb pichirlab qo'ydi. Bugun u uchinchi marta navbatchilik qilayotgan edi. Aslida, kasbi kranchilik bo'lganligi uchun, kema bir portdan chiqib ikkinchisiga borib yetguncha maza qilib dam olishi kerak edi. Bu gal birdaniga uchta matrosning bezgagi tutib qoldi, kapitan esa Iskandarunda kemaga boshqa matroslar yollashni lozim ko'rmadi. Shuning uchun hozir Ismoil kapitanni ayblayotgan va "Sal turib yakor tashlangach, kranga o'tasan-da, "Vira! Mayna!.. Vira! Mayna!" deya yarim kechagacha yoki tong sahargacha ming azobga tushasan" deya g'udullayotgan edi.

Atrof ancha qorong'ilashgan, kema ham portga yaqin kelib qolgan edi. Sohildan miltillagan chiroqlar ko'rindi. Kapitan yordamchisi komanda ko'priksining o'ng yoniga qaytib kelib, yakor oldida turgan matroslarga buyruq berdi. Yakor zanjiri bug' trubasidan chiqayotgan shovqinga shovqin qo'shib, kema uchidagi teshik orqali sekin-asta suvga bota boshladi.

Kema yurishdan to'xtab, to'liqlar girdobida sekin chayqalib turarkan, qayerdandir bir gala qayiq paydo bo'ldi-yu, uni o'rab oldi. Qayiqalar kemadan tushirilgan narvonga yaqin kelmay, sal nariroqda to'xtagan edi. Biroq qayiqalardan ikkitasi — politsiyachi bilan grajdan kiyimidagi bir odam tushgan qayiq hamda sohil sog'liqni saqlash bo'limining qayig'i hilpirab turgan bayroqchalari yordami bilan yo'l ochib kemaning biqiniga yetib keldi. Shu payt kemaga uchinchi bir qayiq yaqinlashdi; tars yorilgudek semiz, yuzi qip-qizil bir kishi shoshib-pishib, lekin epchillik bilan narvon arqoniga

yopishdi va orqasiga yiqilib tushayotgandek tirmashib yuqoriga chiqa boshladi. Furajkasini o'siq qoshlarigacha tushirib olib, pastga tikilib qarab turgan kapitan yonidagini turtib:

— Keldi! — dedi. — Sen shu yerda qol... Bu yerga yigirma besh toy mol tushirish kerak... Men salonda bo'lamen.

Birinchi klass kayutalarning qizil duxoba bilan qoplangan saloni odamlar bilan liq to'la. Agent oldidagi ensiz stolga engashgan yo'lovchilarning biletlarini qirqish, kema kotibi bilan birga kono-sament hamda orderlarni, yana shu kabi birtalay hujjatlarni tekshirish, ora-sira mulozimga kofe buyurish bilan band edi. Biror ish bilan kemaga kelganlar qidirgan odamlarini topib gaplashishmoqda, kemada yuraverib yuz-qo'llari kir bo'lib ketgan yo'lovchilar olifta ayollar va bezori bolalarga qiziqsinib qarab turishibdi.

Yon-atrofidagilarni chetga itarib, salonning tor eshigidan ichkariga suqilib kirgan semiz, qip-qizil yuzli kishi bir chekkadagi derazadan tomosha qilib o'tirgan kapitanni ko'ra solib to'xtadi; u bundan sal oldin kapitanni komanda ko'priksida ko'rib, qo'l silkigan, kapitan esa o'zini ko'rmaganlikka solgan edi. U qalashib yotgan mollar, yashiklar kemaga to'lib ketgan odamlar orasidan o'tib, bu yerga yetib kelguncha kapitan salonga kirib, bir chekkaga o'tirib olganini ko'rgach: "Tuzoq qo'yib, meni poylab o'tiribdi, noinsof", — deb to'ng'illadi, keyin do'rdoq lablarini yalab, yuziga muloyim ifoda berdi-da, u tomon qadam tashladi:

— Qalaysan, kapitan?

Kapitan kutilmaganda qadrdon do'sti bilan uchrashib qolgan kishidek javob berdi:

— O'-o'! Marhamat, Usmon yigit... Olamda nima gaplar bor? Qani kel, o'tir-chi!

Usmon yigit yuragi po'killab yaqin keldi, laqqa cho'g'ga o'tirayotgan kishidek aylanma kursiga cho'kkan bo'ldi, yutinib qo'ydi va chuqur nafas olib, gap boshladi:

— Panohingga sig'inib keldim, kapitan. Uch ming yashik apelsinim bor. Bir haftadan beri yo'lingga muntazirman!

Kapitan pastki qovoqlari shishib ketgan ko'zlarini chala yumib, salondagilarga nazar tashladi, so'ngra lablari orasidan g'o'ng'illadi:

— Iskandarunda mol ko‘proq ekan, ikki kun kutib qoldik... Undan tashqari, kema ham keragicha yuk olib qo‘ydi...

Suhbatdoshi o‘zini oxirgi jumlanı eshitmaganga soldi.

— Ishqilib, sog‘-salomat kelibsiz, bo‘pti-da!

— Ha, Xudo xohlasa, bu yerdan ham sog‘-salomat chiqib...

— Inshoolloh, inshoolloh... Shu bizning uch ming yashikni ham...

Kapitan buni eshitmagandek:

— O‘zimiz ham nuqul yaxlit mollardan olibmiz. Bilmadim, Istanbulga qanday qilib yetib olamiz... Hozir dengiz tinch turmaydigan payt... — so‘ng u ko‘proq o‘ziga aytayotgandek g‘o‘dirlab qo‘ydi.

— Kema ham ko‘ngildagidek emas... Xuddi Hoji Dovudning kemasi... To‘rt yildan beri remont ko‘rmagan... Ishqilib, bola-chaqamizga Xudoning rahmi kelsin...

Qip-qizarib ketgan Usmon yigit:

— Shu bizning apelsinlar... — deb og‘iz juftlagan edi, kapitan to‘satdan qaddini rosladi:

— Xudo xohlasa, kelasi safar olamiz.

— Nima deyapsan, kapitan... Xudo haqqi, hazilingni qo‘y! Yashikka joylanganiga o‘n besh kun bo‘lib qoldi. Yashiklar o‘n kundan beri sohilda yotgan edi, shu bugun ertalab yukchi qayiqlarda bu yerga keltirib qo‘ydik!

Kapitan kaftining orqa tomoni bilan yoshlangan ko‘zini artib, betini qashlab oldi-da:

— Usmon yigit, hurmatingni qilib besh-olti yuz yashigini olishim mumkin, ammo ombor tagidan boshqa joyga qo‘yolmayman! — dedi.

— Iye, nima deyapsan kapitan, ombor tagiga apelsin qo‘yib bo‘ladimi? Ertagacha chirib bitadi-ku, axir!

— Bunisi bilan ishim yo‘q!

Kapitan gap tamom degandek o‘rnidan turdi, salondan chiqib yuqoriga, kayutasiga kirib ketdi.

Usmon yigit biroz boshini chayqab turdi, keyin u ham tez-tez yurib salondan chiqdi, komanda ko‘prikchasi narvonidan qo-

qilib-suqilib yuqoriga ko'tarildi. Shu yerda aylanib yurgan kapitan yordamchisini chetga tortdi-da, ahvolni tushuntira ketdi.

— Tasaddug'ing bo'lay, bir ilojini top... Meni o'tga tashlamasin... — deb uning kiftiga qoqib qo'ydi.

— Bilmadim, qanday bo'larkin. Qani ko'raylik-chi... — deya kapitan yordamchisi kaitanning kayutasiga kirib ketdi.

Shundan keyin chamasi yarim soat davom etgan savdo boshlandi. Kapitan yordamchisi goh kayutaga kirib, goh tashqariga chiqib, bu savob ishni bir yoqli qilishga harakat qildi, nihoyat, har bir yashigiga olti qurush kira haq to'lash o'rniga, yetmish qurushdan to'lash sharti bilan kemaga yuklashga kelishildi. Usmon yigit pastga tushib, agent va kema kotibi bilan hisob-kitobni qilib bo'lgach, kelishilgan narxdan kira haqini olib tashlab, yashik boshiga oltmish to'rt qurushdan uch ming yashik uchun bir ming to'qqiz yuz yigirma lirani kapitan yordamchisiga uzatdi.

Shu orada kemaga yondashgan qayiqlardan apelsin to'la yashiklar tepaga olina boshlangan edi. Kran ertalabga qadar ishlandi. Holdan toygan matros Ismoil Denizler istanbullik xotinidan o'rgangan shirin so'zlarini bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, sof rize shevasida boplab so'kinayotgan edi. Malaka oshirish uchun kemaga kelgan yoshgina yordamchi kapitan komanda ko'prikchasida turib, dengizga tushib ketgan ikki yashik apelsini uchun pastda qiyomat-qoyim ko'targan Usmon yigitga baqrayib qarab turardi. Palubada tonggi shudringdan jiqqa ho'l bo'lgan palto yoki ko'rpalar ostida uxlab yotgan yo'lovchilar ahyon-ahyonda qimir-lab, aksa urishardi. Yelkasiga shinel tashlab olgan bir askar palubadagi erkak, ayol va bolalar ustidan hatlab o'tib, hojatxonaga oshiqar, oppoq soqolli qotma chol ko'rpani iyagigacha tortib, miriqib maxorka chekardi.

Kemaning old tomonidan g'ala-govur eshitildi. Bong chalinib, yakor suvdan tortib olindi. Birpasdan keyin mexanizmga jon kirib, kema bezgak xuruj qilgandek titrashga tushdi. Kechagina cho'q-qayib turgan kema burnidan to'lqinlar hatlab o'tayotganiga qaramay, g'arbi-janubga yo'l oldi. Kalta va yo'g'on trubadan chiqqan tutun endigina chiqayotgan quyosh tomon halqa-halqa bo'lib ko'tarilmoqda.

O'sha kuni tushdan so'ng kapitan va kapitan yordamchisi durbin orqali ufqni sinchiklab tekshirdilar. Bu narsa ertasiga ham, indiniga ham takrorlandi. Bosh mexanik ham vaqti-vaqti bilan ularning yoniga kelib, goh g'arbi-janubga, goh janubning o'ziga ko'z tikardi. Uchovi ham bir narsa qidirayotgandek, allanarsa kutayotgandek, gaplari ham qisqa-qisqa edi:

- Biror narsa bormi?
- Ko'rinmaydi!
- Kun botdi, biron voqea bo'lib qolsa kerak!
- Ehtimoldan uzoq... Bu kunlarda yengil shabada esadi!
- Ishqilib, shamol bo'lsin-da!
- Dengizning avzoyi buzilsa-chi?
- E, peshanaga nima yozilgan bo'lsa, shu bo'ladi-da!
- Oxiri xayrli bo'lsin!

Kema portdan chiqqanining uchinchi kuni peshinga yaqin janub tomon qoraya boshladi. Bosh mexanik ustki palubada edi. U kapitanning oldiga yugurdi:

— Xudoga shukur, janub shamoli ko'tarilmoqda... Xudo xohlasa, shamol uncha kuchli bo'lmaydi.

U tirjayib gapirayotganligi uchun terisi qalin betidan tortib kalta qirqilgan oq sochlarining tagigacha tirishib ketgan edi. Oradan yarim soat o'tar-o'tmas dengiz to'lqinlanib, machta uchini tebratib, iliq, lekin kuchli shamol hushtak chalishga tushdi. To'lqinlar kemanding ochiq palubasiga kelib urilar, yo'lovchilarni shalabbo qilardi. Yo'lovchilar jiqqa ho'l bo'lgan ko'rpa-yostiq va yuklarini ko'tarib, pana joy topish niyatida u yoqdan bu yoqqa yugurardilar. Hamma yoq apelsin solingan yashiklar bilan to'lib ketganligidan yo'lovchilar uchun pana joy topish amrimahol edi. Yo'lovchilar shamoldan, kemaga kelib urilayotgan to'lqindan narigi tomonga qochishar, buning natijasida kema battarroq o'ngga qiyshayardi. Atrof qorong'ilashib qolgan. Palubaning bir chekkasi ko'ngli aynigan ayollar, chinqirib yig'layotgan go'daklar bilan to'la. Kayuta yo'lovchilari ham ovqatni chala qoldirib xonalariga kirib ketishgan. Ahyon-ahyonda koridorning goh u, goh bu devoriga suyanib, mastlarday gandaraklab yurgan, sochi to'zg'igan ayollar uchraydi.

Bosh mexanik bilan kapitan yordamchisi vahimaga tushib, birinchi klass salonidagi yo‘lovchilarga ba’zi yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatar va o‘zaro so‘zlashganday: “Ahvol chatoq... Nima qilish kerakligiga hayronman... Kema ham durustroq emas! Yuk ham ko‘p... Hammasi ham og‘ir”, deb, odamlar o‘rtasida atayin sarosima tug‘dirishardi.

— Mexanik... Ahvol chatoq, ozroq yukdan voz kechib, avariya qilmasak bo‘lmaydiganga o‘xshaydi, — deb qoldi bir payt kapitan yordamchisi.

— Azbaroyi Xudo, hayronman, to‘ram... Lekin mashina bo‘lmasida ham oyoqda turib bo‘lmayapti... Qani, avariya to‘g‘risida kapitan bilan gaplashib ko‘raylik-chi!

Yo‘lovchilarning ko‘z oldida bo‘lib o‘tgan bu gapdan keyin ikkovi ham yuqoriga, kapitanning oldiga chiqib ketishdi. Kemadagi yuklarning ichida eng og‘iri va eng qo‘poli deb hisoblangan apelsin yashiklarini dengizga tashlashga qaror qilishdi. Kapitan yordamchisining ko‘zi oldida ikki yuz ellik yashik apelsin dengizga uloqtirildi, shundan keyin kema kotibi avariya qog‘ozlarini rasmiylashtirib qo‘ydi. Chunki savdogar Usmon yigit sug‘urtadan uchming yashik apelsinning qiymatini undirib olishi uchun bu hujjatlar rasmiylashgan bo‘lishi kerak edi.

Ertasi kun peshinga kelib havo yorishib ketdi, kechga yaqin esa dengiz batamom tinchlandi. Kema shu zaylda yana bir necha kun tinchgina suzgach, kech soat sakkizga yaqin Istanbulga yetib kelib, Sirkeji sohiliga yondashdi.

Yo‘lovchilarga aralashib yugurib-yelib yurgan matroslar ombor eshiklarini ochish bilan ovora ekan, yuzi sepkil, qirra burun, movut yoqali palto kiygan bir kishi tor narvondan pastga tushib kelyotgan odamlarni turtib-surtib kemaga chiqib oldi va kapitanning kayutasiga kirdi. Kapitan yordamchisi bilan kema kotibi ham shu yerda edi.

— Ishing o‘ngidan kelsin, kapitan, — so‘z boshladi sepkilli kishi. — Agentning aytishicha, Usmon yigitning apelsinlari avariya-ga uchrabdi-ya? Bosh omon bo‘lsin, ishqilib... Hujjatlar taxtmi?

— Bizniki doim taxt bo‘ladi! — dedi kotib bir dasta qog‘ozni ko‘rsatib. — Ertaga agentning oldiga borib chalasini bitiramiz!

— Xalil Eginli! — dedi kapitan yo‘g‘on va xirillagan ovoz bilan.

— Qalaysan? To‘g‘risini aytsam, molingni dengizga tashlagani avvaliga ko‘zim qiymay turdi, lekin noilojlik-da, boshqa bir savdogarning molini uloqtirib bo‘lmas edi. Usmon yigitning apelsinlari kemaga eng keyin ortilganligi uchun mollarning ustida turgan edi. Mana endi sen apelsinsiz qolding. Endi kelasi safargacha kutib turasan-da!

— Kemada boshqa odamning apelsini ham bormi? — so‘radi Xalil Eginli.

— Bir-ikki ming yashik apelsin bor. Iskandarundan oldik...

— Bunisini so‘rayotganim yo‘q, do‘stim. Bizga atalgan biror narsa bormi deyapman! — mug‘ombirona kuldi Xalil Eginli.

Kapitan pinagini buzmay kalta-kalta kuldi:

— Bunisi o‘ng‘ay, do‘stim. Aravang tayyormi?

— Kemaning naq biqinida!

Kayuta eshigi yaxshilab yopilgach, yana oldi-sotdi boshlandi. Dengizga tashlandi, deb hisoblangan, lekin dengiz tubidan ancha olisda tinchgina turgan ikki ming yetti yuz ellik yashik apelsin Xalil Eginliga pullandi. Har biriga sakson donadan apelsin joylangan yashiklarning narxi uch liradan belgilandi. Jami chiqimlarini ham qo‘shib hisoblaganda, narxi to‘qson paradan oshmaydigan bir yashik apelsin kemaga yuklangan portda bir yuz sakson qurush, qonunlashtirilgan va qonunlashtirilmagan fraxtdan keyin Istanbulda ikki yuz ellik qurush turishi kerak edi. Lekin bunday ikir-chikir farqlarga e‘tibor berilmadi. Ikki ming yetti yuz ellik yashik apelsinga Xalil Eginlidan sakkiz ming ikki yuz ellik lira naqd pul olindi. Qariyb bir oy davom etgan bu safar mobaynida Usmon yigitdan olingan bir ming to‘qqiz yuz yigirma lirani ham qo‘shib hisoblaganda, o‘n ming bir yuz yetmish lira pul ishlandi. Bu pulda bots-manning ham, rulchining ham ulushi bo‘lgandan keyin, ko‘p deb bo‘larmidi?

Xalil Eginli ketgandan keyin kapitan yordamchisi, bosh mexanik, kema kotibi, bosh mulozim, shu orada kemaga yetib kelgan agentdan iborat jamoat kapitan kayutasida to‘plandilar.

Kema portga kirar-kirmas Ismoil Denizer safarga chiqish kunlari o'g'il ko'rganligini bahona qilib, kapitan yordamchisidan uyga ketishga ruxsat olgan edi. Shuning uchun Usmon yigitning dengizga tashlandi, deb hisoblangan, aslida esa Xalil Eginliga pullangan apelsinlari bilan uning ishi yo'q edi. Hozir Ismoilning o'rnida kran-ni juda yosh va kichkina bir matros boshqarayotgan edi.

Biroq, Ismoil Denizer nima uchundir uyiga ketmay, kotibni kutib turar edi. O'tgan gal u chaqaloqqa bo'ladigan xarajatlar uchun avans olgan, shuning uchun yana pul so'rashga yuzi chidamas, uyiga sho'ppayib kirib borishni ham ep ko'rmasdi. Hech bo'lmaganda bir-ikki lira topishi kerak edi.

Nimagadir kotib ham ko'rinmaydi. Ismoil uni bir soatcha kutdi, keyin xonani ochib qaragan edi, ichkarida hech kim ko'rinmadi. Nihoyat, shu yerdan o'tib kolgan mulozimlarning biridan kotibni so'radi. Oppoq kiyimli mulozim: "U kapitanning kayutasida o'tiribdi, lekin oldiga kira ko'rma, ular hozir band", deb javob qaytardi.

Ismoil yana yarim soatcha poylab turdi, keyin cho'chinqirab yuqoriga chiqdi. U bir qadam yurib, besh-o'n daqiqa to'xtab qolar, kayutaga yaqin borishga jasorat etmasdi. Ismoil bir amallab kapitan ko'prikchasiga yetib oldi, lekin narvon yoniga telegraf simi oldiga kelganida qimir etolmay qoldi. Besh-olti odim naridagi kapitan kayutasidan g'ala-g'ovur eshitilardi. Yordamchi kapitanning ingichka, chiyillagan tovushini kapitanning xirillagan dag'al ovozi bosib tushardi: ichkarida "jang" ketayotgan edi. Allakim hadeb stolni mushtlar, kimdir eshikni tepib, tashqariga chiqishga urinar, uni qo'ldan ushlab ichkariga tortishardi. Hang-mang bo'lib qolgan Ismoil vahimaga tushdi, shu zahotiyoq ura qochmoqchi bo'lib, zinaga oyoq qo'yganda, kayuta eshigi lang ochildi. Kayutadan tushib turgan xira nur kapitanning kalta, yo'g'on gavdasini yoritdi. Ismoil zinaga oyoq qo'yganda joyida qo'rqqanidan toshdek qotib qoldi. Kapitan unga qarab yurdi, oldiga keldi. Kapitan hansirar, allanimalar deb g'udurlardi. Uning yoshli ko'zlari qorong'ida yanada kichikroq bo'lib ko'rinardi.

U bu yerda birov turganligini ko‘rib, jon holatda uning qo‘liga yopishdi. Xuddi birov uni bo‘g‘ayotgandek xirilladi.

— Ko‘rmaysanmi itvachchalarni... Meni temir panjaraga tiqishmoqchi-ya!

Shu payt eshikdan yordamchi kapitanning malla boshi ko‘rindi:

— Kapitan, bir daqiqaga tashrif buyuring!

Kapitan unga qarab baqirdi:

— Meni o‘z holimga qo‘y, afandim, nima xohlasalaring, shuni qillaring, men bu ishga aralashmayman!

Keyin u yana Ismoilga o‘girildi, o‘z ko‘kragiga musht urib gapirdi:

— Hamma narsa uchun men javobgarman... Qamoqqa meni qamashadi... Mening bola-chaqam ko‘chalarda sargardon bo‘ladi... Nomus-orim tillarda doston bo‘ladi... Tag‘in u xumparlarning ko‘zi pulga to‘ymaydi...

Yordamchi kapitan ularga yaqinlashdi, kapitanning qo‘lidan sekingina ushlab, kayuta tomon tortdi:

— Asabiylashma, kapitanim, sening aytganing bo‘lsin! — deyarkan, Ismoilni ko‘rib qolib, baqirib berdi:

— Bu yerda sen nima qilib yuribsan?

Tarsaki tortib yubormoqchi bo‘lib Ismoilga yaqinlashdi-yu, lekin birdan o‘zini tutib oldi; qo‘lini cho‘ntakka solib, o‘n lira pul chiqardi va uni matrosning qo‘liga tutqazdi.

— Qani, tuyog‘ingni shiqillat!

Ismoil chopqillaganicha zinadan tushib ketarkan, kapitan qaytadan kayutaga kirgan, eshik esa yana yopib olingan edi.

* * *

Yo‘l-yo‘lakay Ismoil “uyga nima olib borsam ekan?” deb o‘ylab ketdi. Cho‘ntagidagi o‘n lira unga qandaydir jasorat, saxiylik bag‘ishlagan edi.

U Bog‘chakali atrofidagi mevafurushlar rastasiga yaqinlashib qolganida qadamini sekinlatdi, apelsinlarga entikib-entikib qaradi. Yaqindagina ko‘zi yorigan xotini uchun apelsin eng yaxshi sovg‘a bo‘lardi.

Bu yilgi mavsumda Oʻrta dengiz tomon safarga chiqqan matroslar portlardan arzon-garov apelsin olib kelishyotgan edi. Biroq u kranni tashlab keta olmaganligi va choʻntagida bir mirisi boʻlmaganligi uchun hech narsa xarid qila olmadi.

Ismoil bir mevafurushning oldida toʻxtadi va apelsinlardan oʻnta katta-kattasidan tanlab, donasiga yigirma qurushdan toʻladi. U apelsinlarni roʻmolchaga tugib oldi va yonidan oʻtib qolgan gazetachidan bir dona gazeta olib, buklab choʻntakka soldi, Beshiktoshga boradigan tramvayni kutdi.

DENGIZCHI HAQIDA HIKOYA

Qizil dengizda yuruvchi kemalarning kocheharlariga palubadan ko'ra qozonlarning oldi salqinroqqa o'xshardi. Qozon oldiga, vaxtaga oshiqayotgan yosh kochehar shuning uchun ham trumdan otilib chiqib, kuchi boricha yugurdi: u o'zini tezroq kema ustida esayotgan issiq shamoldan panaga olishga intilardi. Biroq kema jazavasi tutgan darveshdek u tomondan bu tomonga chayqalar, kochehar bo'lsa yiqilib ketmaslik uchun goh panjaraga, goh kapitan kayutasining ochiq eshigiga yopishardi. Nihoyat, u kichkinagina eshikcha oldiga yetib keldi-da, torgina temir zinadan yugurgancha tushib ketdi.

Kochehar endigina o'n to'qqiz yoshga kirgandi. Uning otasi armiya kapitani edi. Ota pensiyaga chiqqach, o'g'lini o'qitishga qurbi yetmay qoldi. Buning ustiga, bola duduqlanib gapiradigan bo'lib qolgandi, bu uning o'qishiga xalaqit berardi. U to'rtinchi sinfdaligida o'qishdan chiqdi-da, o'n to'rt yoshidan, o'n sakkiz yoshigacha bekor sandiroqlab yurdi.

Otasining puliga yeb-ichib, ko'cha-ko'yda mushtlashib yurishlar uzoqqa bormadi: hademay otasi yuragi yorilib o'ldi. O'g'ilning sayoqligi keksayib qolgan otaning bevaqt o'limiga sabab bo'ldi. Bir parcha non g'amini yeyish payti keldi. Otasidan qolgan naafa shunchalik oz ediki, onasi bilan singlisiga zo'r-bazo'r yetardi. Yigitcha dengizchilikni sevgani uchun emas, dengiz yoqasidagi shaharchada turishgani uchungina dengizchi bo'ldi. U dengizchi bo'lganidek, haydovchi yoki biron hunarmandda shogird bo'lib ishlashi ham mumkin edi. Lekin dengizda bir yil ishlagach, u kasbiga ko'nikib qoldi. Avvalgi daydilikdan asar ham qolmadi. Uzoq yurtlarga qilingan sayohat haddan tashqari og'ir mehnat va kelajagining noaniqligi uni hayotga chuqurroq qaraydigan qilib qo'ydi. U har xil bema'ni, bo'lmag'ur ishlarni qilmasdi, ochig'ini aytganda, bunday ishlarga uning vaqti ham yo'q edi. Duduqlanib gapirish

uni tobora tanholikka sudrardi. U yarim soat o'ylab, zo'rg'a bir gapni tushuntirar, atrofida qilarni kuldirmaganda ham, xijolatga qo'yar, ko'proq o'zi qattiq izza bo'lardi.

Uning birdan bir do'sti dengiz edi. U isqirt to'shakka yotib, to'liqlar shovqinini diqqat bilan tinglardi. Bu tovushni, hatto uyqusida ham eshitardi. Uni qiynamay uzoq-uzoq suhbatlashadigan faqat dengizgina edi. Hatto butun umrini dengizda o'tkazgan chollar o'rtasida ham dengiz shovqini zerikarli va bir xil deydigan birorta kishini topish qiyin.

Boshqa matroslar kabi kochegar ham kontrabanda bilan shug'ullanar, Misrga qoradori keltirib sotardi. Topgan pulining bir qismini onasiga yuborar, qolganini esa o'yin-kulgiga sarflardi. Spirtli ichimliklar ichmagani va kamgap bo'lgani uchun u odamlarga yoqib tushgan edi. U qaddi-qomati kelishgan, baquvvat, istarasi issiq yigitcha bo'lganidan o'rtoqlari unga o'zlarini yaqin olishga tirishardilar. Savodsiz o'rtoqlari to'rt sinfni tamomlagani uchun uni hurmat qilishardi. Kochegarning bosh tomonida turadigan bir dasta kitob unga o'zgacha mavqe berar edi.

Bu kema u yaqindagina, bir oycha ilgari kelgandi. Qaysi shayton uni Xudoning qarg'ishiga uchragan bu tog'oraga duchor qildi?! Bu kema emas, jahannamning o'zginasi edi. U oltmish yil ilgari Italiyada yasalgan bo'lib, to'rtta machtasi, yelkanlari va bit-ta qozoni bor edi. U doim qo'ldan qo'lga o'tib yurardi. Gretsiya taxtining vorisi uchun u yaxta vazifasini o'tadi, Doniyo hukumati undan o'quv kemasi sifatida foydalandi, hozirgi xo'jayini bo'lgan Istanbul savdogari bo'lsa bu eski tog'orada Sanaadan Istanbulga yuk tashirdi.

Kemaning yelkanlari eskirib ketgan, machtalari juda omonat bo'lib qolgandi. Timsohning murdasiga o'xshash bu xaroba kema-ni harakatga keltirib yurgan birdan bir qozon bo'lsa, daqiqa sayin yorilib ketaman derdi. Tinka-madorni qurituvchi tinimsiz mehnat, benihoya yomon ovqat va doim o'larday mast bo'lib yuruvchi kapitan kemandi ayanchli ahvolini yana beshbattar og'irlashtirib turardi. Kapitan ertadan kechgacha ichar va so'kinardi. Uni "kapitan-bochka" deb atashardi. Uning bu laqabni olishi bunday sodir bo'lgan edi:

Bir vaqtlar mana shunday tog'orada suzib yurgan kezlarida kapitan o'z kayutasiga porox solingan bochka keltirib qo'yadi. U, ko'pincha, matroslarga beriladigan oylikning yarmini cho'ntagiga urib qoladi. Har gal pul olishda kemadagilar isyon ko'taradi va matroslar uni dengizga tashlab yubormoqchi bo'lishadi. Shunda kapitan og'zidan sira tushmaydigan sigarasini olib, bochka yoniga kelar va: "Bittang yaqinlashsang, hammamiz baravar osmonga uchamiz!" — derdi. Albatta, bu gapdan so'ng matroslar unga qo'l tegizishmas va tarqalib ketishardi. Ammo bir kun kechasi ayyor yunga kalit solinadigan teshikdan mo'ralab, kapitanning bochkadan bamaylixtor vino quyib ichayotganini ko'rib qoldi. Keyin bilishsa, bochkaning devorga qaragan tarafida jo'mrak bor ekan. O'shandan beri kapitanni "bochka" deb ataydigan bo'lishgan.

Kema xo'jayiniga yaxshi ko'rinish uchun u matroslarning jonini olardi. Qo'yib bersang, u g'amlab qo'yilgan oziq-ovqatlarining hammasini xo'jayinga qaytarib olib kelishdan ham toymasdi. Matroslar tushlik va kechki ovqatga faqat lo'ya olardilar.

O'sha, bizning o'n to'qqiz yashar kocheгарimiz engashgancha palubadan yugurib o'tgan kuni matroslarning lo'ya yeb, ta'bi yana ham xira bo'lgan edi. Ularning hammasi ham biror pristanga yetishlari bilanoq, qochib qolish payiga tushgan edilar.

Shunday qilib, kocheгар temir zinadan yugurib tushdi. Ungacha kocheгарlikda devqomat odam bo'lib, mushti kichkina bolaning boshidek vaxtada turgan kishi chinakam kelar edi.

— Nima yedinglar? — deb so'radi u.

— L... l... lo'ya!

Polvon qattiq so'kindi. U mana shu paroxodga kelganidan beri biror marta to'yib ovqatlanmagan edi. U so'kina-so'kina yuqoriga ko'tarildi.

Kocheгар olovni titishga tutindi. Eshikni ochar-ochmas yuziga o't urdi. Badanini olov yalab, kuyib ketganday bo'ldi. O'choqning ichi haddan tashqari oppoq bo'lib, kishi buni eritilgan ma'dan yoki qozondagi baqillab turgan suv deb o'ylashi mumkin edi.

U har besh daqiqada jiqqa ho'l bo'lgan ko'ylagini yechib, siqib tashlar, so'ng ko'ylak bilan badanini artar, yana siqib tashlab, qayta kiyib olardi. To'zg'igan sochlarining ba'zi tolalari terlagan pesha-

nasiga yopishib yotar, yelkasidan bir-birini quvalashib ter oqardi. O'choqdagi o'tning alangasi kishida biroz dam olish va bir zum bo'lsa-da, mizg'ib olish istagini uyg'otardi.

Ba'zi-ba'zida u kosovga suyanan holda yopiq o'choqning qora eshikchasiga tikilib qolardi... Yana uch-to'rt yildan keyin uning ahvoli nima kechadi? Bunday ish har qanday baquvvat odamni ham tezda churuk lattaga aylantirib qo'yadi... Ishlay berib majag'i chiqqan, holsizlangan, shikasta tanasining hayotini bir qancha muddatga uzaytirish uchun u o'ziga yengilroq ish topishi kerak bo'ladi. Undan keyin-chi? Xudo biladi... Kochegar labini tishlab, yengilgina bosh chayqadi. U biror narsa haqida o'ylamaslikka tishsa, har doim shunday qilardi. Bu gal ham kelgusida ahvoli nima kechishi haqida o'ylagisi kelmadi. Biroq ana shu o'ylagisi kelmagani uchun ham o'zidan jahli chiqdi. Bu esa uning hali tuzalmagan yarasini tirnab, dardini zo'raytirgandek bo'ldi. O'ylashdan boshqa chorasi yo'q. Axir, bundan boshqa hamma huquqini tortib olishgan-da.

To'g'ri, lekin nima uchun hammasini? Boshqalarning gaplariga quloq solib yurib, u o'zining boshqalardan ko'ra ahmoq emasligiga ishonch hosil qildi. Kuch-quvvati ham boshqalarnikidan kam emas. Demak, u tasodifan shunday ahvolga tushib qolgan ekan-da? U, o'zi va o'rtoqlari shu "tasodif"ga ishonganlaridan hamma balo kelib chiqqanligini endi tushundi. Chunki gohi vaqtlarda inson qahramonlik ko'rsatishga intilib qoladi. Lekin buning hammasi faqat bir xayol, ko'rinmas bir kuch, "tasodif" ekanligi kishini ana shu niyatdan qaytaradi... Holbuki, ahvoli bundan oldin ham, bundan keyin ham hozirgichalik yomon bo'lmagan, bo'lmaydi ham. Shunday ekan, nega "tasodif"ga qarshi qo'zg'alish kerak emas?

Ha, hammasi tasodif! Uning egniga kiyay desa biror narsasi yo'q, xo'jayinining bo'lsa salkam saksonta bosh-oyoq kiyimi bor. Bu ham tasodifdanmikan?.. Lekin xo'jayin matroslarning oyligiga yana yigirma liradan qo'shib berganda ham zarar ko'rmasdi. Biroq bu pulga matroslar bir sidra bosh-oyoq kiyim qilib olardilar. Shu vaqtgacha kochehar tasodifni o'zgartirish mumkin ekanini o'ylab ko'rmagan edi.

Kochegarning ichi quldillay boshladi. Yegan ovqati tomog'iga keldi-da, kuydirib yana orqaga qaytdi. "Qanday balo yog' ekan!.." Uning ko'zi tinib, boshi aylana boshladi. Bir yoqdan issiq ura, bir yoqdan me'dasi qaynardi. Hali bu yerga chopib kelayotganida kapitan kayutasining eshigi ochiq bo'lib, ichkaridan go'sht hidi anqib turardi.

Kochegarning miyasida turli-tuman fikrlar tug'ila boshladi:

— Nega u badmast qovurma yeydi?

— Chunki u kapitan-da!

— Axir, u eshakdan battar ahmoq-ku!

— Lekin u sendan ko'proq o'qigan.

— O'qitishganda men ham o'qigan bo'lardim.

— Nima ham qila olarding, otang bevaqt o'lib ketdi, tilingning nogironligini davolashmadi, shuning uchun sen o'qiy olmay qol-ding. Qarang, tasodif kishilarni qay ahvolga soladi-ya!

Kochegar kosov va belkurakni uloqtirib tashladi-da, temir zina-dan tez-tez yuqoriga chiqa boshladi.

Matroslar trumda edilar. Ba'zilar mudrar, ba'zilar xirgoyi qilib o'tirishardi. Postni tashlab chiqayotgan kochegarni ko'rib, ular biror baxtsiz hodisa ro'y bergan bo'lsa kerak deb o'ylashdi. Biroq u:

— Q...q...qani, t...t...turinglar, ye...ye...yetar sh..... shuncha o'.....o'tirganinglar! K...k...kapitanga b.....borib, g...g...go'sht t...t...talab q...q...qilamiz. B...b..bermasa t...t...tortib olamiz. Ha...ha...hadeb l..... lo'ya b...b...bilan b.....boqa b.....beradigan b...b...bo'lsa, ishlamaymiz!... deb qichqirdi.

Shu vaqtgacha hech qaysisining miyasiga bunday fikr kelma-gan edi. Biroq bu gap hozir go'yo ular bu ishni har bir kemada qilib kelganday dengizchilarga tamomila tabiiy tuyuldi.

Ular sigaretlarini tashlab, tovonlari bilan mahaqab o'chirish-di-da, yosh kochegar ketidan ketishdi. Devqomat kochegar hamon so'kinardi. Botsman bilan oshpaz kapitanni xuddi sodiq itdek hi-moya qilishlarini bilib, ba'zilar qurollanib ham oldilar.

To'lqinlar kemani ko'tarib-ko'tarib tashlar, issiq shamol esa matrosarning badanini kuydirar edi.

Ish kutilgandan ham yengil ko'chdi. Kayfi uchgan kapitan-ning o'zi allaqachon ular tomonga kelardi. Qozon oldida hech kim qolmaganidan kema yurishdan to'xtab, shunday burildiki, natijada to'liqlar shiddat bilan palubani yalab o'ta boshladi. Ahvol xavfli edi, shuning uchun kapitan oshpazga darhol bir nimta qo'y go'shtini matroslarga pishirib berishni buyurdi. Kapitanni himoya qilishga hozirlangan botsman revolverini qiniga solib qo'ydi. Ilgarilari isyonchilarni machtalarga qanday osishganini eslab, og'ir xo'rsindi.

Kapitan kochegarni Port-Saidda, qolgan dengizchilarni Istanbulda ishdan bo'shatdi.

Biroq ular: "Hadeb lo'ya berib boqaverishadigan bo'lsa, ishlaymaymiz!" deyishni va kapitanlardan qo'y nimtasini tortib olishni o'rgandilar.

CHILLI

Havo issiq va dim. Men sohil bo‘ylab bermalol ketayotibman. Bir do‘stimning uyida dimiqib yarim kechagacha gap sotib o‘tirgach, ochiq havoga chiqqan edim. Izmirning kunduzdagidan ham battar dim va nam bo‘ladigan bunday tunlarida dengizdan tanga orom beruvchi shabada emas, balki suv o‘tlarining qo‘lansa hidi anqib turadi. Ko‘cha suv quyganday jimjit. Sohil bo‘ylab tizilgan katta-kichik yelkanli kemalarning machtalari mirzaterakdek shamolda silkinib turibdi, o‘sha tomondan o‘qtin-o‘qtin eshitilayotgan kritlik qayiqchilarning grekcha gaplari quloqqa chalinadi. Sal nariroqda, pristan oldidagi maydonchada bir necha hammol hamda izvoshchisi yerda uxlab yotgan ikki-uch faytondan bo‘lak hech kim va hech narsa ko‘rinmaydi. Ana shu maydonning narigi tomondan, derazalaridan ko‘chaga yorug‘ nur tushib turgan binoning ikkinchi qavatidan, bachkana tansa musiqasi eshitilib turibdi. Men sohil bo‘ylab qator tizilgan mayxonalardan birining oldida to‘xtadim. Befoyda gaplarni gapirishaverib mudroq bosganidanmi yoki yaxshimi-yomonmi, baribir, biror-bir narsa ko‘rmoqchi bo‘lganimdanmi, har holda, “bunaqa dim havoda muzdek biror narsa ichmasa bo‘lmaydi” degan bahona bilan mayxonaning toshdan qilingan tor zinasidan ko‘tarila boshladim.

Stollarning hammasi band bo‘lmasa ham, to‘rt-besh joyda odamlar to‘dalashib o‘tirar edi. Jazga yaqinroq stol atrofida kiyimboshlari horg‘in yuzlari singari qat-qat burishgan besh-oltita ayol o‘tiribdi. Mayxonada har xil kasbdagi odamlardan topilardi.

Ustun orqasidagi qorong‘iroq bir burchakda o‘tirgan yigitcha, aldamlamlik bilan bir amallab besh-o‘n tanga topgan bir necha so‘qqabosh idora xizmatchilari ikki jonga bir shishadan pivo olishib, tansa boshlanishi bilan ayollar o‘tirgan stolga yugurishar, bugun tuni bilan rosa kayf-safo qilyapmiz, deb quvonishardi. O‘rtaroqdagi stol atrofida o‘tirgan to‘rt-besh marmarislik dengizchi bulut

sotib yig‘gan pullariga olgan motorlik qayiqda ishlab topganlarini baq-baqaloq grek va turk ayollariga sarf qilish bilan ovora edilar. Ulardan yuqoriroqda, sochiga oq tushgan bir kishi mayxonachi bilan do‘st ekanligiga suyanib, yoniga uch xotinni o‘tirgizib olgan va kam pul xarjlab, ko‘proq rohat qilishga urinardi. Yenglari titilib ketgan smoking kiygan, ko‘ylagining yag‘iri chiqib, tirnoq oralariga kir o‘tirgan ofitsiant stolimga egilib nima istashimni so‘radi. Men bir krujka pivo buyurdim-da, shu orada boshlangan tansani tomosha qila boshladim.

Bilimdon bilan johilni, kibor bilan bir burda nonga muhtoj bo‘lib, umrini dengizda o‘tkazib, tarbiya olishga vaqt topolmaganlarni, yaxshi bilan yomonni — xullas, hammasini bir-biriga aralashtirib yuborgan bu ichkilikbozlik guvohi kabi erkaklarning yurish-turishida, yuzida, shilqim, ruhdan uzoq shahvat ifodasi hukm surardi. Xoh mast, xoh tetik ayollarning yuzi va harakati esa “e Xudoyim, qachon tugar ekan” demoqchi bo‘layotganday. Ular bugungi tunnigina, bunday turmushnigina emas, balki hamma narsaning tugashini istayotgandek edi. O‘z jazmanlaridan ko‘proq pul shilishga ko‘rsatma olgan bu xotinlar istar-istamas jilmayardilar. Suykalgan xushtorlarini ikki qo‘llari bilan ko‘kragidan itarganlarida, dumidan birov tortib qolgan mushukka o‘xshardilar. Keyin jazmanimni xafa qilib, qo‘ldan berib qo‘ymayin deb, erkalar va noz bilan yopisha boshlardilar. Bu ishlar shunday tez, shunday keskin o‘zgarib turardiki, ularda insonga xos hislarni izlab topish amrimahol edi.

Allaqanday ajib g‘ussa meni chulg‘ab oldi, boshqa tomonga o‘girilgan edim, mayxona xotinlarining stolida yolg‘iz o‘zi o‘tirgan yoshgina bir ayolning menga tikilib turganini ko‘rdim. Qora baxmal ko‘ylak kiygan, kifti, yelkasi, butun ko‘kragi ochilib yotgan bu sarg‘ish qizning yuzi menga tanish ko‘rindi. Bunday joylarda uchraydigan ayollar bir-biriga juda o‘xshaganligi uchun, “har holda, u yer-bu yerda ko‘rgan bo‘lsam kerak yoki boshqa odamga o‘xshatyapman” deb ortiqcha e‘tibor bermay qo‘ya qoldim. Biroq shuncha yoshlar tansa tushishga intizor bo‘lib navbat kutib turgan bir paytda, uning yolg‘iz o‘tirishi meni taajjublantirdi. O‘zi unchalik xunuk ham emas edi... Ko‘zini mendan olmayotganini ko‘rib,

ancha o'ng'aysizlandim. Men yana qayrilib tansa tushayotganlarga qaragan edim, anordek qip-qizil yuzli dengizchining silliq va qop-qora sochlari to'zg'ib ketgan, mast ko'zlari chala yumilgan, ozg'in xotin bilan janjallashib turganiga ko'zim tushdi. Dengizchining ustara bilan qirilgan boshining terisi, hattoki bir uchi uzun, bir uchi kalta qir qilgan va tamakidan sarg'ayib ketgan mo'ylovi jahldan titrardi. Ofitsiantlardan biri ularni ajratib qo'yishga urinarkan, yonimga boshqa bir ofitsiant yaqinlashdi. U engashib eski qadrdondek yolg'iz o'tirgan ayol tomon qoshi bilan imo qilib, qulog'imga shivirladi:

— Xonim stolingizga kelib o'tirishni istayapti.

— Qo'ysang-chi, birodar, mening puldor mijozlardan emasligimni o'zing bilasan-ku!

— Yo'q, sizga aytadigan gapi bormish.

— Shunaqami, ha mayli, kela qolsin!

Ofitsiant o'sha tomonga qarab boshi bilan imladi. Men ham yuzimga rozilik alomati berib, u tomonga qaradim. Ayol o'rnidan turdi, uning qattiq mast ekanligini sezdim. U stollarni, stullarni va qator qo'yilgan ustunlarni ushlab gandraklay-gandraklay yurib keldi-yu, ofitsiant surib qo'ygan stulga o'zini tashladi. Birpas boshini quyi solib o'tirdi-da, keyin asta ko'tarib, ko'zini menga tikdi. Men bu qarashda badmast kishining biroz bo'lsa ham es-hushini yig'ib olishga bo'lgan urinishidan bo'lak hech narsa ko'rmadim. Ammo men uning yuzini, sal jiyiriq burnini, shahlo ko'zlarini, burun va ko'z tagini qoplab olgan qizg'ish sepkillarini ko'rib, u menga aniq tanish ekanligini payqadim. Lekin uni qayerda ko'rganligimni o'ylab o'tirmadim. U gapirmas, aqli-hushini yig'ib olish uchun zo'r berib aftini burishtirardi. Men biror narsa deyishga majbur bo'lib qoldim.

— Nega tansa tushmayapsiz?

U, qo'ysang-chi, degandek qo'lini siltadi, so'ngra to'satdan o'rnidan turmoqchi bo'lgandek hushini yig'di, mastlarnikiga o'xshagan ovoz bilan gapirdi:

— Meni tanimidingizmi, domla?

Men juda g'alati bo'lib ketdim. Badanimni bezgakka o'xshagan titroq bosdi:

— Sen... Sen... Senmisan...

— Ha, menman! Men. Nigor... Oydinda...

Qo'sh derazali yorug' sinf. Quvnoq bolalar, o'rta qatorning eng oldingi partasida o'tiradigan ikki o'rim sochli, sepkilli qizcha ko'z o'ngimda namoyon bo'ldi. Men ularga nemischadan dars berardim. Bu sho'x qizcha eski shaharlik temiryo'l xizmatchisi-ning qizi edi. Men o'rgatgan notanish so'zlarni va qoidalarni hammadan oldin yodlab olar, javob berayotganida esa, "Eh, shu ham gap bo'ptimi! Men yana allaqancha narsalarni aytib berishim mumkin!" demoqchi bo'lgandek ma'noli tabassum bilan yuzimga boqar edi. Tanaffusga qo'ng'iroq chalinar-chalinmas mening oldimga yugurib kelib, qo'limdan tortqilar va yuring, domla, voleybol o'ynaymiz, deb hovliga yetaklar, o'zi past bo'yli bo'lsa ham, koptokni turning narigi tomoniga o'qdek uchirar edi. O'n ikkilarga kirgan bu qizcha naq olov edi. Har bir harakatida hayot jo'sh urardi. Bunga necha yil bo'ldi ekan? Chamalab ko'rsam, o'n to'rt yil bo'lgan. Lekin men uning yuziga boqar ekanman, ko'z o'ngimda zo'rg'a o'zini tutib o'tirgan sarxush xotin emas, balki butun maktab, o'qituvchilar, o'rtoqlari hammamiz jon-dildan sevgan kichkina "Chilli" turar edi. Go'yo u mutlaqo o'zgarmagandek. O'sha-o'sha burun, o'sha ko'zlar, o'sha tillarang sochlar, o'sha qizg'ish sepkillar.

Darrov miyaga kela qolgan "Qizim, qanday qilib bu yerga kelib qolding?" degan o'rinsiz savolni bermaslik uchun o'zimni zo'rg'a ushlab qoldim. Men o'sha yorug' sinfda kulib yubormaslikka harakat qilgan paytlardagidek qoshimni chimirishga urinib, yuziga tikildim va kutdim. Shu payt u men o'ylab turgan narsani yanada ochiqroq gapirib qoldi.

— Domla, hech o'zgarmabsiz! Menga xuddi o'sha paytlardagidek qarayapsiz!

— Sen ham o'sha-o'shasan, Nigor!

— Yo'q, domla, o'sha emasman.

Shu gapni aytar-aytmas rangi o'zgardi. Men bizni o'n to'rt yil orqaga sudragan yaqinlik asta-sekin yo'qolib borayotganini sezib, afsuslandim. Nigor ochiq qo'lini stolga tirab, boshini bir tomonga qiyshaytirganicha g'oldilladi.

— Boshingizni qotirib o'tirmayman, domla, sizni bir ko'rish-dayoq tanidim. Sizga aytadigan bir dardim bo'lmaganda, o'zimni tanitib ham o'tirmasdim. Chunki siz qanchalik tikilib qaramang, Chillini tanimadingiz.

U boshini ko'tardi, ko'ksi bilan stolga yastandi va tomdan tara-sha tushganday:

— Bitta bolam bor, shuni deb sizning oldingizga keldim! — dedi.

Men u nima demoqchi bo'lganini yaxshi tushunmagan bo'lsam ham, hamma narsani fahmlagandek kulimsirab qo'ydim-da, davom etaver, degandek boshimni silkitdim.

“Eshiting, men sizga gapirib beray...” deb, Chilli yarimta-yurim-ta jumlar bilan xuddi boshqa odam haqida gapirib berayotgandek beparvolik bilan quyidagilarni aytib berdi:

U o'n besh yoshida o'rta maktabni bitirishi bilan otasi stansiya boshlig'ining o'rinbosariga — qirq besh yashar kishiga erga beribdi.

“Nima qilay, men u bilan yashashga majbur edim. Shu vaqt-gacha yashadim ham. Ammo u ellik yoshdan oshgach, ichkilikka berilib ketdi. Boshqa xotinlarning ham eri ichadi-ku, deyishingiz mumkin. Lekin ularning bola-chaqasi bor. Bola ularga ovunchoq. Erimning esa... mijozi sust edi. Buning ustiga, rashkini aytmay-siz-mi? Sinfimizda buldanlik Kamol degan bola bor edi, o'sha vaqtda u tibbiyot fakultetida o'qirdi. Hozir vrach. Qaddi-qomati kelishgan yigit bo'lsa ham, naq eshakning o'zi, maktabda o'qib yurganimiz-da meni velosipediga mindirib, aylantirib yurardi. O'sha kezlari ta'tilga chiqib, Oydinga kelgan ekan, bog'da ko'rib qoldim. Birga o'qib yurgan chog'larimizni esladim. Men uni uyga taklif etib, qayerda turishimni tushuntirib berdim. Bu gapni cholga yetkazishib-di. Mayxonada ekan, ta'zirimni bergani uyga kelibdi. Men uning bunchalik vaqtli kelganini ko'rib, shoshib qoldim. U meni og'iz ochgani qo'ymay, “Bog'larda yigitlar bilan gaplashibsan! Bu yer-da mening obro'yim bor, iflos!” deya musht ko'tardi. Mening ham sabr kosam to'lgan edi. “Sening nimang borligini bilmayman-u, lekin nimang yo'qligini yaxshi bilaman. Yetar shuncha chidab kel-

ganim!” — deb yuboribman. “Hali sen gap qaytaradigan bo‘lib qoldingmi!” deya chol eshik orqasidagi soyabonni ola boshim, yuzim aralash ura ketdi. Shu orada Kamol kirib qolsa bo‘ladimi! Janjalni ko‘rib ketmoqchi bo‘ldi. Men uning orqasidan chaqirdim. Qayerdan bilay, men ham nodonlik qilib: “Kamol, ketma. Men seni deb shu janjalga qoldim”, deb yuboribman. Chol shu gapga yopishib oldi. Meni Oydin aholisi o‘rtasida sharmanda qildi. Kamol bilan oramizda hech nima yo‘qligiga hech kimni ishontira olmadim. Men qanday jinni qiz ekanligimni o‘zingiz bilardingiz-ku, domla. O‘sha kishi bilan qanday qilib yetti yil birga yashaganimga o‘zim ham hayron qolaman. Ahmoqlik qildim dedim-ku. Bu ham ahmoqlikdan. Miyamga qon urdi, eshikni qars etib yopib, chiqib ketdim.

Ammo tashqarida na Kamol, na boshqa kimsa bor edi. Men orqasidan chaqirganimda u qochib qolgan ekan. Kechqurun Buldanga jo‘nab qolibdi. Shu ahvolda otamning oldiga ham borolmasdim. Chunki gap-so‘zdan juda bezgan edim. Shu jonga teggan gaplarni u yerda ham eshitishga toqat yo‘q edi. O‘sha kechasi bir dugonamnikida tunab qoldim. Ertasiga uydان narsalarimni oldirib keldim, bilaguzuklarimni sotib, Izmirga jo‘nadim. U yerda to‘rt-besh kun turgach, bu yoqqa keldim. Mana oradan uch yil o‘tdi. O‘sha paytlarda olti oy ishladim. Keyin hamma narsaga bo‘yin egdim. Nima qilibdi? Dunyoga bir marta keladi-da kishi! Uyda ham kunning o‘tadi, mayxonada ham. Bir kuni Kamol bir gala o‘rtoqlari bilan mayxonaga kelib qoldi. Meni ko‘ra solib, stolimga yugurib keldi, yig‘lab-siqtab qilgan ishiga ming pushaymon yedi. “Oh, sen meni deb bunday joylarda yuribsan. Buning uchun men aybdorman, mening gunohim cheksiz!” deb mastlik bilan ko‘p gaplarni aytdi. Kishining bunday gaplarga ishongisi keladi. “Men seni bu yerda qoldirib ketolmayman, qani, yur, birga yashaymiz. Seni to‘y qilib olaman!” degan gapini eshitib laqqa ishondim. Mayxonachidan oladigan pulim bor edi, undan ham voz kechdim. Bizga indamay javob berishdi. Yana Istanbulga jo‘nadik. U yerda besh-olti oy birga yashadik. U “Otam rozilik bersa, nikoh o‘qitaman!” deb yurdi. U xoh nikoh o‘qitsin, xoh o‘qitmasin, nikoh menga baribir bo‘lib qolgan edi. Lekin bir kuni homilador bo‘lib qolganligimni

sezdim. “Nikohimda yo‘qsan, bolang kerakmas!” dedi u. “Nega endi?” — degan edim, “Mumkin emas! To‘ydan ilgari bola bo‘lishini istamayman!” deb javob berdi. Bunday qarab ko‘rsam, u nikoh o‘qitmaganligidan emas, balki bola bo‘lsa, oyoq-qo‘li bog‘lanib qolishidan qo‘rqayotgan ekan. Niyati shu bo‘la turib, menga or-nomusdan gapirganiga undan ko‘nglim judayam sovib ketdi. O‘zlaridan boshqalarni ahmoq deb o‘ylaydilar. Odamga alam qiladigan joyi ham shu. “Yaxshi, sen tashvishlanmay qo‘ya qol! Men Izmirga borib, tanish doktorga tekinga, gap-so‘zsiz bolani oldiraman”, dedim-da, kemaga o‘tirib bu yerga keldim. Darrov mayxonaga joylashdim. Hademay besh-o‘n qurush ishlab oldim. Bu orada sakkiz oylik bo‘lib qolgan chaqaloq tug‘ildi. Ko‘rsangiz, biram shirin-shakarki, domla. Bir xotinni topganman, o‘zi emizadi, o‘zi qaraydi. Biz bu yerda hamma vaqt kayfdamiz. Mast onaning sutini bolaga berib bo‘lmas ekan. U go‘dakni o‘z bolasidek tarbiya qilmaydi-yu, boshqa iloj yo‘q-da! Kamol mening qayerda turishimni bilmaydi. Buning ustiga, o‘qishini tashlab kelolmaydi ham, kelish niyati borligi ham gumon.

Nima demoqchi edim? Ha, bola halitdan mehmonxonalarda xor bo‘lib yuribdi. Sizni ko‘rib kallamga bir fikr keldi. Anqarada tanish-bilishingiz ko‘p. O‘sha yerda bolalar uyi bor ekan. Bolamni o‘sha yerga joylashtirib qo‘yolmaysizmi? Ikki yoshga to‘lgan kuni qaytarib olaman. Undan oshiqqa zo‘rlasalar ham qoldirmayman. Lekin sal ulg‘aysin!”

— Qo‘limdan kelganicha yordam beraman, qizim! — dedim. — Lekin nima uchun otasiga aytmayсан?

Ehtimol, gapirib bergan hikoyasining ta’siri ostida kayfi sal tarqaldimi, harqalay, Chilli ko‘zlarini jahl bilan menga qadadi:

— Nega endi? O‘z farzandini xohlamagan kishiga nega aytar ekanman? Uni men tug‘dim, uni men tarbiyalab katta qilaman. U ahmoqqa o‘g‘li borligini sezdirmayman ham.

U charchagan ko‘rinar, ammo ko‘zlarida o‘z farzandi haqida gapirayotgan onalarnikidek bir o‘t yonib turardi.

— Shu ishni to‘g‘rilab berasiz-a, domla. Siz meni juda yaxshi ko‘radingiz. Xo‘p, sizni bezovta qilmay!

U oʻrnidan turdi, qoʻli bilan stolga suyanib, naq yuzimga egildi va pichirladi:

— Koʻrasiz, domla, yemasam ham, ichmasam ham oʻgʻlimni odam qilaman. Keyin oʻgʻlim bilan koʻchada ketayotganimda otasini uchratib qolaman. Shunda oʻgʻlimga, “Sen ketaver!” deyman-da, otasining yoqasidan ushlab: “Mana, koʻr, pastkash, sen dunyoga kelmay yoʻq boʻlib ketdi, deb yurgan oʻgʻling arslondek yigit boʻldi. Lekin u seni tanimaydi, ota ham demaydi!” — deyman.

Chilli orqasiga qayrildi, yana kayf olgan kishidek stol va ustunlarni ushlab, gandiraklaganicha stoliga borib oʻtirdi.

MASLAKDOSH

Kel, shu yerda qittak “dori” qilib olaylik. Jonim afandim, yarim soat kech qolsang, uydan seni haydab yuborishmaydi. O‘zimiz uylanmagan bo‘lsak ham, bunday narsalardan xabarimiz bor. Bu yerda joning huzur qiladigan gazak bo‘ladi, o‘zi ham juda arzon. Ozib-yozib bir uchrashib qolibmiz, loaqal arog‘imizni tatib ko‘r...

Jigarim... Ho‘, garson!.. Qani, biror narsa olib kel-chi!..

O‘tir, do‘stim. Sen bilan biz uncha eski tanish bo‘lmasak ham, negadir menga yoqib qolding. Men ulfat quliman. Ayniqsa, maslakdosh ulfat degan joyda jonimni ham ayamayman. Bu mamlakatda sen bilan bizga o‘xshagan besh-o‘nta ziyoli bor, xolos. Shularki bir-biriga qovushmasa, holimiz nima kechadi? Yo gapim noto‘g‘rimi, do‘stim? “Hozir dunyo manfaat dunyosi, odamning do‘sti bo‘lmasligi kerak!” deyishadi, lekin bunga qarshiman. Avom xalq nima desa, shunday ekan-da, deb ketaversak yaxshimi? Bu bilimimizga ham, xislatimizga ham, e‘tiqod-fikrlarimizga ham mutlaqo to‘g‘ri kelmaydi. Seni bilmayman-u, lekin men moddadan yuqori bo‘lgan allaqanday ma‘naviy bog‘lab turuvchi ipga, kishilarni o‘zaro yaqin qiladigan allaqanday hissiyotga ishonaman. O‘zing o‘ylab ko‘r, dunyoda o‘zaro muhabbat, o‘zaro yaqinlik his-tuyg‘ulari bo‘lmasa, kishi dunyoda yashab nima qiladi? Ana shu his-tuyg‘ularimizgina bizni avomlardan ajratib turadi-da! Lekin biz ziyolilarni o‘zaro bir-birimizga bog‘laydigan yagona fikr iplari yo‘q. Har kim o‘zicha o‘ylaydi, o‘z manfaatini ko‘zlaydi. Shuning uchun yaqin ulfat topib qolsam, terimga sig‘may ketaman. Har kim o‘zicha kuyib-pishadi, ziyolilarning har qaysisi hayot haqida, odamlar haqida juda ko‘p fikrlarga, ayniqsa, o‘z falsafasiga ega. Hammamiz ham buni tushunadigan, qarama-qarshi fikrlarni izohlab beradigan do‘stga muhtojmiz. Yo‘q, yo‘q, topib bo‘lmaydi dedim-ku!.. Idorada o‘n beshga yaqin kishi ishlaymiz... Hammasi ham o‘qimishli, tahsil ko‘rgan, bilimdon, ziyrak odamlar. Lekin bittasi

ham didimga to'g'ri kelmaydi. Qani endi jondan aziz, yaqin ulfating bo'lsa-yu, boringni fido qilsang... Idoramizda bir yigit bor edi. Boshiga kulfat tushdi, balki, eshitgandirsan... Qisqasi, u... ehtimol, o'zing unga advokat bo'lgandirsan... To'g'risini aytсам, unday odam topilmaydi, qalbi gavhar, o'zi ham ajoyib edi-da! Men faqat o'shanigina yaqin do'stim deb bilardim. Qo'lingdan nima ham kelardi? Odamlar shunaqa o'zi... Tuhmatga qoldi... Qamab qo'ydilar... Bunga o'zi ham aybdor, chunki tilini tiymasdi, orqa-o'ngiga qaramay gapiraverardi. "O'g'lim, hozir sen aytgan zamon emas, dunyoni qaytadan qurish qo'lingdan kelarmidi?" deb o'ziga necha martalab aytdim. Uch-to'rt qurushni cho'ntagingga solib, bir chekkada tinchgina yotavermaysanmi... Shunday emasmi, jonim afandim? Bizning ham o'zimizcha shaxsiy fikrimiz bor... Fikr bobida undan ko'ra o'zimni peshqadamroq hisoblayman... Bu dunyo shundayligicha qolib ketmasligi kerak, bu to'g'ri gap, lekin hamma narsa ham o'z navbati bilan bo'ladi-da!.. Axir, men gap sotib yurganim yo'q-ku? Odam degan qorda ham iz qoldirmay yurishi kerak... Lekin o'jar bola bunga quloq solarmidi... U hamisha to'ppa-to'g'ri ketaverardi. Go'yo yolg'iz o'zi dunyoni ostin-ustun qilib yuborishga qodirdek.

O'g'lim garson!.. Bizga yana bittadan aroq keltir!

U, o'qigani-o'qigan, kitoblarda yozilgan narsalarning hammasini chin deb hisoblab, miyasiga joylashtirib olgan edi. Turmushga razm solish kerak, turmushga, kitoblarda hech narsa yo'q... Ehtimol, biz ham uyimizda kitob o'qib turarmiz... Lekin turmush butunlay boshqa narsa... Odam degan orqa-oldiga va zamonga qarab yurishi kerak... Payti kelganda men undan ham ko'proq jonbozlik ko'rsatarman... Miyamdagi fikrni amalga oshirish uchun so'nggi tomchi qonim qolguncha kurashmasam nomardman. Lekin hali aytganimdek, hamma narsaning vaqt-soati bor-da.

Eh, attang... O'ziga o'zi qildi, bola bechora... Bu yer — kichkina yer... Gap-so'z darrov hamma yoqqa tarqab ketadi... Gapni ko'paytirmay tinchgina bir chekkada yashagan ma'qul. U esa duch kelganga yopishdi, mamlakat ulug'larining hammasini g'azablantirdi. Pirovardida o'sha mash'um odamlar bilan janjallashdi. O'shanda men uni chaqirib olib, "Do'stim, bularning na imoni,

na dini bor. Odamga eng keyin zarur bo'lgan narsani ular birinchi navbatda ep ko'rishadi" dedim. Biroq unga gapimni uqdira olmadim. O'sha odamlar ikkita yolg'onchini guvoh qilib, unga tuhmat qilishdi... Bola bechora qamalib qoldi...

Ishonmasliging ham mumkin, o'sha kuni kechgacha jinni bo'lib qolayozdim. Uni o'ylagan sari ko'zimga yosh keladi. Ha, yig'ladim! Ishonging kelmasa ishonma, birodar, men ulfat quliman, aziz do'stim uchun jonimni ham ayamayman, deb aytdim-ku hali. Haq gapni aytyapman, xayolimda yuragim urishdan to'xtab qoldi. Bechoraning na puli bor, na biror kimsasi... Onasi, uka-singillari unga qaram edi. Boshiga kulfat tushdi, yana qanday kulfat-a... Beray desam, o'zimda ham pul yo'q... Bor bo'lganda jonimni ham ayamasdim... Lekin o'zingga ma'lum, oylikka qaram odamlarmiz... Buning ustiga, birovg'a borib, uning to'g'risida bir narsa gapirib bo'lmaydi ham... Jinoyat yomon narsa. Kishini darrov qoralab qo'yadilar, oqni ham qora qilib ko'rsatadilar... Qamoqqa borib uni ko'rolmadim. Bilasanmi, shu la'nati joyning yaqiniga yo'lagim ham kelmaydi... Lekin qo'limdan kelgan yaxshilikni bu boladan ayagim yo'q... Do'st uchun jonimni ham ayamayman dedim-ku...

Seni advokatlikka tanlaganligini eshitib juda xursand bo'ldim. Ishi g'oyat nozik-da!.. Bu narsa hamma advokatning ham qo'lidan kelavermaydi... Buning uchun yuragida o'ti bor, da'voning ruhini sezadigan kishi bo'lishi kerak. Chindan ham yanglishmagan ekanman. Sudning dastlabki majlisida uni yoqlab so'zlagan nutqingni menga gapirib berishdi (ha, o'sha kuni biroz tobim qochib sud majlisiga borolmadim, voqeani og'aynilardan eshitdim). Qizg'in nutq so'zlab san. Nima bo'lsa ham, bir-ikki majlisdan so'ng bolani qutqazib qolarsan, deyman.

Garson... Kel, jigarim, stolni yig'ishtirib ol!..

Ich, birodar, ich!.. Xudo haqi, shuni alamimdan ichyapman. Ichim yonib ketyapti, yonib!.. O'n yil qidirsam ham, bunday maslakdosh ulfatni topa olmasdim! Uni ham taqdir menga ko'p ko'rdi. Esimga tushsa dardim yangilanadi. Axir, biz bu yerda o'tiribmiz, u bo'lsa tosh to'shalgan xonalarda nima qilayotganikin?.. Eh, bevafo dunyo!..

Lekin bilasanmi nima? Bu voqea uning uchun saboq bo'lishi ham mumkin. Biroz yotib chiqsa, hech narsa bo'lmaydi... O'zi shunga o'xshagan narsaga muhtoj edi, shunday emasmi? To'g'rimi?! A, nima deysan? Haddidan oshib ketayotgan edi-da. Tutgan yo'li dorga olib borishi ham mumkin edi. Tag'inam omadi kelib qoldi... Ko'pi bilan bir-ikki yil yotib chiqadi, saboq bo'ladi, saboq! Bu narsa uning istiqboli, hayoti, tinch umri uchun kerak... Mafkuramiz uchun lozim. Jigarporam, agar sen ham uni hurmat qilsang, uni yoqlama!.. Unga yaxshilik qilmoqchi bo'lsang, qo'ya ber, ishing bo'lmasin! Biroz tavbasiga tayanib chiqsin...

Mussolini nima degan edi? Odam bo'lish uchun bir necha yil qamoqda yotish kerak, deganmidi? Shu Mussolini ajoyib odam-da!.. Jamiyatning ana shu fojiali davrida ziyoli qamoqda yotib chiqishi kerak... Ongni o'stirish, hayotni tushunish uchun bundan boshqa iloj yo'q. Bizning o'g'lon ham shu tariqa kitobdan bosh ko'tarib, atrofiga nazar tashlasa, ko'r-ko'rona kirgan yo'lidan qaytib qolar.

Ha, uni sevsang himoya qilishga uncha urinma. Har narsaga ham unchalik kirishib ketaverma... Sudda juda yaxshi otashin nutq so'zlaganingni eshitib ham xursand bo'ldim, ham o'g'lonni o'ylab xafa bo'ldim. Seni bu yerga chaqirishdan maqsad ham shu edi. Zotan, o'zi ham asabiy bola, past-u baland gap qilib, sudyalarning ham jahlini chiqarib yuboradi, ishni rasvoyi jahon qilib bir-ikki yilga kesilib ketadi... Ha-ha-ha... a... Bor-yo'g'i bir-ikki yil yotib chiqadi... Nega boshingni chayqaysan? Advokatligim uchun pul olaman, bu vijdonan emas, deysanmi? Bu unga nisbatan yomonlik emas, turgan-bitgan yaxshilik-ku!.. Istasang, odamgarchilik qil-da, pulini olmay qo'ya qol... Qancha lira berishi kerak? Yigirma besh lirammi? Men o'ttiz lira beray, sen uni kestirib yubor! Ko'ryapsanmi, ishqilib, unga foyda bo'lsin deb, faqat pulimni emas, jonimni ham ayamayapman! Shunday yaxshi do'stimdan, shunday maslakdosh ulfatimdan judo bo'lishga ham roziman...

Nima? O'ttiz lirani qayerdan olasiz demoqchimisan? Ha, u qamalgandan keyin joyi bo'shab qolgan edi... O'rniga meni olishdi. Shu oydan boshlab maoshimga qirq lira qo'shib beradigan bo'lishdi...

Garson... Yana bitta aroq keltir!..

DUSHMAN

Tun, yomg'ir shivalab turibdi.

Paltosining keng yoqasini ko'tarib, qalin qo'lqop kiygan qo'llarini orqasiga qilib olgan bir yigit borardi. Ho'l asfalt ko'chada uning yangi loklangan botinkasi yaraqlar, yo'l-yo'l qora shimi qomatiga juda yopishib tushgan edi.

U nam asfalt yuzidan tik yuqori ko'tarilib, yana pastga tushayotgan botinkasiga ma'nosiz tikilganicha chuqur o'yga tolib borardi. "To'g'risini aytganda, kishining hayoti ham mana shu loklangan botinkaga juda o'xshaydi, — deb o'yladi. — Biz ham sudrala-sudrala eskib, to'ziymiz, putur yetamiz; borib-borib axiyri hech narsaga yaroqsiz bo'lib qolamiz..."

Mulohazalari o'ziga u qadar nozik va chuqur ma'noli ko'rinmadi, shekilli, labini tishlab qo'ydi. Kechqurun bir oshnasinikida poker o'ynab o'ttiz lira yutib olgani esiga tushib qoldi. "Agar yonimda o'sha xotin o'tirmaganda, yana ancha yutgan bo'lardim, — deb o'ylardi. — Avvalo, u erining puliga ishonib, dangal o'ynadi, undan keyin ora-sira engashib, qartalarimni ham ko'rib oldi".

Yana upa-elik, atir va ayol kishi sochining xushbo'y hidi dimog'iga urganday bo'ldi, yutinib qo'ydi.

Garchi zerikarli bo'lsa ham, hayot qanday yaxshi!.. Kunduzi idora xizmati... yengil ish... katta daromad... Xizmatdan so'ng to'yib yeyiladigan yaxshi ovqat. Ovqatdan so'ng choy... ba'zan kino yoki poker o'yini. So'ng uyqu...

Bularning hammasi yaxshi, ammo kun bo'yi davom etadigan yoqimsiz ishdan zerikib, o'z hayotining puch, bemaza ekanini sezar va bu kayfiyatdan hech qutulmasdi. Unga nimadir yetishmayotganday bo'lardi.

Hozir uyga qaytar ekan, u hayotining puchligini yana bir qayta his etdi. U kunini yaxshi o'tkazdi, hatto o'ttiz lira ham yutdi, biroq hamon norozi, ko'ngli qanoatlanmagan.

“Balki, bu hayot, qonib uxlamaslik asablarni buzgandir”, deb o‘yladi. U uyiga yaqinlashdi, yarim ochiq turgan bog‘cha eshigini tepib ochdi-da, shag‘al to‘kilib ikki tarafga gul o‘tqazilgan yo‘lkadan osmonga qaragancha keta boshladi. Kechasi doim uyiga orqa eshikdan kirardi. Xizmatkor darvozaga yaqin yerda yotsa ham, uyg‘otgisi kelmas, buning ustiga, orqa eshik yotoqxonasiga yaqin edi. Xullas, shu yoqdan kirishga odatlanib qolgan edi.

Eshikka yaqinlashgach, cho‘ntagidan kalitni oldi-yu, eshikka qaraganicha qotib qoldi. Qandaydir bir qora narsa eshikning ke-sakisiga suyangancha qimirlamay turardi.

Yigit qo‘lini cho‘ntagiga suqdi. Aksiga olib, to‘pponchasini ham olmagan ekan. Qora narsa birdan qimirladi. Yigit dodlashga, qochib ketishga shaylangan ediyamki, qorayib ko‘ringan kishi bar-mog‘ini lablariga bosib: “Jim!” — deb pichirladi.

Notanish kishi tomonidan bu so‘z shunday tabiiy va buyruq tar-zida aytilgan ediki, yigit beixtiyor to‘xtab, unga qiziqib qaradi.

Notanish kishi yaqinroq keldi-da:

— Shu yerda biroz mizg‘ib oldim. Yomon niyatda kelgan deb o‘ylamang. Yotadigan joyim bo‘lmaganidan keldim, — dedi.

Yigit uni diqqat bilan ko‘zdan kechirdi, uning na gadoy, na sayoq kishiga o‘xshamasligini ko‘rib ajablendi. U tuppa-tuzuk ki-yingan, hatto galstugi ham bejirimgina. Qisqasi, bu odam tashqi qiyofasidan martabali kishilardan farq qilmas edi.

Yigit, o‘zini xotirjam tutishga tirishib, notanish kishi oldidan o‘tdi-da, eshik qulfiga kalit soldi. Biroq to‘satdan yana vahm bos-di. “Nega bu odamning so‘ziga laqqa tushib, ishona qoldim, tag‘in sezdirmay orqamdan kelib, biror narsa bilan boshimga tushirib qol-masaydi”.

Notanish kishi oyoqlarini sudrab bosib, bir necha qadam uzoq-lashgach, orqasiga o‘girilib:

— Bu kecha bog‘ingizning bir burchagida tunashga ijozat bera-sizmi? — dedi-da, siren tupi tomon bir qadam yurdi.

Yigit qayrilib begona kishiga qaradi. Shoxlarning soyasida notanish kishining yuzi uncha yaxshi ko‘rinmasdi. Biroq uning ovozi yigitda shunday ishonch tug‘dirdiki, bir zumda qo‘rquv va ikkilanishni butunlay unutdi. Qo‘qqisdan xayolidan bir narsa lip

etib o'tganday bo'ldi. Unda ishonch hosil bo'lganligiga sabab bu ovozning tanish ekanligida emasmikin? Bu ovoz unga qadrdon do'stining ovozini eslatdi. Yigit unga tomon yurdi.

Yomg'ir tinib, ko'kda bulutlar bir-birini quvalashib borardi. Vaqt yarim kechadan og'ganda chiqqan yarim oyning daraxt shoxlari orasidan tushib turgan olachalpoq nuri notanish kishining yuzini sal yoritardi.

— Ijzat bermasangiz, ketayin, — dedi u atrofga alanglab. Lekin yigit uning so'zlarini yaxshi anglolmadi. Shoxlar orasidan tushayotgan oy nuri notanish kishining og'zi va iyagini yoritdi. Bu tishlar va gapirganda bir tomonga burilib ketayotgan bu lablar yigitga tanish ko'rindi. U yaqin borib, notanish kishining basharasiga razm solmoqchi bo'luvdi, notanish kishi o'zini orqaga tortdi.

— Siz haligi ... emasmisiz?.. — so'radi yigit.

Lekin notanish kishi qo'li bilan og'zini to'sib:

— Ovozingni chiqarma!.. Men seni bir ko'rishdayoq tanidim, ammo meni eslay olarsan deb xayolingga ham keltirmagan edim, — deb shivirladi...

Yigit uning qo'lidan ushlab o'zi tomonga, yorug'likka tortdi.

— Juda oz o'zgaribsan... Yuz-ko'zlaring uncha o'zgarmabdi: og'zing, burning avvalgicha, ayniqsa, og'zing. Biroq nima desa bo'ladi... haligi... biroz qarigandaysan... Yo'g'-ey, qarigan ham emassan, mendan yoshroq ko'rinasan... Xullas, boshqacharoq bo'lib qolibsan. Aft-basharang emas, uning ichi o'zgarganga o'xshaydi... Azizim, kechirasan, lekin men buni so'z bilan ifoda qilolmayman.

U kishi biroz kulimsirab:

— Sen ham biroz o'zgaribsan, — deb qo'ydi.

Ular eshik oldiga kelishdi.

— Tashqari sovuq, shunday emasmi? — dedi yigit u kishiga savol nazari bilan qarab. — Uyga kiraylik.

Notanish kishi kulib:

— Meni uyga kirgizish xavfli, — dedi shivirlab.

Yigit to'xtadi. Uni yana avvalgiday qo'rquv bosdi. Buni payqagan mehmon tinchitishga oshiqib:

— Yo‘q, azizim, men o‘g‘rilik-bosqinchilik bilan shug‘ullanmayman, lekin politsiya axtarib yuribdi, — dedi.

Yigit mehmonga diqqat bilan tikildi-da, keyin kulib dedi:

— Kim biladi nima ishlar qilib yuribsan! Kel, biroz suhbatlashaylik!

Ular qorong‘i yo‘lakdan o‘tgandan keyin, zinadan yuqoriga chiqib mehmonxonaga kirishdi. Mezbon chiroqni yoqdi.

Mehmon hamon yengilgina kulimsiragancha, uyning u yoq-bu yog‘ini ko‘zdan kechira boshladi.

Xona tartibli yasatilgan bo‘lsa ham, biroz besaranjom edi. Polga gilam to‘shalgan, pastak stolchalarga papiros to‘la qutichalar terib qo‘yilgan. Bu jihozlardan bo‘lak yana ikkita yumshoq kreslo va burchakda bir divan bor edi. Derazalarga sarg‘ish to‘r pardalar tutilgan. Yozuv stoli ustida qog‘ozlarning sochilib yotishidan xo‘jayinning bo‘ydoq ekani va xizmatkorga bu uyni yig‘ishtirish taqiqlab qo‘yilgani ko‘rinib turardi.

— Ko‘rismaganimizga ham o‘n ikki yilcha bo‘lgandir-a? — deb so‘radi mezbon.

— Ha, o‘quv yurtini tamomlaganimizdan beri ko‘rishganimiz yo‘q.

— Nega seni politsiya axtaradi? Xavfli fikrlarda bo‘lganliging uchun ishdan bo‘shatib yuborishganmish, degan gaplar eshitgandim.

— Bularni fahmlash qiyin emas.

— Chindan ham dunyoni o‘zgartira olaman deb o‘ylaysanmi?

— Lekin sizlar dunyoni o‘zgartirib bo‘lmaydi, deb ishonishga majbursiz!

Oraga jimlik cho‘kdi. Ikkovlari ham kresloga o‘tirishdi. Mezbon radioni buradi. Birozdan so‘ng xuddi olisdan kelayotganday mayin musiqa eshitila boshladi. Ikkalasi ham o‘yga tolgancha musiqa tingladilar. Qandaydir bir operaning oxiri eshittirilayotgan edi. Har gal gumburlagan ovozlar tinganda nay ovozini eslatuvchi mayin kuy aniqroq eshitalardi. Ikkalasining ham yuzlarida iliq va yumshoq bir tabassum o‘ynaganday bo‘ldi.

Mehmon yerga yozilgan gilamga uzoq tikilib qoldi. Uning chehrasida yana tabassum paydo bo‘ldi. Lekin bu tabassum uning

qo'yniga qo'l solib, siriga oshna bo'lmoqchi bo'lgan kimsani qarshilovchi avvalgi oddiy tabassum emasdi. Yo'q, bu tabassum samimiy, beg'araz, go'dak tabassumiday sof edi. U boshini ko'tardi.

— Qanday ajoyib-a? Shunday emasmi? — dedi o'rtog'iga qarab. — Musiqani eshitmaganimga to'rt yil bo'ldi.

— Nega?

— Imkoniyat bo'lmadi-da...

Tomoshabinlar ijrochilarni uzoq qarsak bilan olqishladilar. Keyin nemis tilida aytilgan so'zlar eshitila boshladi. Mezbon radioni o'chirdi. Xona jimjit bo'lib qoldi.

Mezbon bilan mehmon bir-birlariga qarab kulib yuborishdi. Ular bir-birlariga shu qadar do'stona nazar tashladilarki, go'yo bir lahza tasavvurlarida oradan o'tgan o'n ikki yilni birga o'tkazganday bo'ldilar. Boqishlari samimiy edi.

Mezbon o'rnidan turib, mehmon yoniga keldi-da, uning yelkasi qo'lini tashlab:

— Qani, gapirib ber, — deb taklif qildi.

— Yo'q, avval sen o'zing gapir.

— Ko'rib turibsan-ku, men odatdagi normal yo'ldan borib, mana shu darajaga erishdim.

— Normal yo'ldan to'g'ri yurib borayotganingga o'zing ishonasanmi?

— Nega ishonmay? Ishladim, foyda keltirdim, nihoyat, ko'tarildim.

— Men sening qaysi yo'ldan borayotganingni bilmayman. Ehtimol, odatdagi yo'ldir. Biroq shu yo'l to'g'ri yo'l ekanligiga sening ishonching komilmi? Hammadan muhimi, sen chindan ham foyda keltirdingmi? Nima demoqchi bo'layotganimni tushunyapsanmi? — takror so'radi mehmon, o'z gapiga javob ololmagach.

— Ha, qisman tushunyapman.

— Nima ishlar qilganing, qanday ishni foydali deb atashing haqida o'ylab ko'rdingmi hech? Hozirgi mansabga erishish uchun o'zing bosib o'tgan va ortingdan boshqalar kelayotgan ana shu yo'lga sira qayrilib qaradingmi? Kimga va qay daraja foyda yetkazganingni o'ylab ko'rdingmi?

Mezbonning yuzida zerikish alomati ko'rindi. U mehmonning gapiga qo'l siltab, zo'rma-zo'raki kulimsirarkan:

— Do'stim, qo'y shu mujmal mulohazalaringni! — dedi.

Mehmon kreslodan sapchib turdi.

— Yo'q, bu mujmal mulohazalar emas!.. — qizishib gapira ketdi u. — Bu mulohazalarning ma'nosiga tushunib yetsang, ular senga umrbod besh qo'lingday ravshan bo'lib qoladi. Biroq bularni bir chekkaga qo'ya turamiz. Ammo shunga ishonamanki, bu masala ustida bosh qotirib ko'rgan kishi hech qachon yumshoq kresloda xotirjam o'tirolmaydi.

— Balki, o'zingning mana shunday yumshoq kreslolarining bo'lmaganidan bunday mulohazalar yo'liga kirgandirsan?

Bu so'zlardan mehmonning rangi o'zgarib ketdi. Lablarining chekkasidagi mayin tabassum o'rmini nafrat to'la achchiq istehzo egalladi:

— Agar miyamni o'ylashdan, ko'zimni ko'rishdan mahrum eta olsam, men ham sen erishdim degan martabaga erisha olishim uncha qiyin emasligini o'zing ham yaxshi bilasan!..

— Bilmadim...

— Hozir-chi?

— Hozir sen bizdan butunlay uzoqdasan.

Mezbon bu so'zlarni o'ylamay-netmay aytib yubordi.

Faqat aytib bo'lgandan keyingina bu gapning chindan ham haqiqat ekanini angladi. Qarshisida turgan bu kishi bilan eski o'rtog'i o'rtasida hech qanday o'xshashlik qolmagan edi. Bu — biroz ortiqcha so'z aytib qo'yishdan cho'chib turadigan yuraksiz, hatto keli-sha olmaydigan kishisining so'zlarini ham hech qanday e'tirozsiz, diqqat bila tinglovchi, mehnatsevar, soddadil bola emas, balki bir so'zli, mustahkam irodali, yopishganini uzib oladigan bir odam edi. Ilgarilari quyuq kipriklar ostidan atrofdagilarga yoqimli va muloym boqadigan tim qora chaqnagan ko'zlar hozir suhbatdoshining yelkasidan bosib, ezayotganday edi. Bu qarashga bardosh berolmagan mezbon boshini teskari o'girdi. Keyin o'zini o'nглаb olib, yana mehmonning yuziga qarashga urindi.

— Sen charchagansan, — dedi u o'rtog'ining ko'zlariga tik qarashga harakat qilib. — Yur, senga joy ko'rsatay.

— Demak, uyingda yotib qolishimdan qo‘rqmaysan?

— Meni haqorat qilmoqchimisani?

Mehmon javob bermay, kreslodan ohista turdi. Ular mehmonxonadan jimgina chiqishdi-da, zinadan tushishdi. Mezbon yotoqxona eshigini ochdi.

— Bu mening yotoqxonam, — deb tushuntirdi u. — Sen shu yerda yotasan. Men yuqorida katda yoki divanda yota qolaman.

Mehmon do‘stiga xayrli kech tilab xonaga kirdi, biroq birdan orqasiga qaytdi.

— Kel, seni bir marta quchoqlay. Ehtimol, yana qaytib ko‘rolmasman...

— Nega? Ertaga ko‘rishmaymizmi?

— Men barvaqt turib, sekin chiqib ketaman. Senikida tunaganimni hech kim bilmasligi kerak... Kel seni quchoqlab o‘payin. Bilasanmi, men seni yoshlikda juda yaxshi ko‘rardim...

“Hozir-chi?” deb so‘rashga mezbon jur‘at etmadi.

Ular quchoqlashib o‘pishdilar. Har ikkisinin ko‘zida yosh ko‘rindi.

— Xayrli kech! — dedi mehmon.

— Xayrli kech!

Eshik sekin yopildi. Mezbon zinadan sekin-sekin ko‘tarilar ekan, o‘zida bir o‘zgarish sezdi. Ko‘ksini bir narsa ezib turganday edi.

“Uning gaplarida haqiqat bormi? — deb o‘yladi u. — Yo‘q, aslo! Yo‘q, hamma odamlarning ahmoq bo‘lishi mumkin emas!.. Inson — g‘alati maxluq. Har aqlli odam ham miyasiga bironta be-ma‘ni fikr o‘rnashib qolsa, mana shunaqa savdoyi bo‘lib qoladi!..”

U mehmonxonaga kirib, radioni qo‘ydi. Angliya stansiyalari bir necha yillardan beri eshittirilaverib siyqalanib ketgan raqs ku-yini berardi. U radioning qulog‘ini o‘ngga, chapga burab ko‘rdi, biroq Peterburgdan ingliz tilida berilayotgan eshittirishdan bo‘lak hech narsa topa olmay, stol yoniga o‘tirdi.

Hadeganda uyqusi kelavermadi. Tashqaridan adyol olib kirib, divanning ustiga tashladi. Xuddi uzoq davom etgan, toliqtiradigan suhbatdan so‘ng bo‘ladiganday miyasi charchagan, fikrlari chalkashib ketmoqda edi. Haqiqatda esa uncha ko‘p gaplashganlari yo‘q.

Mehmonning masxaraomuz kulimsirab turishi, xatti-harakatlari, “nechuk meni besh barmoqday aniq ko‘rinib turgan haqiqatni aytishga majbur etyapsan?” deyaotganday jiddiy qiyofasi ko‘z oldidan nari ketmas edi.

Uning bu qilig‘i mezbobning jahlini chiqarli. Turg‘un suvga otilgan tosh kabi to‘lqinlatib uning ruhiy tinchligini buzgan, yaxshi mashina singari necha yillardan beri buzilmay, qulay formulalar bilan ishlab kelayotgan hayotini buzishga eski o‘rtog‘ining qanday haqi bor?!

“Borib uyg‘otaman, bahslashamiz!” dedi.

Pastga tushib qarasa, mehmon uxlab qolibdi. Hatto chiroqni yoqsa ham uyg‘onmadi. Uning yuziga boqib, hayron bo‘lib qoldi: bu chehrada na keskin zaharxanda bor edi, na yuqorida o‘tirishgandagi kabi sovuq va tik qarashlar. Lablarida go‘daklar tabassumi o‘ynayotgan bir kishi dong qotib uxlab yotardi. Ehtimol, hozir u tushida sevimli yorini ko‘rayotgandir. Nahotki mana shu odam chindan ham politsiyadan yashirib yursa, jamiyatning eng yovuz dushmani bo‘lsa?

Uni uyg‘otishga ko‘zi qiymadi. U o‘z xonasiga qaytib keldi-da, o‘yga toldi: oralarida bir-ikki og‘iz tushunarsiz va keskin gaplar bo‘lib o‘tdi, xolos. U xayolida suhbatni davom ettirib ko‘rdi-yu, ammo oxiri berk ko‘chaga kirib qoldi. Buni sezib butun vujudini titroq bosdi. Fikr yuritdi deguncha oromi buzilardi: “Axir, qayta-qayta o‘ylash, mehmonning haqligini tasdiqlash-ku!” — dedi.

Stol ustida turgan gazetani ko‘zdan kechirar ekan, uchinchi sahifadagi bir xabarga ko‘zi tushdi. Xabarda mehmonning nomi yozilgan bo‘lib, politsiya uni zo‘r berib qidirayotgani, endilikda uning izi topilgani va yaqinda qo‘lga tushajagi haqida aytilgandi. So‘ngra uning shu vaqtgacha qilgan “jinoyatlari” sanab o‘tilgandi. Shuningdek, uning yaxshi ma‘lumot olganligi, hatto bir vaqtlar, jamiyat uchun foydali odam bo‘lib yetishadi, degan umidlar ham bo‘lganligi, biroq keyinchalik u ijtimoiy tuzum uchun xavfli kishi bo‘lib chiqib, mavjud tuzumning ochiq dushmaniga aylangani ko‘rsatib o‘tilgan edi.

Yigit bu satrlarni uzoq vaqt sinchiklab o‘qidi. So‘ng: “Dushman...” deya o‘ychan shivirladi. Endi mehmonning chindan ham unga dushman ko‘zi bilan qarayotgani aniq ko‘rindi.

Begonalashib qolgani yuzidan zohir bo‘lib turgan bu kishining o‘tmishini eslagandagina mezbonning ko‘ngli biroz yumshagan-day bo‘lar, hozirgi kunni o‘ylaganda esa darvozalari berk qal‘aday ko‘ringan bu odam, qamab hujumgagina tayyor turgan dushman edi, xolos. “Bir kunmas, bir kun shunga o‘xshaganlar hokimiyat tepasiga chiqib olsalar-chi?..” degan o‘ydan eti jimirlab ketdi. O‘sha vaqtda u bilan yuzma-yuz kelish haqida o‘ylashning o‘ziyoq uni dahshatga soldi. Keyin es-hushini yig‘ib olib, o‘zini o‘zi koyidi: politsiyadan yashirinib yurgan va oldiga sig‘inib kelgan bir baxtiqoraning nimasidan qo‘rqadi.

“Telba-da! — deb qo‘ydi u. — Kuch bizning tarafda ekanligini tushunmaydi”. Haqiqatan ham, kuch uning tarafida edi: uni davlat qamab, politsiya, jandarm va sudlari bilangina emas, hatto bank, maktab va gazetalari bilan ham himoya qilardi. Bu idoralar bilan aloqasining yaxshiligini o‘ylagani sari, o‘rtog‘ining qiyofasi tezlik bilan ko‘z o‘ngidan uzoqlashib, tumanlar ichida, zulmat ichida g‘oyib bo‘lganday bo‘ldi.

O‘ziga dalda berish uchun deraza yoniga borib, ko‘chaga qaradi. Chorrahada bir politsiya u yoqdan bu yoqqa yurib turardi. Yigit oynani ochib, uni chaqirgisi keldi: axir, begona kishi pastda yotibdi-yu, tinch uxlay oladimi? “Qichqirsam, uyg‘onib ketishi mumkin”, deb derazadan uzoqlashdi. Gazetadagi xabarni qayta o‘qidi:

“Demak, politsiya uning iziga tushgan... Bordi-yu, uni mening uyimdan topishsa-chi?” — dedi xavotirlanib.

Kuchayib borayotgan hayajon ichida ko‘z oldidan qorovul, turma, sud manzaralari saf tortib o‘tdi... U o‘z xonasini ko‘zdan kechirib chiqdi. Mana, shu shinam xonadan, sevimli buyumlaridan, yoshligidan beri oshna bo‘lgan muhitdan ajralishga majbur bo‘lishini o‘ylab, oyoq-qo‘li bo‘shashib ketdi. Bir qo‘li bilan telefon trubkasini oldi, ikkinchi qo‘li bilan abonent daftarini ochdi-da, kerakli raqamni topib, telefon qildi. Navbatchi politsiya nazoratchisiga hamma gapni aytib bo‘lib, trubkani qo‘ygach, bosinqirab uyg‘onib ketganday bo‘ldi. Boshini qo‘llari orasiga olib, xona-

da u yoqdan bu yoqqa yura boshladi. Miyasini turli-tuman fikrlar chulg'ab olgandi. U o'z-o'ziga derdi: "Men haddan tashqari pastlik qildim — boshpana so'rab kelgan kishini tutib berdim". Ammo shu vaqt miyasiga boshqa fikr keldi: "Dushmanni yashirish meni himoya qilayotgan quvvatlarga xoinlik qilish bo'ladi-ku!"

Vaqt o'tgan sari u battarroq sarosimaga tushardi. Mehmonning chin qalbdan, samimiy, qadrdonlarcha o'pganini esladi, yuzining olov bo'lib yonayotganini his etdi. Nihoyat, sabri chidamay, pastga yugurib tushib, mehmonni uyg'otishga va unga "Qoch! Ular bu yerga kelishyapti", deyishga qaror qildi. Zinadan yugurib tushib, o'rtog'i uxlab yotgan xonaning eshigini ochdi-da: "Tur!" deb qichqirmoqchi bo'ldi, biroq so'zlari bo'g'zida qoldi... Go'dak singari shirin uyquda yotgan bu kishi shu zahotiyoq hamma gapni anglaydi. Uning yuragini parcha-parcha qilib tashlovchi istehzo bilan kuladi, chaqnab turuvchi ko'zlari unga tikiladi, natijada o'zi noqulay ahvolga tushib qoladi. Ana shu manzarani tasavvur etar ekan, seskanib ketdi. Nazarida, mehmon ishonch to'la, istehzoli nazar bilan unga tik qarab turganday eti jimirlab, yerga singib ketguday bo'ldi. Mehmon oldida mana shunday ayanchli bir holda turish uning so'zlarini to'la tasdiqlash bo'lar edi. Daqiqa-soniyalar bir-birini quvib o'tmoqda edi.

Qarama-qarshi fikrlardan qattiq azoblanayotgan mezbon yechinmasdan, xotirjam uxlayotgan mehmonni kuzatgancha turib qoldi. U turib-turib olg'a bir qadam tashlab qo'yar, biroq mehmon uyg'onib qolsa shunday og'ir ahvolda ham o'zining ustunligini ko'rsatishi aniqligini, bu esa qudratli homiylari bo'lishiga qaramay, ayanchli ahvolga tushib qolishini o'ylab titrab ketdi.

Shu payt pastda oyoq tovushi eshilib qoldi. Shunda u qat'iy qarorga keldi, bir necha qadam yurib bordi-da, uxlab yotgan mehmonning yelkasiga qo'lini tashladi.

Xuddi shu vaqt ko'cha eshigi sekingina taqilladi. U o'sha zahotiyoq yugurib borib, eshikni ochdi. Ular to'rt kishi edi: ikkitasi oddiy kiyimda, ikkitasi politsiya formasida. Politsiyachilar tovush chiqarmay ichkariga kirishdi. Mezbon ularga xonaning yarim ochiq eshigini ko'rsatdi va shovqin chiqarmay zinadan ildam ko'tarila boshladi.

BO'RI BILAN QO'ZICHOQ

Rifat politsiya bo'limidan chiqib, to'xtab qoldi. Qirq-ellik odim naridagi keng ko'chadan o'tib turgan avtomobillarning chiroqlari mayda yomg'ir tomchilarini qamrab olib, shalabbo ko'chani bir zum yoritardi-da, yana g'oyib bo'lardi. Beto'xtov o'tayotgan tramvaylarning jiringlagan ovozi yopilayotgan do'konlarning taraqa-turug'iga qo'shilib ketardi. Rifat, yigirma kun ichida unutayozgan bu shovqin-surondan esankirab, turgan yerida qotib qoldi. Shu ahvolda u yana ancha turib qolishi ham mumkin edi-yu, to'satdan quloqni kar qilgudek tarillagan ovozdan seskanib tushdi: politsiyachilardan biri shu yerda turgan mototsikllardan birini yurgizayotgan edi. Rifat hali ham shu yerda, politsiya avtomobillari bilan mototsikllari o'rtasida turganini ko'rib dahshatga tushdi. Go'yo uni yana yuqoridagi oppoq devorli, faner shiftli tor katalakka tiqib qo'yishadigandek tuyuldi. Tez-tez yurib katta ko'chaga chiqib oldi. U go'yo yurishni ham unutib qo'ygandek edi. Yoqasi ko'tarig'liq paltoning etagi yurishga xalaqit berar, oyoqlari esa o'z-o'zidan qaltirardi. Muyulishga kelib, tramvay kutdi. Hozir u bir narsani — uyga tezroq yetib olib, suv ichishni, uch haftadan beri almashtirilmaganligi uchun hidi ko'chada ham dimoqqa urib turgan kiyim-boshlarini yangilashni, soch-soqolini oldirib, ko'chalarni kezishni, oyoqlarida madori qolmaguncha tentirashni istar edi.

Shu payt ikki vagonli tramvay kelib to'xtadi. Bu tramvay uning uyi tomon bormaydi. U yomg'ir tomchilaridan sal xiralashgan tramvay oynasidan ichkarida o'tirgan odamlarga tikildi. Lekin u hech narsani — tramvayning yurib ketganini ham, ketma-ket o'tgan tramvay oynalarini ham sezmedi.

Shu payt allakim unga qarab turganligini ko'rlarga xos sezgi bilan his etib, cho'chib bir qadam orqaga tashlandi. Hayratdan ko'zlari katta ochildi:

— Iye? Sizni ham qo'yib yuborishdimi?

— Ha! — dedi, egniga qora palto kiygan, boshiga oq jun ro‘mol tashlab olgan bir qiz.

Javob berar ekan, ko‘zlariga yosh oldi, boshini quyi soldi. Rifat jilmayishga urindi:

— Qanchalik hayajonda ekanligingizni tushunaman, lekin hozir yig‘lash emas, kulish kerak... Sizga ham yomon munosabatda bo‘lishdimi? Qaysi tomonga borasiz?

— Oqsaroyga...

— Men ham o‘sha tomonga boraman. Xohlasangiz, piyoda gaplashib ketamiz. Qiziq, orqamizga odam qo‘yishganmikan? Qo‘yishsa qo‘yaverishsin... Endi bundan qo‘rqmasa ham bo‘ladi, bizni bir-birimiz bilan ularning o‘zlari tanishtirganlar.

U joyidan qo‘zg‘almoqchi bo‘lgan edi, qizning qimir etmagani, quyi solingan boshi esa qattiq silkinayotganini ko‘rib, dovdirab qoldi.

— Sizga nima bo‘ldi, azizim? Shu ikki-uch kunlik hangoma sizni shunchalik qiynab qo‘ydimi?

Qiz uning tovushida o‘ziga nisbatan sipolik, hattoki ulug‘lik payqadi, boshini tik ko‘targan edi, ro‘moli yelkasiga tushdi.

— Hechqisi yo‘q! — dedi u quruqqina. — Menga nisbatan nima qo‘llashgan bo‘lsa, bu narsa mening uchun emas, ular uchun haqoratdir... Men boshqa narsadan xijolatdaman... O‘sha yerda sizga nisbatan yomon ish qilganimdan keyin... ko‘chaga chiqishim bilan sizga to‘qnash kelganligimdan shoshib qoldim... Ehtimol, ataylab shunday qilishgandir... Bir-biri bilan uchrashsin, degan maqsadda bizni oldinma-keyin qo‘yib yuborishgandir. Shu topda bizni kuzatib turgan bo‘lishlari ham mumkin.

— Qani yuring, ta‘qib bo‘lsa payqarmiz... Qo‘rqadigan joyimiz bormi? Bizni qamoqda yuzma-yuz uchrashtirgan ham, bir-birimiz bilan tanishtirgan ham ularning o‘zi. Ikkovimizni ham bir vaqtda qo‘yib yuborishdi. Bir joyda yashashimizni ham yaxshi bilishadi... Demak, birga ketsak, ajablanmasa ham bo‘ladi. Bordi-yu, bilmoqchi bo‘lishsa, yana chaqirtirib uch-to‘rt kunga qamab qo‘yishaversin... Qani, ketdik.

Qiz uning pinjiga kirib, qo‘ltig‘idan oldi:

— Qani, ketdik...

— O'sha tunni hecham unutmayman, — dedi qiz biroz yurishgach. — Qanday qilib shu qadar ojizlik ko'rsatganimga o'zim hayronman...

Rifat darrov jiddiy tus oldi:

— Ba'zida shunday bo'ladi... Odamning ichida nimalar borligini qayoqdan bilib bo'ladi deysiz? Ba'zida shunday ham bo'ladi, siz sira ham ishonmagan odam mutlaqo kutilmagan ishlarni qilishga qodir chiqib qoladi. Hozir pushaymon bo'layotganligingizning o'zi yaxshi narsa. Siz o'sha ojizlikni oqlayotganingiz yo'q, aksincha, buning uchun xijolat chekyapsiz. Zotan, aybingiz unchalik katta ham emas. Aslida, meni tanimasangiz ham, sizni taniyman deyishga majbur qilishdi... Oqibatda, nima bo'ldi? Ikki tomondan biri bardosh bersa, natija u qadar qo'rqinchli bo'lmasligi mumkin. Menga ham sizni kuch bilan tanitdirmoqchi bo'lishdi. To'rt kun o'zida bo'lishdi... Men bunga chidadim, siz esa bardosh berolmadingiz. Hali gapirganimdek, bizda o'zimiz bilmagan ko'p narsalar bor... Shunday paytlarda ular lop etib ko'rinsa qoladi-yu, bizga ma'lum bo'ladi. Shunday narsalarning mavjudligi ayb emas, ammo shularining mavjud ekanligini bila turib, ularga qarshi kurashmaslik yanglish, hatto qo'rqinchli xatodir.

U gapini bo'lib, yonidagi qizga ko'z qirini tashladi. Boshiga ro'mol yopishni unutgan mallarang-qo'ng'ir sochlari yomg'ir tomchilari ostida tovlanardi.

Rifatning gaplari bir-biriga qovushmas, o'zi esa qayerga ketayotganini ham bilmasdi. U har xil bo'lmag'ur xayollarga boraver-gach, gapni boshqa yoqqa burdi. Boyazitga, derazasidan xira nur tushib turgan bir mayxona oldiga kelishganda, u qizning qo'lidan tutdi:

— Qorningiz ochmadimi, xonim?

— Ochgan bo'lsa kerak... Uch kundan buyon ichimga hech narsa kirgani yo'q.

— Men ham shunday... Shu yerga kirib, bittadan sho'rva ichib chiqaylik.

U bir qo'li bilan eshikni ocha turib, ikkinchisini cho'ntagiga tiqdi: yonidagi besh-o'n lirani qamashdan oldin olib qo'yishgan edi, haytovur qaytib joyiga qo'yishibdi. Ular borib stolga o'tirishdi. Bir

kosadan sho'ruva ichishgach, boshqa ovqat ketmasligini sezishdi. Yigit cho'ntagidan bir quticha sigaret chiqarib, qizga tutdi, u esa boshi bilan "Yo'q" degan ishora qilib, o'rnidan turmoqchi bo'ldi. Shu payt Rifat kursini orqaga surib qizga qaradi, boshqa narsalar to'g'risida o'ylayotgandek xayolchanlik bilan unga tikildi:

— Shoshmang... mening ham sizga aytadigan gapim bor.

Mayxonada ulardan bo'lak hech kim qolmagan edi. Sho'ruva to'la qozon tepasida iyagini tirab o'tirgan mayxonachi ham sho'rvadan boshqa hech narsa xarid qilmay, gap sotib o'tirgan bu xo'randalarni go'yo unutgandek edi. Tashqarida esayotgan shamol yomg'ir tomchilarini o'ynoqlatib oynaga keltirib urardi. Rifat shivirlab gapirdi:

— Meni politsiya bo'limi mahkamasida to'rt kun qiynashgach, o'sha kuni kechqurun siz bilan yuzlashtirishga olib ketishayotganlarida hamma narsaga tushungan edim. Sizning qarshiligingiz bartaraf etilganiga amin bo'lishmaganlarida bizlarni yuzlashtirib o'tirishmasdi. Sizga ko'zim tushdi-yu, bunga ko'proq ishonдим. Siz uzun stol atrofidagi kursilardan birida qaltirab o'tirgan edingiz. Siz atrofingizdagi horigan, lekin shafqatsiz, yuzidan zahar tomib turgan odamlardan qo'rqayotgan edingiz. Meni xonaga olib kirishganida siz orqangizni o'girib o'tirgan edingiz. Boshlab kirgan politsiyachi bilan siz o'tirgan joyga yaqinlashgan edim, shu yerdagilardan biri: "Orqaga qarang! Shu kishini taniysizmi?" — deb sizdan so'radi.

Qayrilib menga qaragan paytdagi holatingizni aslo unutmayman. Bundan bir necha yil muqaddam men hayotimda birinchi va eng oxirgi marta ulfatlarim bilan qush oviga chiqqan edim. O'zim na kaklik, na quyon, umuman, ov qilishni bilmasdim. Kechga yaqin qaytib kelayotganimizda yo'lda yotgan xarsang tosh ustiga qo'ngan bir gala chumchuqqa ko'zim tushdi. Kun bo'yi foydasi tegmagan qo'shotarni olib ularga o'q uzdim. Qushlar pirillab uchib ketdi. Bit-tasi qanotidan o'q yegan ekan, sakrab-sakrab qochmoqchi bo'ldi. Yugurib borib ushlab oldim. Men bir qushning yuragi qanchalik kuchli patillashini o'shanda sezdim. O'sha bir parcha go'sht go'yo qo'limni uzib yuborgudek edi. Uning ko'zlarida ojizlik ko'rinsa ham, dahshat to'la edi, men uni shu zahotiyoq qo'yib yubordim... O'sha oqshom sizni ko'rdim-u, esimdan chiqayozgan o'sha qush-

ning ko‘zlarini esladim. Yuragingiz ham o‘sha qushniki singari patillayotgandek tuyuldi.

To‘satdan kulib yuborgim keldi. Ha, o‘sha yerda, uyqusizlik va ochlik ichida o‘tgan to‘rt kechadan keyin g‘oyat qo‘rqinchli bo‘lib tuyulgan o‘sha xonada, o‘sha tunda, o‘sha dushmanlarim qarshisida sizning dahshatdan javdiragan ko‘zlaringiz, allaqanday hola-tingiz, nazarimda, kulgili bo‘lib ko‘rindi. Siz mening ko‘zlarimga tik boqib: “Ha, taniyman!” deb yolg‘on gapirdingiz. O‘shanda siz atrofdagilardan ko‘ra mendan qo‘rqayotgandek edingiz. Bu narsa menda sizga nisbatan shafqat emas, nafrat uyg‘otdi. Ehtimol, yodingizda bo‘lsa kerak, men o‘shanda o‘sha yerda o‘tirganlarga qarab kulimsiradim va: “Bunday xonim bilan tanish bo‘lishni o‘zim uchun katta sharaf deb bilaman. Lekin afsus, bu xonimni hech taniyolmayapman!” — dedim. Meni yana yuqoriga olib chiqishdi, ammo endi men o‘zimni g‘olib deb his etardim. Boshqa odam ojizlik ko‘rsatgan joyda bukilmaganligingni ko‘rib faxrlanasan kishi... Hozir o‘sha voqealarni eslasam, sizdan emas, o‘zimdan kulgim keladi.

Qiz hayratlanib Rifatga tikildi. Bir nima demoqchi bo‘lgan edi, Rifat qo‘li bilan “jim” degandek ishora qilib davom etdi:

— Vujudimda qanday kuch paydo bo‘lganligini aytmaysizmi? To‘rt kun azob chekdim, kunduz kunlari qimir etmay kursida o‘tirishga, kechalari taqir taxta ustida mijja qoqmay o‘tirib chiqishga majbur bo‘ldim. Asablarim ham bo‘lganicha bo‘lgan edi. Ishtaha yo‘qolgan, ko‘zimga uyqu kelmasdi. Miyamni chulg‘ab olgan xayollarni, oqibatni, tashqaridagi turmushimni eslatadigan xotira va odamlarni o‘ylamaslikka, mantiq va irodaga bo‘ysunishga harakat qilardim. Kunduzi mahkamaga keladigan politsiyachilarning o‘zaro gaplarini eshitgan sari o‘zimga bo‘lgan ishonchim tobora ortardi. Erkimga, hatto hayotimga ham zavol bo‘lishi mumkii bo‘lgan bu odamlar naqadar ojiz edilar! O‘sha kunlari bularga endigina yangi ust-bosh berishgan edi, ular faqatgina shu haqda gapirishardi. Biri oyoq kiyimi har xil ekanligidan shikoyat qilsa, ikkinchisi shinel tikkan ustani so‘kar, uchinchisi esa telpagini sotib durustrog‘ini olmoqchi ekanligi haqida gapirardi. Ularning hammasi ham mahkamadan, davlatdan, mamlakatdagi ahvoldan norozi edi. Ista-

gan qasaba qahvaxonasida, shahardan chetdagi tramvaylarda, shirakayflar guruhida eshitish mumkin bo'lgan tanqid va oh-u zorlar, bunday qaraganda ahamiyatsiz, hattoki noo'rin bo'lib tuyuladigan, aslida esa jildiy arziyatlarga sababchi bo'ladigan norozi kayfiyatlarning shularning orasida ko'chib yurardi. Buning ustiga, ular ana shu arziyatlardan qutulish uchun kurashayotgan odamlarni yo'q qilish bobida o'zlari qarshi chiqayotgan tuzum qo'lida bir qo'g'irchoq ekanliklarini mutlaqo payqamasdilar. Ba'zida politsiya boshlig'ining buyrug'i bilan ish vaqti ikki soat kech tugab yoki ta'tilga chiqib ketayotganlardan biriga to'satdan muhim topshiriq berilib qolingan paytlarda tutaqib ketishardi: "Afandim, siz bular to'g'risida tag'inam kam yozasiz! Bular qorindan boshqa narsani mutlaqo o'ylashmaydi... Bularning kirdikorlarini yaxshi bilamiz-ku, kunimiz shu yerda o'tayotganligi uchun gapirib bera olmaymiz-da". Lekin birozdan keyin biror narsa yozib qo'yay, degan maqsadda stol ustida yotgan qog'ozga qo'l uzatguday bo'lsam, "yozish-chizish sizga man etilgan!" deb tortib olishardi. Men bu bechoralarning gapini eshitganim, ahvoliga razm solganim sari, o'zim kurashayotgan ish haq ekanligiga, jaholat, mutaassiblik va vijdensizlik oqibatida mag'lub bo'lishiga yanada ishonchim ortardi. O'jizlik ko'rsatib kurashdan qaytmasam bas! O'zimni ushlab turish uchun butun irodamni safarbar qildim, bardosh berishga tishdim. O'zingiz bilsangiz kerak, bunday joylarda kutishdan, har bir daqiqada biror narsa yuz berishi mumkinligini bila turib, soatlab, kunlab kutishdan ko'ra og'irroq jazo yo'q. Katalakka qamalib, sababini bilolmay, ne-ne xayollar ichida dukillab urayotgan yurakka quloq solib kutish-a... O'zimni shunga ham ko'niktirdim. Men mutlaqo o'ylamaslikka, his-tuyg'uni butunlay yo'qotib, vaqtga ham beparvo qarashni o'rgandim. Biror hissiyotga berilib ketmay deb qamoqqa tushgan kundan beri, hatto o'g'limning daftarcha ichidagi suratini biror marta olib ham ko'rmadim. Shuning uchun o'sha kuni sizning kechqurungi holatingiz menda kuchli nafrat uyg'otgan edi...

Shoshmang, xafa bo'lmay turing... Agar o'shandan keyin yuz bergan ba'zi narsalar meni nafrat qilishga majbur etmaganida edi, sizga uni gapirib bermagan bo'lardim. Biz, aytilishi mumkin

bo'lmagan yolg'on tufayli qancha-qancha azob-uqubatlarga bardosh berishimizni bilmaymiz, zotan, vujudimiz qirq daraja issiqqa qanchalik chidash berishi bizga noma'lum. Birov umrining oxiriga qadar qarshilik ko'rsatadi, boshqa birov esa po'pisadan dahshatga tushib, jallodlar qo'lida mumdek eriydi... Ammo bu jallodlar bizning dushmanimiz ekanligini yaxshi bilamiz. Bularning hammasi chirkin, vijdotsiz odamlar demoqchiman. Kim biladi, ehtimol, ularning orasida ham mushfiq ota, sodiq do'st, hassos qalb egalari ham bordir. Lekin ular amalga minishlari bilanoq, irodasiz qo'g'irchoq bo'lib qolishadi. Jamiyatda tutgan mavqe va mansablari ularning tabiiy his-tuyg'ularini bosib turadi, yillar davomida parchalaydi, oxiri butunlay yo'qotib yuboradi. Bordi-yu ularning o'zi o'sha tabiiy xislatlarini keyinchalik qidirib qolishsa, uning o'rnida zulmat bo'shlig'inigina topishadi, xo'los. Menga azob berishayotgan kezlariida ham ularda biror insoniy his-tuyg'u topmoqchi bo'ldim. Ha, ular yomon odam emasligimni bila turib, mening yomon tomonlarimni, o'zlariga yomon bo'lib ko'ringan tomonlarimni qidirib topishga urinayotgan bir paytda ularning insonnikidan olis, vahshiy hayvonnikidan ham beshafqat ishlarida, basharalarida, gap-so'zlarida har narsaga soflik va go'zallik bag'ishlaydigan insoniy xislatlarning aksini, ko'lankasini izlab topmoqchi bo'ldim. Men ularga mutlaqo g'azab qilmadim, hayratlanmadim; ularning ahmoqligiga, shunchalik pastkashligiga achindim, xolos. Shuning uchun qiynoqlarini ham, azob-uqubatlarini ham haqorat deb bilmadim. Axir, qiynoq nima degan narsa? Aql va irodamiz bizni haqorat qiladigan bir ish qilmagan ekan, qiynoq fiziologik narsa bo'lib qolaveradi-da. Jism, asab chidayveradi. Keyin bo'lganicha bo'ladi. Ammo ruhga azob bermaslik o'zimizga bog'liq. Mening ruhim bir tarsaki edi, men o'zim bunga aybdorman. Gapirib bermasam bo'lmaydi, shuning uchun sizni ushlab qoldim. Xotinim bilan o'g'lim qamoqdan chiqqanimdan bexabar, uyda kutib o'tirishgandir. Lekin oldin sizga dardimni ochishim kerak. Bo'lmasa men na ularning, na boshqa odamlarning betiga qaray olaman. Siz zaiflik ko'rsatganligingizni eslatmaganingizda buni hech kimga aytmagan, ehtimol, umrimning oxirigacha o'zimdanda o'zim xijolat chekib yurgan bo'lardim. Sirasini aytsam, sizdek bir jinoyat qilgan hamrohimni ko'rib xursand

bo'ldim. Ha, kaltak unchalik muhim narsa emas deyotgan edim-a. Zotan, kishi, odatda, o'ttiz-qirq darradan keyin o'zini bilmay qoladi. O'lim xavfi, chanqoq va uyqusizlik — hammasi unutiladi. Bular qanchalik qo'rqinchli bo'lmasin, o'zimga bog'liq narsa emasligini bilaman. Qo'limdan nima keladi? Yolvoraymi? Aslo yo'q! Befoyda ham. Dilimiz boshqa, dunyoqarashimiz boshqa. Aks holda bu ish qo'zichoqning bo'riga yalingani bo'ladi. Chunki bir nechta ruhiy kasallikka uchragan devona kishilarni hisobga olmasak, menga azob beruvchilar, azoblanishimdan zavq olish uchun qilmaydilar... Balki burchimiz deb qiladilar. Ular ruhini pulga sotib yuborgan odamlarday bunga ko'nikib qolishgan, mexanizmga aylanishgan. Bizni g'azabga soladigan narsa ham ularning ana shu mexanizmga aylanganligidir... Ha, men qanday bo'lsam shundayligimcha, ular ham shundayligicha qolaverar ekan, qiynoq va darralar unchalik qo'rqinchli bo'lmay qoladi. Ammo men o'rtadagi ana shu tafovutni unutib, qotilning tuzog'iga ilinib qoldim... Yigirma kunlik do'zax azobidan keyin ham bu xatoyim meni azoblamoqda... Nima bo'ldi o'zi? Qanday qilib bunga yo'l qo'ydim? Buni sizga tushuntirib bera olamanmi-yo'qmi — bilmayman. Bu — o'linga mahkum etilgan odamning jallod oldida, qo'yning esa qassob oldida shafqat so'rab jilmayishi degan gap edi...

Voqea bunday bo'ldi: siz bilan yuzlashtirilganimga o'n kun bo'lib qolgan edi. Bir haftadan buyon tor qafasda tiqilib yotardim, ora-sira tergovga chaqirib turishardi. Ammo meni unchalik qattiq azoblashmas, darra bilan oz-moz "siylab" turishardi. Kuniga bir, nari borsa, ikki marta besh-o'n darra urib, ming shamli chirog'i miyaning qatig'ini chiqarib yuborgudek kameraga tiqishardi. Koridorda, oynasi singan derazadan qor urib turgan taqir kursida ikki haftadan beri shumshayib o'tirgan oltmish yashar kishi menga qaranganda ko'proq qiynalayotganiga amin edim...

Ha, o'sha yerda o'tirgan edim. Bu yerga kirganimga chamasi bir hafta yoki undan ko'proq bo'lgan edi, mayfurushga o'xshagan bashang kiyingan past bo'yli ayg'oqchi kameraga kirib keldi. Menga u bir santimetrcha bo'lib qolgan soqolimni olishni, ust-boshimni tartibga keltirishni buyurdi. Koridorda quyosh nuridan ko'zim qamashdi. Eshigiga charm qoplangan xona oldida to'xtadik. U shu

yerda turgan politsiyachining qulog'iga allanima deb shivirlab, meni unga topshirdi-da, o'zi ichkariga kirib ketdi. Birpasdan keyin tashqariga chiqib, menga: "Kiring", — dedi.

Durustgina jihozlangan xonaga kirdim. Enli, naqshdor stol yonida sarg'ish muguzli ko'zoynak taqqan lo'ppi yuzli, do'rdoq lablari pastga osilib tushgan kimsa o'tirardi. Meni ko'rib, u o'rnidan turdi, men tomon yurib qo'lini cho'zdi:

— Xush ko'rdik, afandim!

Yoqimtoylik bilan jilmayib turgan bu kishi meni tergov qilganlarga sira o'xshamasdi. Meni bu yerga olib kelib eshik oldida poylab turgan politsiyachilarning xatti-harakatidan bu kishi shaxsan mening ishim yuzasidan Anqaradan kelgan amaldor, katta boshliq ekanligi ko'rinib turardi. Uning men tomon uzatilgan yo'g'on barmoqli oppoq qo'lga bir zum hayronlik bilan tikildim, so'ngra men ham qo'limni cho'zib, bir burda shilliq etni qisgan bo'ldim.

— Qani, marhamat, bu yoqqa o'tiring! — dedi u stol oldida turgan charm kursiga ishora qilib.

U qayta joyiga o'tirmay, qarshimdagi kursiga cho'kdi.

— Sizning bu yerda ancha azob chekkanligingizni eshitib, g'oyat xafa bo'ldim, — deb gap boshladi u. — Ma'rifatli, o'qigan, odobli kishisiz. Hali siz yurtga ko'p ish qilib berishingiz kerak. Boshingizga tushgan mushkulot arzimagan narsa, siz bilan bizning xohishimiz bilan bartaraf bo'lib ketadi.

Men nima deyishni, o'zimni qanday tutishni bilmay qolgan edim. Bu samimiy munosabatga, bu beqiyos iltifotga oldingidek sovuq muomala va sipolik bilan javob beraymi yoki men ham xushmuomala bo'laymi? Ajabo, bu nazokatning sababi samimiylikmi yo ustalik bilan qo'yilgan tuzoqmi? Bu haqda uzoq fikr yuritgani qo'ymadi.

— Siz bizning kishilarimiz haqida yomon fikrda ekanligingizni bilaman, bunga haqingiz ham bor. Lekin bunday olib qaraganda, ularda ham ayb yo'q. Ular o'qimagan, tarbiya ko'rmagan odamlar. Hozircha davlatning maoshiga ulardan yaxshisini topib bo'lmaydi. Kaminangiz politsiya ishini Venada o'rgangan. U yerdagi politsiyachilar orasida litseyni bitirmaganini topib bo'lmaydi. Bizning ham shunday niyatimiz bor, lekin buni amalga oshirguncha, oradan

ko'p yillar o'tadi. Inshoolloh, o'shanda bizda ham odamiga qarab muomala qiladigan politsiyachilar yetishib chiqsa.

Uning og'zi gap bilan ovora, ko'zoynak ostidan kulimsirayotgandek bo'lib ko'ringan ko'zlari esa yuzimga, tizza ustidagi qo'llarimga sinchiklab tikilardi. To'satdan o'rnidan turdi.

— Ularga sizni gadoyvachchalar bilan, muttaham ishchilar bilan tenglashtirmaslikni aytib qo'ydim. Men u yerda siz bilan mahbus sifatida emas, balki yordamga muhtoj do'st sifatida gaplashmoqchiman. Ayrim masalalarda bizga yordamingiz kerak bo'lib qoldi, shuning uchun sizni bu yerga chaqirtirib, bir necha kun ushlab qoldik. Siz qandaydir qiziqish bilan vatan xoinlarining safiga kirib qolgan bo'lsangiz kerak. Bizga ayrim, kerakli ma'lumotlar berishga rozi bo'larsiz, deb ishonamiz...

Shundan keyin u menga qamalgan kunimdan beri eshitaverib jonimga tegib ketgan savollarni bera boshladi. Politsiyachilarning orzu-xayoli bo'lgan bu savollarning birortasiga ham javob berishga o'jiz edim. Men suhbatdoshimning nazokatiga javoban yumshoqlik bilan gapirishga harakat qildim:

— Afandim, — dedim, — qo'l ostingizdagilarning beodob muomalalari hech qanday natija bermaganidek, sizning g'oyat odobli tergovingiz ham foydasiz bo'ladi. Chunki siz so'ragan narsalarga ilgari aytganimdan ko'proq javob bera olmayman. Maxfiy ishlarga mutlaqo aloqam yo'q, siz aytgan odamlarni kunduz kuni ko'rsam ham tanimayman.

Shundan keyin politsiyachilar bilan mening o'rtamda o'n besh kundan beri davom etayotgan kurash o'zgacha tus oldi.

U ustma-ust berilayotgan savollar bilan meni chalgitishga, javoblarimda ziddiyatlar topib, esankiratishga, xullas, ba'zi narsalarga iqror qilishga, birtalay kishilar haqida ularni ayblaydigan gaplar aytirishga urindi. Men chindan ham hech narsadan xabarim yo'qligi va biror narsa aytib bera olmasligim uchun unga qisqa-qisqa javoblar berdim.

U yuzidan arimagan o'sha tabassum bilan yaqin kelar, tepamda egilib, meni ko'ndirmoqchi bo'lar, bu ham foyda bermagach, mendan xafa bo'lgan kishidek joyiga borib o'tirar, ko'zini yumib biroz o'ylab olgach, yana o'sha befoйда o'yinni boshlardi.

Bu savol-javob mening yuragimni siqib yuborganligidan darra va so'kishlar bilan bo'ladigan tergovni qo'msayotgandek edim. Lekin ayni bir vaqtda men bu xushfe'l odamning jahlini chiqarish befoyda, yaxshi muomala qilsam, uni haq ekanligimga chindan ham ishontira olaman, agar qo'pollik qilsam, ish pachava bo'ladi, degan xayolda tovushimga samimiyat berishga, savollariga javob bera olmayotganligimdan o'zim ham xafa ekanligimni ko'rsatishga harakat qildim. Men oramizda paydo bo'lgan samimiyatni yo'qotmaslik maqsadida uning harakatlarini xayrixohlik bilan kuzatar, savol-javobga tegishli bo'lmagan gaplariga boshimni irg'ab qo'yar edim. Lekin birorta savoliga ham ko'ngildagidek javob ololmadi.

Nihoyat, u charchab kursiga o'tirdi. Birinchi marta o'laroq, u tabassumsiz, jiddiy va sinchiklab menga boshdan oyoq qarab chiqdi. Keyin cho'ntagidan bir quti sigaret olib, menga tutdi:

— Marhamat qiling!

Kashanda bo'lmaganligim uchun ikkilandim. Ilgari onda-sonda sigaret chekib qo'yardim, shu topda esa ochlik va tergov azobidan sigaretni ko'rib ko'nglim aynidi. "Yo'q" demoqchi bo'ldim-u, lekin uning menga tikilib turganligini ko'rib, qo'l cho'zdim. "Sizga hurmat yuzasidan" demoqchi bo'lgandek bitta sigaret olib, lablarim orasiga ildim. Uzoq davom etgan bu suhbat davomida men birinchi marta kulmoqchi bo'ldim. U darhol o'rnidan turdi, nimchasining cho'ntagidan gugurt olib yoqdi. Men kulib turib yuziga qaradim.

Rifat hayajonda edi. Titragan qo'lini stol ustidagi stakanga uza-tib ichidagi suvni sipqordi, a'zoyi badanini qoplab olgan hayajon battar kuchayib borayotganligini sezib, sapchib o'rnidan turdi. Qizning tikilgan ko'zlaridan yashirinmoq uchun o'zini qorong'iga tortmoqchi edi.

— Qani, yuring, yo'l-yo'lakay gapirib beraman! — dedi Rifat stol ustiga pul tashlar ekan.

Ular birpas jim yurishdi. Keyin Rifat qizning qo'ltig'idan olib, tez-tez gapira ketdi:

— Ha, minnatdorchilik to'la tabassum bilan uning ko'zlariga tikildim. O'sha sigaret va gugurt uchun minnatdor bo'lib, pastkashlik qilib jilmayganimni hech qachon unutmayman. Hech qanday darra, hech qanday qiynoq azobi meni o'sha tuban jilmayishdan,

hozir ham ko‘z oldimda turgan o‘sha ishshayishdan ko‘proq g‘azabga solmagan edi. O‘zingiz o‘ylab ko‘ring, kishining o‘z jallo-diga qarab jilmayishidan, undan shafqat tilab jilmayishidan ko‘ra olchoqroq, tubanroq narsa bormi?!

Uning ko‘zlarida mamnuniyat o‘ti chaqnadi. Men bu mamnuniyatning ich-ichida zaharxanda kulgini ham ko‘rgandek bo‘ldim, o‘zimni yo‘qotayozdim. O‘zimni tutib olish o‘rniga, o‘shanda tuflesa arziydigan yuzimni uzatilgan gugurtga yaqinlashtirdim.

Men nima voqea bo‘lganini bilmay qoldim: u gugurti yerga irg‘itdi, sharaq etib tarsaki tushdi. Sigaret yerga tushdi, burnim qonab ketdi. U shu vaqtgacha yashirib o‘tirgan g‘azab va alamiga chidayolmay, ustma-ust yuzimga, qornimga tepdi, xirillab baqirdi:

— Hayvon... Mening oldimda sigaret chekaman deb o‘yladingmi? Sen itvachchalar odamgarchilikka arziysanlarmi? Senga o‘xshagan itga men gugurt yoqib beraymi?.. Vatan, millat xoini!.. Senlarni bit o‘ldirganday o‘ldirib tashlash kerak... Eshak seni... Kursida yalpayib o‘tirar emish-da, men unga gugurt yoqib bermishman-a... Axloqsiz... Yo‘qol ko‘zimdan!

Eshikka qarab qichqirdi:

— Bu yoqqa kelinglar!

Xonaga kirgan ikkita politsiyachiga meni ko‘rsatdi:

— Olib ketinglar bu iflosni, hamma narsaga iqror bo‘lmaguncha dam bermanglar!

Haqiqatan ham, shundan keyin menga ikki kun dam berishmadi. Keyin me‘dalariga tegganimdanmi yoki hech narsa bilmasligimga ishonganlaridanmi, har holda, menga qiziqmay qo‘yishdi... Tanam-dagi qiynoq izlari yo‘qolgandan keyin qo‘yib yuborishdi...

Qiz to‘satdan to‘xtadi.

— Men uyimga yetdim, sizniki nariroqda bo‘lsa kerak, — dedi u old tomonga ishora qilib.

Rifat oldidagi eshikni ko‘rsatdi:

— Shumi?

— Yo‘q, shu ko‘chaning ichida. Ammo siz ovora bo‘lmang, — qiz qo‘lini uzatar ekan, qo‘shib qo‘ydi. — Xayr, shu topda ikkalamizning ham o‘z uyimizda qolganimiz yaxshi.

BAXTIYOR LAYCHA

Nega men doim faqat qayg'uli voqealar haqida yozaman? Has-sos, noziktabiat o'rtoqlarim bundan norozi. "Nahotki qayg'u va yomonlikdan boshqa narsani ko'rmasang? — deb so'rashadi ular mendan. — Nahotki doim och-yalang'ochlar, gado va jafokash-lar haqida yozsang? Nahotki kechki gazeta sotuvchi, ko'chalarda papiros qoldiqlarini terib yuruvchi sargardon bolalar, bir qarich yer yoki bir qultum suv uchun bir-birlarini o'ldirishga tayyor qashshoq dehqonlar, qamoqxonalarda asta-sekin o'layotgan tutqunlar, hech qanday tibbiy yordamsiz bevaqt jon berayotgan bemorlar hamda nohaqlik va adolatsizlikdan boshqani ko'rmasang? Nahotki boshqa yozadigan narsang bo'lmasa? Nahotki dunyoda bironta ham go'zal va yoqimli narsa qolmagan bo'lsa? Nega hamma qahramonlaring-ning ranglari somon, qalblari qayg'udan pora-pora? Nahotki mam-lakatimizda bironta ham quvnoq va baxtiyor inson topilmasa?"

Nega topilmas ekan! Yaxshilab qidirilsa topiladi. Buning uchun shahar chekkalariga borib o'tirishning ham hojati yo'q. Hamma narsa ko'z o'ngimizda, hammasi ochiq-oydin ko'rinib turibdi...

Albatta bor, bizda faqat quvnoq va baxtli kishilargina emas, hatto baxtli itlar ham bor. Shuning uchun men bu gal ochlik, azob-uqubat va nafrat tuyg'ulari to'g'risida emas, rohatli turmush, to'qlik va muhabbat haqida yozishga qaror qildim.

Shaharning men yashaydigan qismidagi ko'chalar keng va as-faltlangan; yo'lning ikki chetidagi qarag'aylar kamsoya bo'lsa ham, ko'chalarni bezab turadi. Bunday qarag'ayning har tupini o'stirish bir kambag'alning bolasini maktabda o'qitib chiqarishdan ham qimmatga tushadi. Har kuni ertalab yo'lkalarda nafis kiyim-lar kiygan yosh onalar qip-qizil yuzlarida mamnunlik zohir semiz bolalarini bezatilgan aravachalarga solib sayr qilib yuradilar. Ara-vachalardagi ipak ko'rpachalar ustida rang-barang o'yinchoqlar yotadi. Ular shunchalik ko'pki, bolalari qaysi birini olib o'ynashini

ham bilishmaydi: goh shaqildoqni olib silkitishadi, goh karnaychani og'izlariga tiqishadi. Aravachalar yonida kattaroq bolalar borishadi. Ular jingalak sochlarini silkib, onalariga nimalarnidir hikoya qilishadi. Yosh onalar bir-birlari bilan huzur qilib gaplashib qolishsa, bolalarga ozoda kiyingan enagalar qarab turishadi.

Kichkinagina bog'chadagi qum ustida paqircha va kurakchalar ko'targan semiz-semiz bolalar ivirsib yurishadi: ular ariq qazishadi, uylar qurishadi, so'ng mitti mushtlari bilan urib, buzib tashlashadi. Nariroqda chet tilida yozilgan kitob ushlagan oq panamali murabbiya o'tiradi. Ro'mol o'rab olgan kekxa bir xonim yig'layotgan nabirasini ovutadi. Yana bir skameykada uch-to'rtta chiroylikkina xotinlar nimadir to'qib, tanish-bilishlarning g'iybatini qilib o'tirishadi. Hamma yoqda nur, hamma yoqda rohat-u farog'at.

Ammo hammasining yuzida qandaydir qattiq zerikish aloqmatlari aks etadi. Bu kishilarning vujudini qamrab olgan zerikish shunday nozikki, uni bir qarashda ko'z ilg'amaydi. Ammo astoydil tikilib qarasangiz, bu zerikishni ularning beparvo, sovuqqina boqishlaridan, quruq, yasama kulgilaridan uqib olasiz. Ko'rinishidan ular bir-birlarining so'zlarini, hatto o'zlarining ham so'zlarini eshitmayotganga o'xshaydilar: fikrlari qayerlarnidir kezadi. To'g'rirog'i, fikr degan narsaning o'zi ularga yot, lekin ular buning uchun g'am yemaydilar. Xursand bo'lmasalar ham kulaveradilar, hayotdan mamnun bo'lmagan paytlarida ham uning o'zgarishini zarracha istamaydilar.

Har kuni ertalab bir yosh yigit, jigarrang movutdan qilingan barcha tugmalarini qadab yurishga qaraganda biron boy xonadonning malayi yoki shveysari, g'urur bilan kekkayib, kichkina bir laychani sayr qildirib yuradi. Saxtiyondan urilgan bo'yinbog' taqilgan, tizimchaga bog'langan, shalpang quloqlari yerga tegay deb turgan bo'yi bir qarich, dum-dumaloq laycha mayda qadam tashlab tez-tez yurib boradi. Malay qadamini laychanning qadamiga moslab bosadi. Agar it to'xtab qolsa, u ham to'xtaydi, ilgari yursa, u ham yuradi.

Sovuq kunlarda, namgarchiliklarda laychaga to'q havo rang yoqali och jigarrang movut nimcha kiygizib qo'yishadi. To'rtta oyog'ini chiqazib, qornidan tugmachalab qo'yiladi. Nimchaning

yopishib turishi chevar mashinachi tikkanidan dalolat beradi. Laychaning junlari ham yaxshilab tozalangan, yaltirab turadi.

Laycha yozilish uchun daraxtning tagiga borar ekan, tog'ni tolqon qilguday baquvvat malay ketidan borib, bekasining erkasi ishini bitkazguncha uni hurmat bilan kutib turadi. So'ng ular yana gerdayib, asta-sekin olg'a ketishadi.

Nimchali laycha boshqa itlarning vovullashiga javob qaytar-maydi. Hatto egasi yechib yuborgan biron bahaybat it burda-burda qilib tashlamoqchi bo'lib, dahshat bilan unga qarab yugurgan vaqtda ham beparvo ketaveradi: chunki uni malay qo'riqlaydi. Baqiribchaqirib, depsinib begona itni haydaydi. Agar bir nechta begona it birdaniga tashlanib qolsa, malay xo'jasining erkasini qo'liga ko'tarib olib, chang bo'lgan junlarini avaylab artadi. Shunday paytlarda qarasangiz, uning ko'zlarida: "Laychaga hech narsa qilma-ganmikin?" deb hayajonlanayotganini ko'rasiz. Malay uning ham-ma yog'ini siypalab ko'rar ekan, hech qanday xavf-xatar yo'qligiga ishongan laycha dumini likillatib, yalanib, pastga qarab turadi.

Bir kuni men bu malayni go'sht do'konida uchratib qoldim. U osib qo'yilgan qo'y nimtalariga uzoq tikilib turdi-da, oxiri qo'zichoqning jigarini tortib berishni so'radi.

— Hech tushunolmayman, — dedi malay qaytarilgan pulni sanarkan, — nega qo'yning jigarini alohida sotmaysizlar? Axir, itimiz buning na o'pkasini, na yuragini yeydi, jigarni ham doim qaynatib beramiz. Agar jigarga ozgina o'pka qo'shsang bormi, og'ziga ham olmaydi. Qorniga yoqmaydi deyishadi. Yaqinda mol doktori kelib, shunday deb ketdi. Uni qarang, qiziq, hayvon bo'lsa ham balo-ya! Ovqatiga ozroq go'sht qo'shilsa ham darrov sezadi-ya! Allohning ishiga bandasining aqli yetmaydi! Hay, senga nima bo'ldi, eshityapsanmi? — dedi, malay ichak-chavoqlarni qog'ozga o'ray deb turgan bolaga qarab. — Jigarini o'rasang bas, qolganini tashlab yubor!

Keyin malay xarid qilgan jigarni olib chiqib ketdi.

Ikkinchi marta men uni xushbo'y gullar chamanday ochilib yotgan katta bog'ning darvozasi oldida ko'rdim. U tivit adyol ko'targancha hashamatli limuzinga chiqayotgandi. Adyol ichida nimadir

g'ivirlayotganini va allaqanday g'alati ovozni eshitib, sabrim chidamay so'radim:

— Nima bu? Laychaga biron narsa bo'ldimi?

— Yo'q, — dedi malay menga boshdan oyoq razm solarkan gerdayib. — Alhamdulillah, hech narsa bo'lgani yo'q. U bugun uch-to'rt marta yo'taldi. Doim bahorda o'zi shunaqa yo'taladi, lekin xonim afandim havotir olyaptilar. Doktorga ko'rsatib kelay-chi.

U itni biron yerga urib olmay deb ehtiyotkorlik bilan mashinaga o'tirdi. Mashina joyidan qo'zg'aldi...

Yaqinda men malayni bog'ga kirib ketayotgan joyida uchratdim! U tumshuqlari uzunchoq, o'siq oq junli kuchukni yetaklab borardi. Uning yonida xuddi o'shanaqa jigarrang movut kurtka kiygan yana bir malay ham bor edi.

— Nima bo'ldi? — deb so'radim men qiziqib, — laychani ayribosh qildingizmi?

Bir necha kun ilgari itning sog'ligini so'raganim esida bo'lmasa kerak, menga nafrat bilan boshdan oyoq razm solib chiqdi-yu, lekin gapimga javob berdi.

— Yo'g'e! Laychamiz bog'da yotibdi. Eshitmayapsanmi budkadan tovushi kelyapti-ku?

Beka uyidan biroz narida kattaligi bog'bonning uyidek keladigan shinamgina, bargikaram budka turardi, undan vaqti-vaqti bilan itning vovullashi eshitalardi.

— Bu qanaqasi bo'ldi? — dedim men ajablanib. — Axir, laychalaringiz sira vovullamasdi-ku?

— Eh... ko'ngli urg'ochi tusab qolibdi! Xonim afandim mol doktoriga mashina g'irillatganlari-g'irillatgan, itning dardi esa bat-tar oshyapti... Unga munosibini topish ham oson bo'lmadi. Xonim afandim, "past zotli itga qo'shtirmayman, yaramas bo'lib qoladi", dedilar. Buni topguncha kirmagan eshigim ham, jonimda jon ham qolmadi, — deb uzunchoq tumshuq, o'siq oq junli itni yaqinroq tortdi. — Mana qara, xo'p munosibini topdim-da! Turishi ham viqorli. Xo'jayinim mana bu o'rtog'imning xo'jayini bilan gaplashib, shu itni munosib ko'rdilar. Bir kun men itimizni ularnikiga olib boraman, bir kun ular itini biznikiga olib kelishadi.

U temir panjara eshikni tirsagi bilan itarib ochib, nozli kelinday xiromon qadam tashlayotgan o'siq oq junli itni ichkariga olib kirib ketdi...

Oh, men hamma jonivorlarni ham yaxshi ko'raman. Butun maxluqotning tinch va baxtli hayot kechirishini istayman. Shuning uchun birorta baxtiyor laychani ko'rib qolguday bo'lsam ham quvonchim ichimga sig'may ketadi. Axir, men nuqul qayg'uli narsalar haqida yozish uchun tug'ilgan emasman-ku! Qalbim yoqimli, quvnoq va xushchaqchaq narsalar haqida yozish ishtiyoqi bilan jo'sh uradi. Agar jumlayi jahon ana shu baxtiyor laycha kechirayotgan hayotning o'ndan biriga ega bo'lganda edi, bitta ham qayg'uli hikoya yozmas edim!

.

DEVLARNING O'LIMI

Juda qadim zamonlarda, taxminan bundan yuz millionlarcha yil muqaddam — biz yashayotgan olam, olimlarning ta'rifi bilan aytganda, ikkilamchi davrni boshidan kechirayotgan bir vaqtda — Yer yuzida bir to'da bahaybat va qo'rqinchli devlar yashar ekan. Hozir biz bilgan hayvonlarning ko'pchiligi o'sha zamonda hali dunyoga kelmagan ekan. Yer yuzida faqatgina baliqlar, birtalay qushlar, sut emizuvchi mayda hayvonlar va qurbaqalar, shuningdek, haligi devlar yashar ekan. Devlarning o'zi ham bir-biriga sira o'xshamas ekan. Birining bo'yi o'n gaz bo'lsa, ikkinchisiningi yigirma besh gazcha kelar ekan. Birining terisi qalin xol-xol va tikandek, boshi uydek, har bitta tishi va bo'yni odamning tanasidek bo'lsa, ikkinchisining to'rt-besh gaz keladigan bo'yniga mitti kalla o'rnatilgan bo'lar ekan. Lekin hammasining ham dumi uzun, panjalari changalsimon bo'lar ekan. Sudraluvchi hayvonlar toifasidan bo'lganligi uchun qoni issiq bo'lmagan bu devlar qorong'i o'rmonlar pastidagi ko'lmak va botqoqliklarda yashab, o't, go'sht va boshqa narsalar bilan tirikchilik qilishar ekan. Ular dangasa bo'lgani uchun ovqat qidirishga erinib, o'rmonda yoki suv yoqasida, ko'lmak bo'ylarida o'lib yotgan hayvonlarni yeb kun o'tkazishar ekan. Devlar o'sha zamonda daraxt tepasida yashovchi sut emizuvchi hayvonlarni yemoqchi bo'lishsa, orqa oyoqlarida tik turib, bo'yinlarini cho'zisharkan, xolos. Bunday bemashaqqat rohatda yashashlarining tag sababi dovyurak yoki donishmand bo'lganliklaridan emas, balki bo'ylari balandligi uchun har narsaga qodir ekanliklaridanmish. Devlar biror joyda paydo bo'lib qolsa, jamiki hayvonlar ko'z ochib yumguncha g'oyib bo'lib qolar, baliqlar suv tubiga, qushlar yetti qavat osmonga, qolgan jonivorlar esa daraxt kavaklariga va inlariga tum-taraqay bo'lishar ekan. Koinot go'yo bu tanbal, ammo zolim, tentak, lekin zo'ravon, qo'rqqoq, bi-roq ochofat devlardan qutulishga o'jizdek ekan. Suv ham, yer ham

shularning qo'lida ekan. Kelgusida o'zining zakovati va bilimi bilan butun koinotga hukmron bo'ladigan inson o'sha vaqtlarda hali daraxtda yashab, yerga qo'rqa-pisa tushar, faqat sut emib kun kechirar ekan. Na raqib, na jang ko'rmay bu koinotga hokim bo'lib olgan, gavdasini zo'rg'a ko'tarib yuradigan, ba'zida murda talashib qolib, o'zaro bo'g'ishadigan, yigirma tonnaga yaqin vujudi uchun oziq topishdan bo'lak dardi bo'lmagan devlar hozirni ham, kelajakni ham mutlaqo o'ylashmas ekan. Xayollarida go'yo koinot ularga yegulik bilan ta'minlash, osoyishta hayot kechirish uchun yaratib qo'yilgandek ekan. Biroq dunyoda hech narsa (u qanchalik uzoq umr ko'rmasin) abadiy emas. Millionlab yillar davomida Yer shari-ga hukmron bo'lib kelgan bu devlarning ham so'nggi kuni yaqinlashib qolibdi. Ma'lum sabablarga ko'ra, tabiat bilan hayot o'zgara boshlabdi. Bu narsa to'satdan yuz bermabdi. Qurg'oqchilik degan narsa — inson hisobiga yetolmaydigan juda ko'p yillar davomida — goh sezilarli, goh sezilmasdan asta-sekin ta'sir qilib, devlar uchun rohatijon makon bo'lgan botqoqlik va ko'lmaklarni quritibdi. O'rmondagi qalin yaproqli daraxtlar ham siyraklashib qolibdi. Yangi sharoitga moslashishi lozim ekanligini anglagan va yaratilishi shunga imkon beradigan hayvonlar takomillashib, yangi shakl olayotgan bir paytda, devlar sernam joylarni topolmay, birin-ketin qirilibdi. Ular bir qultum suv izlab qaqragan cho'l-u biyobonlarda yugurib-yelishibdi. Duch kelgan hayvonlarni o'ldirib, ularning issiq qonini simirishibdi, keyinchalik o'zaro qirg'in qilib, shiriklarining rangsiz, sovuq va quyuq qonini ichishibdi. Ular kuchsiz bo'lib qolganlarini, ilgari hukmronliklari qulab, umrlari tugab borayotganini tushungach, batarroq qutura boshlabdilar. Ana shundan keyin ular o'z avlodlarini — bolalarini yeyishga tushishibdi. Balchig'i chiqib sasib yotgan ko'lmaklar yoqasida sodir bo'lgan qirg'inlar natijasida yuzlab devlar halok bo'libdi.

Hayot esa o'z izmidan boraveribdi. Nom-nishoni allaqachon yo'q bo'lib ketgan devlar bir paytlari hukm surgan joylarda yangidan yangi jonivorlar paydo bo'libdi. O'sha mayda sut emizuvchi maxluqlar takomillashibdi, ularning vujudidagi ushoqqina, bir narsa — miya deb atalgan oppoq moddaning qudrati tobora orta boribdi. Devga nisbatan chumoli bo'lib ko'ringan bu jonivor-

lar o‘zining panjasi yoki tishlari tufayli emas, balki miyasi tufayli dunyoga hokim bo‘libdi. U o‘sha zamonlarda g‘ira-shira tasavvurga ega bo‘lgan va oradan o‘tgan davr ichida hamma jonivorlarning nasli o‘n ming martalab o‘zgarib ketgan bo‘lsa ham, allaqanday yo‘llar bilan bizgacha yetib kelgan devlarni ham yuzaga chiqaribdi. U izlab topish, idrok qilish maqsadida qanchadan qancha joylarni kavlabdi, shunda ularning qandaydir sabab bilan chirib bitmagan qoldiqlarini topib olibdi. Ongida ularning shakllarini jonlantiribdi. Ularga turli nomlar beribdi. U topilgan suyaklarni o‘yinchoq singari bir joyga to‘plab tomosha qilibdi.

Shunday qilib, qadim zamonlarda qudrati cheksiz, avlod-ajdodi bilan qirilib ketishi gumon bo‘lgan bu devlardan nishona sifatida endilikda botqoqliklarda ularning suyaklari, muzeylarda skeletlari, ertaklarda esa haybatli, lekin beozor nomlarigina qolibdi. Chunki hayotning to‘xtamas oqimi shuni talab qiladi.

QO'YLAR HAQIDA ERTAK

Qadim zamonlarda juda keng va bepoyon bir o'rmonning yoqasidagi ko'm-ko'k maysazorda qo'ylar yashar ekan. Bir cho'pon bilan bir gala it bu qo'ylarni qo'riqlar ekan. Qo'ylar maysazordagi barra o't va giyohlarni maza qilib yer, yozda jazirama issiqdan seryaproq daraxtlar soyasiga, qishda esa achchiq izg'irindan katta mog'oraga qochib jon saqlar ekanlar.

Biroq ular turmushlaridan xursand emas, cho'pondan norozi ekanlar. Soqol-mo'yloviga oq oralab qolgan bu odam tepalikka chiqib olib, ertadan kechgacha pishillab uxlar ekan. Uyg'onib qolgudek bo'lsa, birpas nay chalgan bo'larkan-da, itlariga baqira-baqira yana uyquga ketar ekan. U sovliqlarni sog'ib, sutini to'yguncha ichar, ortib qolganini boshqa odamlarga sotar ekan. Ko'ngli tusagan paytda biror qo'yini bo'g'izlab kabob qilar yoki qishga qovurma hozirlar ekan. U ikki-uch haftada bir kelib turadigan jallobga qo'y-qo'zilarning bo'rdoqisini tanlab sotar ekan-da, jallob yo'lga tushdi deguncha yana uxlashni boshlar ekan. Jallob olib ketgan sheriklari qassobning qo'liga tushishini bilgan qo'ylar bu qonxo'rni ko'rganda dag'-dag' titrab, bir-biriga suykanar, ammo unga qarshilik ko'rsatishni o'ylab ham ko'rishmas ekan. Nima ham qilishsin? Dunyo shunday yaratilgan ekan-da!

Biroq qo'ylarning orasida bu ishga biroz aql yuritadigan, bugun bo'lmasa ertaga pichoq ostida yotish vahmi bilan yashagandan ko'ra, ishni biryo'la hal qilmoqchi bo'lganlar paydo bo'libdi. Bundaylar soni kundan kun ko'payib boribdi. Kunlardan bir kun suruv o'tlab yurgan ekan, joni halqumiga kelgan bir qo'chqor oradan sakrab chiqib cho'ponga shox tashlabdi. Cho'pon itlari bila uning orqasidan quvibdi-da, tutib olib, daraxtga bog'lab tashlabdi. Keyin bu bechora jonivorni jallobga berib yuboribdi. Lekin qo'ylar bundan cho'chishmabdi. "Baribir qassobning qo'liga tushamiz-da, keyin

bugun o'ldik nima-yu, ertaga o'ldik nima!" degan fikrda cho'ponga shox uruvchi qo'chqorlar soni ko'paygandan ko'payibdi.

Siz qo'ylarni qo'rqq deb o'ylamang. Ularning orasida ham ne-ne qo'chqorlar, ne-ne azamatlar bor. Axir, dunyo yaratilgandan beri qo'ylar cho'ponlar bilan itlarga topshirib qo'yilmaganlar-ku! Qadim vaqtlarda ular ham qassob va jallob nimaligini, itlar nimaligini bilishmagan. O'zlari ovqat topib yegan, o'zlari dushmanga qaqshatqich zarba berib, ularni o'zlari quvlaganlar. Biroq ularning yog'lik go'shtiga ko'z tikkan, sutidan yog' bilan pishloq olib, terisidan po'stin va etik kiyadigan odamlar, "cho'pon bo'lmasa, bo'ri va quzg'unlarga yem bo'lasiz, ochlikdan harom o'lasiz-ku", deb ularni ishontirishgan. Ana shunday qilib, zamonlar o'tishi bilan qo'ylar qudratli shoxlariga ishonmaydigan, o'z kuchlarini kamsitadigan bo'lib qolishibdi. Ular "cho'ponlar bizni hurmat yuzasidan yirtqich hayvonlardan saqlashadi, quchoq-quchoq o't-pichan berishadi", deb o'ylar, cho'ponlar bu ishni ularning lazzatli go'shti uchun qilayotganliklarini bilmas edilar.

Kunlar o'tib, yuvosh qo'ylarning es-hushlari joyiga kela boshlabdi. Cho'ponlar esa kundan kunga dangasa bo'lib ketaverishibdi. Bu cho'pon judayam beg'am ekan. O'zining huzurini ko'zlab, yirtqich hayvonlar podaga hujum qilsa, so'yilini ko'tarib, itlar bilan ularni quvmas ekan. Qari cho'ponlarday bir necha qo'y-qo'zi uchun rohatini buzgisi kelmas ekan.

Nima bo'libdi-yu, kunlarning birida qo'shni o'rmonda yashaydigan yirtqich hayvonlar o'rtasida qirg'in boshlanib ketibdi. O'sha yili qattiq sovuq bo'lganligi uchun bo'rilar bilan ayiqlar och qolishgan ekan. Ularning uvullab-chiyillashini eshitgan qo'ylar bilan cho'pon qo'rquvdan dir-dir titrashibdi.

O'rmondagi qirg'inda yaralangan, ochlikdan madori ketgan birtalay qiltiriq bo'rilar boshpana izlab yurib, to'satdan podaning ustidan chiqib qolibdi. Ular dahshatdan vahimaga tushgan qo'ylarni ko'rib, "bizga mana shunisi tuzuk" deya oldinga otilishibdi. Og'iz yirib, tishlarini g'ijirlatib kelayotgan bo'rilar ko'rgan qo'ylar o'zlarini himoya qilishga chog'lanishibdi. Qo'ylar bo'lmasa ochimizdan o'lamiz, deb itlar ham g'ayrat qilishibdi.

Ularning hammasi bir bo‘lib, majolsiz bo‘rilarga hujum qilishibdi. Qo‘chqorlar boshlarini — qudratli shoxlarini o‘qtalib yirtqichlarga tashlanishibdi, itlar vovullab shovqin-suron ko‘tarishibdi. Ochlik yengib qo‘ygan bo‘rilar orqa-o‘ngiga qaramay o‘rmonga ura qochibdi, qolganlari bo‘lsa qo‘chqorlar qo‘lida jon beribdi.

Bu orada cho‘pon pisib yotgan joyidan chiqibdi-da, yana qo‘liga tayoq olib, suruvni haydamoqchi bo‘lgan ekan, qo‘ylarning ko‘z oldiga qassob bilan jallob kelibdi. Itlar ham cho‘ponning kaltagidan qutulish, qo‘ylar bilan yakka o‘zlari qolish uchun fursatni qulay bilishibdi. Ularning hammasi birgalashib cho‘ponga hujum qilishibdi. Qo‘rqoq cho‘pon zo‘rg‘a qochib qutulib, ko‘zdan g‘oyib bo‘libdi.

Bu jang hammasidan ham itlarga qo‘l kelibdi. Ular maysazor ustidagi o‘lgan bo‘rilarni ham, ular bilan olishib halok bo‘lgan qo‘ylarni ham yeb tamomlashibdi. Lazzatli taomdan maza qilgan itlar dumlarini likillatib, qip-qizil tillarini osiltirib yurishibdi. “Mana, biz sizlarni bo‘rilardan ham, cho‘pondan ham qutqarib qoldik!” — deb qo‘ylarga maqtanishibdi. Ular borgan sari kekkayaverishibdi, ilgari cho‘pondan qo‘rqib dumini qisib yurgan bu itlar, endi o‘z ovozlari o‘zlari mahliyo bo‘la boshlashibdi. Ular: “Qo‘ylarga kuch-quvvat bergan, bo‘rilarni qo‘rqitib qochirgan ovoz, mana shu ovozdir!” — deb yanada balandroq vovullashga tushishibdi. Buning ustiga, ularda asilzodalik hissi paydo bo‘libdi. Ular mayib yirtqichlarni quvlaganlarini bir necha marta eslab, o‘zlarini oddiy itlardan yuqori qo‘yishibdi. “It nima degan narsa? Biz bo‘rilar avlodidan bo‘lsak kerak”, deya o‘zlaricha kekkayib yurishibdi.

Ana shu afsona sekin-asta miyalarini chulg‘ab olibdi, ular o‘zlarini qo‘ylardan yuqori qo‘ya boshlashibdi, bir marta qo‘y go‘shtini olib tatib ko‘rgan itlar qo‘zilarni pana joyda bo‘g‘izlashib, podadan ajralib qolgan katta qo‘ylarga ham hujum qila boshlashibdi. “Avlod-ajdodi o‘rmonga hokim bo‘lgan bizdek dovyuraklarga qo‘rqoq qo‘ylarni yetaklab yurish nima degan narsa?” deb ta’na qilishibdi. Yana yovvoyi o‘rmonlarga qaytib hokim bo‘lishni orzu qilib qolishibdi. Ular o‘zlarini qancha yuqori ko‘tarishsa, nazarlarida, qo‘ylar shunchalik mayda bo‘lib ko‘rinibdi. “Qo‘ylar go‘shti-

ni yeb, sutini ichishdan boshqa hech narsaga arzimaydigan maxluq. Biz vovullab dalda berib turmaganimizda, shoxini ishga solish bu lapashanglarning xayoliga ham kelmasdi. Bo‘ri birodarlarimiz, hatto o‘sha tagi past shoqollar ham katta o‘rmonda maza qilib yurishsin-da, bizlarning bu yerda laqma qo‘ylardek indamay yurishimiz juda uyat”, deydi bo‘lishibdi.

Itlardan qutulish, cho‘pondan qutulganday oson emas ekan. Bularning ham soni ko‘p, ham tishlari o‘tkir ekan. Buning ustiga, ikki o‘rtada janjal chiqqudek bo‘lsa, itlar bundan foydalanib besh-olti qo‘yni nobud qilishlari mumkin ekan. Shuning uchun qo‘ylar vahima ichida nima bo‘lishini kutib yurishibdi, itlarni ham cho‘pondek haydab yuborishga yuraklari betlamabdi. Nihoyat, itlar o‘zlarining ham, qo‘ylarning ham boshiga yetishibdi. Bir kuni ular sabr-toqatlarini yo‘qotib, o‘rmonni egallashga qaror qilishibdi. Bu ishga yolg‘iz o‘zlari qodir emasliklarini bilib, qo‘ylarni ham sudrashibdi. “Sizlar shoxlaringiz bilan bizga yo‘l ochib berasiz. Oldingizdan chiqqanni suzib tashlayverasiz, biz sizlarni qo‘riqlab vovullab boramiz, g‘animlarni tiraqaylatamiz!” deyishibdi itlar. Bu ish yaxshilikka olib bormasligini bilib, itlarga hamroh bo‘lishni xohlamagan qo‘ylarni ular: “Olchoq, qo‘rqoq, past, xoin! Sen tomirida sof bo‘ri qoni jo‘sh urib turgan itlar bilan birga yashashga loyiq emas-san”, — deb g‘ajib tashlashibdi.

Biroq o‘rmon yoqasidagi chakalakka ham yetmaslaridan, bir gala bo‘ri, ayiq, bars, qoplon va shoqollar o‘rmondan chiqib, ularning ustiga tashlanibdi. Tinimsiz akillayotgan itlarning ovozi daraxtlar uchiga yetmasdanoq bo‘g‘ilibdi, qo‘ylarning issiq qoni yerda yotgan quruq barglar orasiga singib ketibdi.

Betoblighi yoki qariligidan bu yurishga chiqmay qolgan to‘rt-beshta qo‘y bilan bir gala qo‘zichoqlar maysazor chekkasidagi mog‘oraga yashirib, bir-birining pinjiga suqilishibdi, o‘rmon tomondan kelayotgan achchiq faryodlar yurakni ezuvchi ma‘rashlar va foydasiz vovullashlarni eshitib, qo‘rquvdan dir-dir titrashibdi, o‘rmonni zabt etishga otlangan itlar va bu yurishga zo‘rlik bilan olib ketilgan qo‘ylarning boshlariga nimalar tushganini anglashib, bir-birlariga qarab qo‘yishibdi. Oralaridagi ikki keksa qo‘chqor

og'ir-og'ir qadam tashlab mog'ora og'zi tomon yurishibdi, qolgan qo'ylardan ko'z-quloq bo'lib turishi uchun zabt safaridan qolgan ikki yarador itga yaqinlashibdi, bundan qo'rqib hura boshlagan itlarni hali o'z kuchini yo'qotmagan shoxlariga ilib jarlikka uloqtirishibdi. So'ngra ular qo'zilarga qarab shunday deyishibdi:

— Bu dunyoda cho'ponsiz ham, itsiz ham yashash mumkin ekan. Lekin bu haqiqatni anglamoq uchun har gal bunchalik ko'p qurbon beraversak, hademay naslimizdan asar qolmaydi. Endi sizlar ko'zlaringni ochinglar, bundan keyin yana itlar qaytib kelsa, "bo'rilar avlodidanmiz" deydigan maqtanchoq itlar qaytib kelsa, suruvning qurbon bo'lishini kutib o'tirmay, ularni tezroq daf qilishga harakat qilinglar!

MUNDARIJA

Turk hikoyanavisligining ikki buyuk darg'asi (<i>Adhambek Alimbekov</i>)	3
---	---

Umar Sayfiddin

Zaytun bilan non. <i>Risolat Haydarova tarjimasi</i>	10
Ilk jinoyat. <i>Davronbek Tojialiyev tarjimasi</i>	29
Karomat. <i>Zamira Hamidova tarjimasi</i>	33
Qurbaqa duosi. <i>Zamira Hamidova tarjimasi</i>	36
Baland poshnalar. <i>Zamira Hamidova tarjimasi</i>	44
Jarohat izi. <i>Gulbahor Abdulloh qizi tarjimasi</i>	47
Yakkama-yakka. <i>Zamira Hamidova tarjimasi</i>	58
Ma'qul bir qaytish. <i>M. Davron tarjimasi</i>	66
Yolg'iz og'a. <i>Gulbahor Abdulloh qizi tarjimasi</i>	76

Sabohiddin Ali

Tegirmon. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	84
O'rmon fojiasi. <i>Vohid Abdullayev tarjimasi</i>	96
Ariq. <i>Rasul Rahmonov tarjimasi</i>	102
Ayron. <i>Rasul Rahmonov tarjimasi</i>	107
Daromadli uy. <i>Rasul Rahmonov tarjimasi</i>	115
Arava. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	120
Metrika. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	125
Ikki xotin. <i>Bahrom Ibrohim tarjimasi</i>	129
G'ozlar. <i>Rasul Rahmonov tarjimasi</i>	137
Qochoq. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	141
Usmon qotil. <i>Miad Hakimov tarjimasi</i>	144
Jandarm Bakir. <i>Bahrom Ibrohim tarjimasi</i>	152
It. <i>Vohid Abdullayev tarjimasi</i>	158

Leksiya. A. Bo‘riboyev tarjimasi	167
Asfalt yo‘l. Rasul Rahmonov tarjimasi.....	171
Xinin. Miad Hakimov tarjimasi	180
Dekolmon. Bahrom Ibrohim tarjimasi	190
Jonqurton. Miad Hakimov tarjimasi	197
Qaldirg‘ochlar. Bahrom Ibrohim tarjimasi.....	208
So‘ngsiz hikoya. Rahmatulla Obidxo‘jayev tarjimasi	212
Haqimizni yedirmaymiz! Miad Hakimov tarjimasi	222
Apelsin. Miad Hakimov tarjimasi.....	228
Dengizchi haqida hikoya. Vohid Abdullayev tarjimasi.....	240
Chilli. Miad Hakimov tarjimasi	246
Maslakdosh. Miad Hakimov tarjimasi	254
Dushman. Vohid Abdullayev tarjimasi	258
Bo‘ri bilan qo‘zichoq. Miad Hakimov tarjimasi.....	268
Baxtiyor laycha. Miad Hakimov tarjimasi	280
Devlarning o‘limi. Miad Hakimov tarjimasi	285
Qo‘ylar haqida ertak. Miad Hakimov tarjimasi	288

UMAR SAYFIDDIN
SABOHIDDIN ALI
44-jild

Adabiy-badiiy nashr

Muharrir *Dildora Abduraimova*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Dildora Abduraimova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva,*
Islom Azamatov

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.

Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$.

Ofset qog'ozi. "PT Astra Serif" garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 18,5. Nashriyot-hisob tabog'i 17,57.

Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 111-1/22 Buyurtma raqami № 22-327

Original maket O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining

"O'zbekiston" nashriyotida tayyorlandi.

100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

"O'zbekiston" NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

U 47 Umar Sayfiddin. Sabohiddin Ali [Matn]: nasr / to'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Risolat Haydarova, Adhambek Alimbekov. – Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti", 2022. – 296 b.
ISBN 978-9943-8724-1-7

UO'K 821.512.161-31
KBK 84(5Turk)-44

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

UMAR SAYFIDDIN
SABOHIDDIN ALI

